

red.

MICHAŁ ANTONOWICZ
RADOSŁAW KRAJNIAK

PAŁAC W NAWRZE

i jego zbiory w latach
II wojny światowej
i czasach powojennych

Badania strat wojennych

Pałac w Nawrze

i jego zbiory w latach II wojny światowej
i czasach powojennych

Pałac w Nawrze

i jego zbiory w latach II wojny światowej
i czasach powojennych

Redakcja

Michał Antonowicz Radosław Krajniak

Toruń 2023

Recenzenci

prof. dr hab. Mirosław Golon

dr hab. Tomasz Łaszkiwicz, prof. IH PAN

Redaktor prowadzący

dr Marek Rubnikowicz – dyrektor Kujawsko-Pomorskiego Centrum Dziedzictwa w Toruniu

Wydawcy

Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu

www.kpcd.com.pl

ISBN 978-83-968006-0-2

Oficyna Wydawnicza Kucharski

www.oficynamjk.com.pl

ISBN 978-83-64232-69-5

Korekta

Ewa Wróblewska

Skład i łamanie

Studio Moria

Projekt okładki

Małgorzata Wojnowska

© Copyright by Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu 2023

Książka została sfinansowana w ramach zadania pn. „Badania strat wojennych kolekcji prywatnej – pałac w Nawrze” (nr umowy: 04722/22/FPK/DDZ) w ramach programu rządowego „Badania polskich strat wojennych” ze środków finansowych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji i Kultury, a także współfinansowana z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego (nr umowy: UM_KN.042.1.099.2022).

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Samorząd Województwa
Kujawsko-Pomorskiego

Urząd Marszałkowski
Województwa
Kujawsko-Pomorskiego
w Toruniu

Kujawsko-Pomorskie
CENTRUM DZIEDZICTWA
w Toruniu

Spis treści

Wykaz ważniejszych skrótów	6
Słowo wstępne (Marek Rubnikowicz)	7
Wprowadzenie do problematyki (Michał Antonowicz, Radosław Krajniak)	9
Losy księgozbioru nawrzańskiego (XVIII–XXI w.) (Michał Antonowicz, Radosław Krajniak, Andrzej Mycio)	25
Archiwum Szczanieckich z Nawry – dzieje zasobu (Mateusz Superczyński)	69
Wyposażenie pałacu i galeria portretów rodzinnych w Nawrze (Magdalena Nierzwicka)	85
Przebudowa pałacu w Nawrze w okresie II wojny światowej (Maciej Prarat, Karolina Zimna-Kawecka)	123
Zabytki i księgozbiór archeologiczny z kolekcji rodziny Szczanieckich (Patrik Banasiak)	151
Aneksy	
Aneks 1. Wykaz zaginionych starodruków z biblioteki nawrzańskiej (oprac. Michał Antonowicz, Radosław Krajniak)	157
Aneks 2. Wykaz zaginionych archiwaliów z Nawry (oprac. Mateusz Superczyński)	175
Bibliografia	179
Spis ilustracji	195
Indeks osób	199
Summary	205
Noty o autorach	211

Wykaz ważniejszych skrótów

- AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
- ABUT – Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu
- AGSD BUT – Archiwum Gabinetu Starych Druków Biblioteki
Uniwersyteckiej w Toruniu
- APAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
- APB – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy
- APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi
- APT – Archiwum Państwowe w Toruniu
- AUMK – Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
- BPAN-K – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku
- BUT – Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu
- GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem
- KPCD – Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu
- MNW – Muzeum Narodowe w Warszawie
- MOT – Muzeum Okręgowe w Toruniu
- MSŁ – Muzeum Sztuki w Łodzi
- NDMiOZ – Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zbiorów
- P. P. Desa – Państwowe Przedsiębiorstwo Dzieła Sztuki i Antyki
- PP PKZ – Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji
Zabytków
- PSB – Polski Słownik Biograficzny
- TNT – Towarzystwo Naukowe w Toruniu
- UKW – Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
- UMK – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
- WiMBP – Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dr. Witolda
Bełzy w Bydgoszczy
- WKZ – Wojewódzki Konserwator Zabytków
- WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków

Słowo wstępne

Ze względu na historię ludzi i architekturę, Nawra to wyjątkowy punkt na mapie województwa kujawsko-pomorskiego. Jej największy rozkwit przypadł na okres od XVIII do I poł. XX w. Stało się to za sprawą jej dawniejszych właścicieli: Kruszyńskich, a później Szanieckich, którzy z zespołu pałacowo-parkowego, obok funkcji mieszkalnej, uczynili ważny ośrodek życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego na Pomorzu Nadwiślańskim. Wybuch II wojny światowej, a następnie lata powojenne spowodowały, że pałac w Nawrze utracił swoje pierwotne znaczenie – domu ziemiańskiej rodziny. Dziś opuszczony zabytek, z mocno zdewastowanym parkiem wymagają podjęcia pilnych prac konserwatorsko-rewitalizacyjnych. Będzie to możliwe już wkrótce. Dzięki uporowi i konsekwencji rodziny Szanieckich pałac wraz z otaczającym go parkiem został odzyskany przez spadkobierców. Od 2012 r., kiedy zdewastowany kompleks bez części gospodarczej i ziemi wrócił do rodziny, analizowana była przez nią koncepcja jego zagospodarowania. Decyzją spadkobierców odzyskany kompleks przekazany został w 2020 r. Samorządowi Województwa Kujawsko-Pomorskiego z przeznaczeniem na Muzeum Ziemiaństwa im. Rodziny Szanieckich. Na jednostkę zarządzającą wyznaczono w 2021 r. Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu. Jednym z kluczowych działań KPCD – choć nie jedynym – jest przygotowanie i przeprowadzenie pełnego procesu rewitalizacyjnego zabytkowego założenia pałacowo-parkowego w Nawrze, w którym z czasem powstanie wspomniane wyżej muzeum.

Poza pracami *stricte* inwestycyjnymi, zadaniem KPCD jest badanie oraz upowszechnianie dziejów ziemiaństwa, w tym Nawry. Przedstawiona publikacja ukazuje smutną stronę historii tej grupy społecznej. Zawierucha wojenna oznaczała dla Szanieckich utratę domu, dotychczasowego życia, a także cennych pamiątek rodzinnych. Dawne przedmioty – książki, meble, obrazy czy dokumenty zostały zniszczone, a te, które udało się uratować, są rozproszone. Odnalezione przedmioty, posiadające znaczenie symboliczne dla potomków Szanieckich, a dla pozostałych osób będące pamiątką dawnych czasów, dla nas stanowią istotną podstawę do tworzenia przestrzeni muzealnej i prowadzenia działalności wystawienniczej przyszłego Muzeum. Zadaniem naszym, jako instytucji, która jest depozytariuszem pamięci rodziny Szanieckich i historii ziemiaństwa ziemi chełmińskiej, jest ukazywanie możliwie w najszerszym zakresie

elementów życia i działalności tej grupy społecznej. Ukazywane jest ono jednak w kontekście nie tylko uwarunkowań i relacji wewnątrz rodziny i innych rodzin ziemiańskich, ale także w relacjach z otoczeniem i społecznością wiejską.

Zdaję sobie sprawę, że poruszony problem i zgromadzony materiał dokumentacyjny wymaga kontynuacji, choćby ze względu na wspomniane rozproszenie ksiązek czy innych przedmiotów, których badanie wymaga cierpliwości. Mimo wszystko, jestem przekonany, że prezentowana książka ukazuje nowe ustalenia, dotychczas nieznanne lub pomijane. W wielu też przypadkach ujawnione zostały wątki zmieniające dotychczasową wiedzę o losach wyposażenia i kolekcji.

Słowa podziękowania chcę skierować do wszystkich autorów, redaktorów oraz wydawcy za zaangażowanie w pracę nad przygotowaniem niniejszej książki.

dr Marek Rubnikowicz
dyrektor Kujawsko-Pomorskiego Centrum Dziedzictwa w Toruniu

Wprowadzenie do problematyki

Nawra to niewielka miejscowość położona w okolicach Torunia, posiadająca bogatą historię związaną z szeroko rozumianym ziemiaństwem pomorskim¹. Najstarszym zachowanym we wsi zabytkiem architektury jest pochodzący z XIV w. kościół parafialny pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej, w którym możemy podziwiać m.in. datowane na 1815 r. epitafium Kruszyńskich. To właśnie z rodziną Kruszyńskich, a następnie Szczanieckich, związane są lata świetności Nawry. Najbardziej namacalnym znakiem tego okresu, niezależnie od obecnego stanu budynku, jest klasycystyczny pałac zbudowany dla Konstantego Kruszyńskiego na przełomie XVIII i XIX w. Powstał on w oparciu o projekt wybitnego polskiego architekta Hilarego Szpilowskiego i zastąpił dotychczasowy dwór drewniany. Kolejne jego rozbudowy i inwestycje związane były już z działalnością rodziny Szczanieckich².

Chlubą nawrzańskiego pałacu była biblioteka. Jej początki wiążą się z działalnością Antoniego i Konstantego Kruszyńskich. Sukcesywnie rozbudowywali ją też kolejni właściciele majątku. Za czasów Kruszyńskich wiele książek otrzymywano w darze, prowadzono również wymianę egzemplarzy. Powiększaniu kolekcji sprzyjała znajomość ówczesnych dziedziców Nawry z przedstawicielami toruńskiego patrycjatu i okolicznej szlachty. Bibliotekę zasilaly także pozycje kupowane na aukcjach. Największy rozwój biblioteki pałacowej miał miejsce za sprawą Michała Leona Szczanieckiego, który po ślubie z Bogusławą Kruszyńską

---

¹ Na temat ziemiaństwa pomorskiego, a także aspektów życia codziennego, w tym kolekcjonowania zbiorów artystycznych, numizmatycznych oraz zainteresowań naukowych i bibliofilskich tej grupy społecznej pisał przede wszystkim Tomasz Łaszkiwicz (idem, *Ziemiaństwo na Pomorzu w okresie dwudziestolecia międzywojennego – w perspektywie codzienności*, Inowrocław–Toruń 2013 – stan badań na temat ziemiaństwa pomorskiego zob. ibidem, s. 8–13). Z późniejszych prac należy wymienić cenną publikację D. Rzyńskiej-Laube. Autorka przybliżyła kolekcje majątków ziemiańskich z Pomorza, w tym m.in. Sierakowskich z Waplewa Wielkiego, Wacława Mieczkowskiego z Niedźwiedzia, Jantów-Połczyńskich z Żabicyzna, Działowskich i Gajewskich z Turzna, czy Szczanieckich z Nawry (eadem, *Zbiory artystyczne polskich ziemian na Pomorzu Nadwiślańskim od końca XVIII wieku po czasy dzisiejsze*, Gdańsk 2022).

² Zob. J. Dygdała, Sz. Wierzchośłowski, *Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990; F. Stolkowski, *Nawra z tamtych lat*, Toruń 2014.

został właścicielem Nawry. Posiadając rozległe zainteresowania naukowe zgromadził on okazały księgozbiór z różnych dziedzin wiedzy, a oprócz kolejnych woluminów książek zbierał też numizmaty, medale, obrazy, a także gromadził zbiory kartograficzne, geologiczne i archeologiczne. Dzieło ojca kontynuował następnie syn – Jan. O bogactwie zbiorów nawrzańskich świadczy w dużej mierze również fakt, że biblioteka była wielokrotnie odwiedzana przez ówczesnych historyków, etnografów, archeologów i bibliotekarzy, stając się dla nich okresowo ważnym warsztatem pracy³.

Upadek pałacu w Nawrze rozpoczął się wraz z wybuchem II wojny światowej. Po wkroczeniu Niemców, w pierwszej kolejności zajęty został pałac. skutkiem tych wydarzeń było także rozgrabienie i wywiezienie zbiorów. Okres okupacji to także czas przebudowy wnętrza pałacu w celu jego adaptacji na siedzibę Mütterheim (niem. *Müttererholungsheim/Müttererholungsklinik*) – domu wypoczynkowego/sanatorium dla kobiet ciężarnych i matek. Początkowo rodzina Szanieckich mogła pozostać w Nawrze, jednak z powodu odmowy podpisania Niemieckiej Listy Narodowościowej (niem. *Deutsche Volksliste*), w 1942 r. zostali wysiedleni do Chełmży⁴.

W okresie powojennym budynek na krótko należał do Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, następnie był siedzibą PGR-u, a od 1974 r. zabytek przejął Zakład Doświadczalny Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin⁵. W latach 70. XX w. podejmowano co prawda próby utworzenia w Nawrze ośrodka kulturalnego, lecz nie zostały one zrealizowane⁶. Od połowy lat 80. XX w. pałac

---

³ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich w Nawrze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersyte- tu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 29, Nauka o Książce V, 1968, s. 69–89.

⁴ J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 167–168.

⁵ A. Supruniuk, M. A. Supruniuk, *Tajemnicze początki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Wilno i Lwów w Toruniu)*, Toruń 2017, s. 145–152.

⁶ A. Wysocka, *Pałac w Nawrze – niespełniona wizja o ośrodka kultury*, [w:] *Andrzej Szwalbe i jego dziedzictwo: zbiór studiów*, t. 3, red. M. Chamot, S. Pastuszewski, A. Kłaput-Wiśniewska, Bydgoszcz 2018, s. 219–228, zob. APB, Filharmonia Pomorska im. Ignacego Paderewskiego w Bydgoszczy, sygn. 71–72. Andrzej Szwalbe, dyrektor Filharmonii Pomorskiej im. Ignacego Paderewskiego w Bydgoszczy, bardzo aktywnie zaangażował się w przywrócenie zespołowi pałacowo-parkowemu dawnej świetności i utworzenie tam ośrodka kultury narodowej. Planował m.in., by podjęto próbę zrekonstruowania biblioteki pałacowej i ukazania dzięki temu w nowym ośrodku ruchu umysłowego w XVIII i XIX w. Szwalbe o swoich planach i zabiegach czynionych na różnych szczeblach informował w grudniu 1978 r. m.in. ówczesnego rektora UMK Ryszarda Bohra. Krótki rys dziejów zasobu i wartości księgozbioru zawarł też w piśmie z 1 października 1979 r., kierowanym do wojewody toruńskiego Jana Przytarskiego, zob. AUMK, Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-62/8.

pozostaje opuszczony, a ze względu na zły stan techniczny wymaga pilnych prac remontowych. W 2012 r. budynek wraz z otaczającym go parkiem został oddany rodzinie Szczanieckich, a w 2020 r. decyzją spadkobierców założenie pałacowo-parkowe w Nawrze przekazano samorządowi województwa kujawsko-pomorskiego z przeznaczeniem na utworzenie „Muzeum Ziemiaństwa im. Rodziny Szczanieckich w Nawrze”, którego powstanie koordynuje Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu.

Cel pracy

Okres okupacji związany był z szeroko zakrojoną akcją grabieży i niszczenia dóbr kultury⁷ znajdujących się w muzeach, bibliotekach, kościołach, prywatnych domach, w tym pałacach i dworach⁸. Celem niniejszej pracy zbiorowej jest omówienie losów kolekcji rodziny Szczanieckich, ostatnich właścicieli pałacu w Nawrze. Głównym zamierzeniem jest szczegółowe przybliżenie przebiegu konfiskaty zbiorów nawrzańskich, a następnie, w możliwie pełny sposób, ukazanie skomplikowanych powojennych losów księgozbioru, archiwum, wyposażenia, a także samego pałacu. Ważnym celem jest również ustalenie wstępnych rozmiarów poniesionych strat wojennych.

Badanie losów i strat wojennych kolekcji prywatnych wiąże się z szeregiem trudności⁹. Przede wszystkim, w odróżnieniu od badań nad ustrukturyzowa-

---

⁷ W niniejszej pracy pojęcie „dobro kultury”, w kontekście badań strat wojennych, będzie ujmowane zgodnie z propozycją Agnieszki Łuczak, która przytacza konwencję haską z 1954 r., podkreślając, iż pojęcie to oznacza „dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu” (A. Łuczak, *Utracone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Warszawa–Poznań 2011, s. 17).

⁸ Na ten temat m.in. D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. 1–2, Kraków 2006; A. Łuczak, op. cit.; S. Grochowina, *Polityka kulturalna niemieckich władz okupacyjnych w Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie, w Okręgu Rzeszy Kraj Warty i w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Toruń 2013; D. Rzyńska-Laube, op. cit.; *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, red. B. Bieńkowska, Poznań 2000; *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, cz. 1–2, red. A. Mężyński, Warszawa 1994, s. 247; M. Stażewski, *Niemiecka polityka archiwalna na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy 1939–1945*, Warszawa–Łódź 1991.

⁹ Na temat grabieży, które dotknęły majątki ziemiańskie, powstało kilka prac, w tym m.in. A. Łuczak, op. cit.; S. Borowiak, *Cenne... zagrabione... utracone? Dobra kultury zagarnięte z wielkopolskich siedzib ziemiańskich podczas okupacji niemieckiej w latach II wojny światowej: katalog wystawy*, Dobrzyca 2020; D. Rzyńska-Laube, op. cit.; D. Szpejenkowski, *Niemiecka grabież dzieł*

nymi instytucjami, jak np. muzea lub biblioteki publiczne, w których zazwyczaj były prowadzone systematyczne inwentarze lub wykazy wyposażenia i księgozbioru, w przypadku zbiorów prywatnych dokumentacja była prowadzona sporadycznie i zazwyczaj była fragmentaryczna. Dodatkowo, w trakcie II wojny światowej była ona niszczone lub przepadała w zawierusze wojennej, ewentualnie była ukrywana przez właścicieli. W tego typu badaniach podstawowym zadaniem jest odnalezienie wszelkiego rodzaju inwentarzy, spisów i sumariuszy, które umożliwią próbę rekonstrukcji wyposażenia i zbiorów. Zachowane materiały na temat kolekcji Szczanieckich są bardzo rozproszone i znajdują się w kilku bibliotekach, archiwach, muzeach i prywatnych zbiorach osób związanych z rodziną.

Stan badań

Nawra i jej bogata historia od lat interesowała zarówno zawodowych historyków, jak również regionalistów i popularyzatorów lokalnej historii. W 1879 r. z odczytem zatytułowanym „Monografia Nawry” wystąpił na posiedzeniu Wydziału Historycznego Towarzystwa Naukowego w Toruniu proboszcz nawrzański Maksymilian Gapiński. Mimo obiecującego tytułu, mamy w tym przypadku do czynienia z niewielkimi rozmiarów opracowaniem, które pozostało w rękopisie przechowywanym w Archiwum Państwowym w Toruniu¹⁰. W 1885 r. w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pojawił się opis historii Nawry, w którym zabrakło jednak wielu istotnych informacji dotyczących pałacu i jego wyposażenia¹¹. Na przełomie XIX i XX w. powstało poza tym kilka prac opartych na materiale archiwalnym znajdującym się w zbiorach nawrzańskich¹².

---

sztuki w polskich dworach na terenie historycznej Ziemi Dobrzyńskiej w okresie 1939–1945, [w:] *Zbrodnie niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. P. Gałkowski, A. Szalkowski, Rypin 2019, s. 943–993.

¹⁰ APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 536.

¹¹ R. Frydrychowicz, *Nawra*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, Warszawa 1885, s. 939–941.

¹² Mowa tu m.in. o takich pracach, jak: S. Górski, *Conciones in maximo totius regni Poloniae conventu apud Leopolim de republica habitae a.d. 1537*, wyd. W. Kętrzyński, Kraków 1877; S. Kujot, *Sprawa toruńska z roku 1724*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 20, 1894, s. 1–152; A. Karbowski, *Materyały do dziejów wychowania i szkół w ziemi chełmińskiej 1808–1814. Z archiwum nawrzańskiego Szczanieckich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, r. 7, 1900, s. 3–160; T. Glemma, *Historjografja diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*,

W latach 20. XX w. Zygmunt Mocarski opublikował artykuł na temat biblioteki Szanieckich. Autor wymienił w nim m.in. najcenniejsze zbiory i przedstawił krótki opis tego pomieszczenia¹³. Na temat pałacu w Nawrze i jego zasobów biblioteczno-archiwalnych pisała w tym okresie także lokalna prasa¹⁴. Kolejne istotne prace powstają dopiero w latach 60. XX w. Jerzy Frycz zajął się wówczas historią pałacu w Nawrze, zwracając uwagę na aspekt architektoniczny omawianego obiektu zabytkowego¹⁵, z kolei Janina Przybyłowa poruszyła temat biblioteki nawrzańskiej. Autorka, bazując na ówczesnie dostępnym materiale źródłowym i korespondencji z rodziną Szanieckich, opisała losy rodzinne i ogólne dzieje zbiorów pałacowych w latach okupacji i czasach powojennych. Na wiele lat artykuł ten stał się jedną z kluczowych prac, która w późniejszym okresie była wielokrotnie wykorzystywana i cytowana przez kolejnych badaczy¹⁶.

W latach 70. i 80. XX w. w Zakładzie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy napisano dwie prace magisterskie, których promotorem był ówczesny dr Franciszek Mincer. Dotyczyły one charakterystyki niektórych dzieł ze zbiorów nawrzańskich¹⁷. Prace dyplomowe zahaczające o materiał z Nawry powstawały także na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, czego przykładem jest choćby praca z 1971 r. o zbiorach kartograficznych biblioteki uniwersyteckiej, gdzie wspomniano o mapach i atlasach przechowywanych niegdyś w pałacu Kruszyńskich i Szanieckich¹⁸. O kartografii jak również o książkach, które po wojnie zasilły zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, wspominali też w latach 80. i na początku lat 90. XX w. chociażby Leonard Jarzębowski, Lucyna Popławska i Halina Robótka oraz Henryk Baranowski¹⁹.

„Nova Polonia Sacra. Czasopismo poświęcone badaniu historii kościoła, prawa kanonicznego i literatury teologicznej w Polsce”, t. 2, 1926, s. 1–133.

¹³ Z. Mocarski, *Biblioteka Szanieckich w Nawrze*, [w:] *Księga Pamiątkowa Akademickiego Koła Pomorskiego przy Uniwersytecie Poznańskim*, Poznań 1929, s. 30–36.

¹⁴ Zob. P. Liczbik, *W Nawrze na zawsze... Vademecum*, [b.m.w.] 2023.

¹⁵ J. Frycz, *Pałac w Nawrze. Ze studiów nad architekturą około roku 1800 w Polsce*, „Teki Komisji Historii Sztuki”, t. 3, 1965, s. 313–360.

¹⁶ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 69–89.

¹⁷ Zob. B. Stojczyk, Charakterystyka literatury pięknej w bibliotece Szanieckich w Nawrze (1977/78); G. Solarek, Analiza dzieł nauk matematyczno-przyrodniczych i geograficznych Biblioteki Szanieckich w Nawrze (1981/82) (mps w zbiorach Biblioteki UKW).

¹⁸ Zob. M. Stelmach, *Zbiór kartograficzny Biblioteki Głównej UMK w Toruniu (1971)* (mps w zbiorach AUMK).

¹⁹ L. Jarzębowski, *O potrzebie i metodach badań proveniencyjnych*, „Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 2, 1982, s. 109; L. Popławska, H. Ro-

Historia Nawry i losy właścicieli majątku, a także informacje na temat założenia pałacowo-parkowego, ze szczególnym uwzględnieniem opisów wnętrz oraz zawartości księgozbioru i archiwum nawrzańskiego, zostały przedstawione w 1990 r. w publikacji książkowej autorstwa Jerzego Dygdały i Szczepana Wierzchosławskiego²⁰. Jest to pierwsza próba monograficznego ujęcia historii tego miejsca. Jak we wstępie zaznaczają sami autorzy, ich praca jest:

„czymś w rodzaju sagi rodzinnej. Przedstawia ona kolejne pokolenia posiadaczy Nawry, ich działalność gospodarczą i polityczną, społeczną i naukową, a także zainteresowania kulturalne. Wiele miejsca poświęcili autorzy materialnym warunkom życia w Nawrze, tak w dworze (czy później pałacu) Kruszyńskich i Szczanieckich, jak i w chłopskich chatach”²¹.

W latach 90. XX w. wydano jeszcze trzy kolejne publikacje. W 1992 r. pochodzący z Nawry Antoni Kamiński przybliżył sylwetkę Ireny Szczanieckiej²², w 1995 r. w ramach serii ukazującej zespoły pałacowo-parkowe w byłym województwie toruńskim przedstawiono syntetyczny opis nawrzańskiego pałacu i otaczającego go parku²³, natomiast w 1999 r. Maria Strutyńska opublikowała pracę, w której szczegółowo przybliżyła kolekcję starych druków z dawnej biblioteki pałacowej w Nawrze, które po II wojnie światowej trafiły do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu²⁴. Dodatkowo w 1994 r. w opublikowanym katalogu rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie znalazły się informacje o kilku XVI-wiecznych rękopisach, posiadających znaki własnościowe Jana Szczanieckiego²⁵.

Od początku XXI w. zaczęły ukazywać się także cenne przyczynki, w których autorzy prezentowali dane na temat zidentyfikowanych fragmentów księ-

---

bówka, *Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, „Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 3, 1986, s. 113; H. Baranowski, *Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, ich rozwój i kierunki przyszłego kształtowania*, „Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 5, 1990, s. 29–30.

²⁰ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit.

²¹ Ibidem, s. 5–6.

²² A. Kamiński, *Blask dobroci. Sylwetka Ireny Szczanieckiej*, Nawra 1992.

²³ B. Chrapkowski, Sz. Wierzchosławski, *Nawra – gmina Chełmża. Zespół pałacowo-parkowy*, Toruń 1995.

²⁴ M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.

²⁵ *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 6, oprac. H. Kozerska, W. Stummer, M. Tyszkowa, Warszawa 1994, s. 60–61, 66–72, 75.

gozbioru z Nawry. Mamy tu na myśli artykuły Krzysztofa Kopińskiego, Joanny Milewskiej-Kozłowskiej i Mateusza Superczyńskiego o zbiorach biblioteki podręcznej Archiwum Państwowego w Toruniu oraz kilka tekstów Joanny Matyasik na temat książek będących niegdyś własnością Kruszyńskich i Sczanieckich, a które znajdują się w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy²⁶.

Na kolejną większą publikację dotyczącą Nawry trzeba było jednak czekać do 2014 r. Wówczas to Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu wydało album poświęcony miejscowości, autorstwa Feliksa Stolkowskiego. Na szczególną uwagę zasługują zawarte w nim nieznane dotychczas fotografie ze zbiorów rodziny Sczanieckich, a także wspomnienia Jana Kantego Sczanieckiego²⁷.

W ostatnich latach poruszono także temat pałacu i jego użytkowania w pierwszym okresie powojennym. W książce Anny i Mirosława A. Supruniuków znaleźć można informacje o przejmowaniu dawnych majątków ziemiańskich, w tym Nawry, przez nowo powstały Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu²⁸. Z kolei na temat prób utworzenia ośrodka kultury w Nawrze, o który zabiegał w latach 70. XX w. Andrzej Szwalbe, pisała Agnieszka Wysocka²⁹.

Informacje na temat Nawry i jej dawnych właścicieli odnaleźć można też w pracach badaczy zajmujących się szeroko rozumianym ziemiaństwem, Pomorzem Nadwiślańskim, czy zmianami polityczno-gospodarczymi na przełomie XIX i XX w.³⁰ Przykładowo Tomasz Łaszkiwicz, badacz problematyki

---

²⁶ J. Matyasik, *Pozostałości księgozbiorów ziemiańskich w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy – przyczynek do badań nad proveniencją polskich druków*, „Kronika Bydgoska”, t. 36, 2015, s. 343–369; eadem, *Odnajdują się zaginione księgi. Fragment nawrzyńskiego księgozbioru w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej*. Studia, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2020, s. 217–254; eadem, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Książka dawna i jej właściciele*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2017, s. 157–173.

²⁷ F. Stolkowski, *Nawra z tamtych lat*. Kilka lat później autor opublikował też album ukazujący Chełmżę na fotografiach Bogusławy Sczanieckiej, zob. idem, *Chełmża z negatywów Bogusławy Sczanieckiej*, Chełmża 2018.

²⁸ A. Supruniuk, M. A. Supruniuk, op. cit., s. 145–152.

²⁹ A. Wysocka, op. cit., s. 219–228.

³⁰ Najważniejsze prace na ten temat zostały wymienione przez J. Dygdałę i Sz. Wierchośławskiego w „nocy bibliograficznej” zamieszczonej na końcu książki poświęconej Nawrze, zob. idem, op. cit., s. 175–178. Z najnowszych prac poświęconych Pomorzu, w których zwrócono uwagę na Kruszyńskich i Sczanieckich, warto wymienić: J. Dygdałę, *Szlachta posesjonaci w Pru-*

ziemiaństwa pomorskiego, wielokrotnie wspominał o Nawrze, w szczególności w kontekście zainteresowań naukowych i działalności społecznej jej dziedziców³¹. Z kolei Jacek i Wojciech Lewiccy przybliżają Sczanieckich omawiając zainteresowania łowieckie wśród „chełmińskich myśliwych”³². Najwybitniejsi przedstawiciele rodów Kruszyńskich i Sczanieckich stali się także bohaterami całkiem licznych biogramów publikowanych w ogólnopolskich i regionalnych słownikach biograficznych³³.

Wątek nawrzański, w tym informacje na temat portretów z pałacu, pojawia się natomiast w opublikowanej niedawno książce Dobromiły Rzyjskiej-Laube poświęconej zbiorom artystycznym ziemian pomorskich³⁴. Dane na temat portretów, znajdujących się współcześnie w Muzeum Sztuki w Łodzi, można znaleźć również w dawniejszych opracowaniach³⁵. Powyższe prace dość wyraźnie wskazują na zagadnienie materialnych strat poniesionych przez ostatnich właścicieli pałacu w Nawrze. Wątek ten podnoszony jest oczywiście,

---

sach Królewskich w XVIII wieku i jej mentalność, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaszkiwicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 19–50; Sz. Wierchosiłowski, *Rola ziemiaństwa w kształtowaniu tożsamości narodowej społeczeństwa polskiego Pomorza Nadwiślańskiego w XIX i na początku XX wieku (1815–1914)*, [w:] *Ibidem*, s. 51–90. Tam także dalsze wskazówki bibliograficzne.

³¹ T. Łaszkiwicz, *Ziemiaństwo na Pomorzu*; idem, *Zainteresowania naukowe i kolekcjonerskie ziemian na Pomorzu w okresie międzywojennym elementem dziedzictwa kulturowego regionu*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenie, stan obecny, perspektywy*, red. S. Łaniecki, Bydgoszcz 2014, s. 102–105.

³² J. Lewicki, W. Lewicki, *Chełmińscy myśliwi. Historia i działalność Koła Łowieckiego „Orzeł” w Chełmnie*, Chełmno 2013, s. 66–77.

³³ Zob. m.in.: A. Bukowski, *Kruszyński Konstanty Sabin Ignacy h. Prawdzic z Nawry*, [w:] PSB, t. 15, 1970, z. 64, s. 443–444; J. Przybyłowa, *Kruszyński Konstanty Sabin Ignacy*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 475; eadem, *Sczaniecki Michał Leon*, [w:] *Ibidem*, s. 804; eadem, *Sczaniecki Jan*, [w:] *Ibidem*, s. 804; J. Dygdała, *Kruszyński Antoni h. Prawdzic (1706–1774), kasztelan gdański*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, G–K, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 517; Sz. Wierchosiłowski, *Sczaniecki Michał Leon*, [w:] PSB, t. 36, 1995, z. 148, s. 103–104; idem, *Sczaniecki Jan Mieczysław*, [w:] PSB, t. 36, 1995, z. 148, s. 97–98; K. Ciesielska, *Sczaniecki Michał Leon (1838–1920), właściciel ziemski, działacz narodowy, społeczny i gospodarczy, bibliofil*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 2, red. K. Mikulski, Toruń 2000, s. 212–215; zob. też obszernie artykuły biograficzne poświęcone Pawłowi i Antoniemu Sczanieckim: P. Pałacha, *Paweł Sczaniecki OSB (1917–1998). Historyk liturgii staropolskiej, badacz dziejów Tyńca*, „*Studia Sandomierskie*”, t. 22, 2015, s. 193–214; J. Lewicki, *Antoni Sczaniecki – ostatni dziedzic Nawry. Portret przedstawiciela najmłodszej generacji ziemiaństwa polskiego okresu dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaszkiwicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 125–138

³⁴ D. Rzyńska-Laube, op. cit., s. 395, 668–673.

³⁵ J. Kruszelnicka, *Portret na Ziemi Chełmińskiej*, cz. 1–2, Toruń 1982–83.

choć w różnym zakresie i stopniu szczegółowości, także we wcześniej sygnalizowanych pracach. Ogólne dane na temat strat w kolekcji nawrzańskiej pojawiły się poza tym w dwóch raportach dotyczących losów bibliotek w latach 1939–1945³⁶.

Na koniec warto jeszcze wskazać dwie publikacje związane z Nawrą autorstwa potomków Szczanieckich – Adama Szczanieckiego i Małgorzaty Piotrowskiej. Przybliżają one ich własną działalność skupioną na popularyzacji dziedzictwa przodków i tematyki ziemiańskiej³⁷.

Zauważyć należy również, że Nawra znalazła się także w centrum zainteresowań regionalistów, w tym jej dawnych mieszkańców. Do najaktywniejszych na tym polu należy Przemek Liczbik, który jest autorem kilkunastu albumów poświęconych różnym zagadnieniom związanym z wsią, jej mieszkańcami i pałacem. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza jego ostatnie książki, w których szeroko wykorzystuje materiały prasowe, archiwalne i fotograficzne³⁸.

Podstawa źródłowa

W ramach podjętego zadania przeprowadzone zostały szeroko zakrojone kwerendy archiwalne i biblioteczne. Najcenniejsze materiały odnalezione zostały w Archiwum Państwowym w Toruniu, Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, w toruńskiej Bibliotece Uniwersyteckiej i zbiorach prywatnych.

Zasadniczym celem kwerendy wykonywanej w Archiwum Państwowym w Toruniu było przebadanie zespołu „Archiwum Szczanieckich z Nawry”. W ze-

³⁶ *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, s. 247; *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych*, s. 195.

³⁷ A. Szczaniecki, *Moja droga w przywracaniu tożsamości kulturowej domu rodzinnego Szczanieckich w Nawrze*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaskiewicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 183–202; M. Piotrowska, *Stowarzyszenie Potomków Rodziny Szczanieckich: wyzwania wobec przywracania historycznych miejsc i kształtowania tożsamości lokalnej*, [w:] *Ibidem*, s. 203–209.

³⁸ Mowa tu o: X. Szuman: *In Memoriam*, Jersey 2021; „Kochajcie i mnie choć trochę”. *Korespondencja ks. Wojciecha Gajdusa: Brandstaetter, Znamierowska-Prüfferowa, Kasprowiczowa*, [b.m.w.] 2022; „Jestem Polakiem z krwi i kości...”. *Teksty oraz przemowy Michała i Jana Szczanieckich z Nawry*, [b.m.w.] 2022; „Jak jasny, gorejący płomień...”. *Fotobiografia ks. Wojciecha Gajdusa*, [b.m.w.] 2022; *W Nawrze, na zawsze... Vademecum*, [b.m.w.] 2022.

spole tym wnikliwszym analizom poddano przede wszystkim kilka sumariuszy i spisów zbiorów (numizmatów, akt, książek) z pałacu w Nawrze. Dla badania strat wojennych kolekcji prywatnej najcenniejsze są dwa spisy. Pierwszy został przygotowany przez Adolfa Warschauera w latach 1919–1920³⁹; drugi zaś to spis księgozbioru sporządzony w 12 zeszytach przez Jana i Bogusławę Szanieckich w 1939 r.⁴⁰ Poza tym, w omawianym zespole znajduje się jeszcze fotografia ukazująca pałac przed remontem z okresu okupacji, a także jedno pomieszczenie (gabinet)⁴¹, opis pałacu sporządzony przez Irenę Szaniecką⁴², a ponadto notatki i korespondencja dotycząca biblioteki⁴³.

W ramach dalszych poszukiwań w zasobie archiwum toruńskiego przebadano jeszcze m.in. zespoły: „Towarzystwo Naukowe w Toruniu”, „Archiwum Zakładowe”, „Akta miasta Chełmży”, „Starostwo Powiatowe w Toruniu”, „Urząd Kultury Rolnej w Toruniu”, „Urząd Katastralny w Toruniu”, „Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni «Samopomoc Chłopska» w Toruniu” i „Gminna Rada Narodowa w Chełmży”. W wymienionych jednostkach informacje o Nawrze są jednak szczątkowe. W zespole „Starostwo Powiatowe w Toruniu” znajduje się ankieta dotycząca strat wojennych (wykaz budynków podworskich). Wymieniono w niej pałac w Nawrze ze wskazaniem, że jego zniszczenia wynoszą 5%. W tabeli odnotowano też liczbę pomieszczeń w pałacu, wielkość parku, kubaturę budynku oraz wskazano dawnych właścicieli – Szanieckich, oraz obecnego, którym w 1948 r. był UMK. Wspomniano również o możliwym wykorzystaniu pałacu jako domu wypoczynkowego dla uniwersytetu, zaznaczając jednocześnie, że zabytek nie jest właściwie użytkowany⁴⁴. Z kolei w zespole „Urząd Katastralny w Toruniu” znajduje się pochodzący z 1941 r. opis statystyczny własności ziemskiej w Nawrze, w tym zabudowań gospodarczych, pałacu, gruntów rolnych i spisu sprzętu gospodarczego (właściciel Jan Szaniecki, powiernik Erich Klinger)⁴⁵.

Celem kwerendy w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy było z kolei przebadanie dokumentów z okresu II wojny światowej, w tym tych obrazujących działania rewindykacyjne. Istotne materiały znaleziono w zespole „Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy”. Znajduje się w nim sporo do-

---

³⁹ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 5a.

⁴⁰ Ibidem, sygn. 434.

⁴¹ Ibidem, sygn. 549–550.

⁴² Ibidem, sygn. 537.

⁴³ Ibidem, sygn. 435, 589.

⁴⁴ APT, Starostwo Powiatowe w Toruniu. Ref. Kultury i Sztuki, sygn. 248, k. 51.

⁴⁵ APT, Urząd Kultury Rolnej w Toruniu, sygn. 1433.

kumentów dotyczących przejmowania akt i książek z Nawry, a także inwentarz biblioteki archiwum, obejmujący pozycje włączane w latach 1939–46⁴⁶. Poza tym w zespole „Archiwum Państwowe w Bydgoszczy” zachowały się dokumenty z działań rewindykacyjnych. W jednostce „Spis dokumentów z archiwum majątku Nawra” znajdujemy inwentarz dokumentów, które były w Nawrze, ale zostały przejęte i włączone do oddziału bydgoskiego Archiwum Rzeszy w Gdańsku⁴⁷. Szczególnie cenne okazały się materiały związane z przekazywaniem w okresie powojennym książek z archiwum bydgoskiego do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu⁴⁸. W pozostałych zespołach objętych kwerendą informacje na temat Nawry były już szczątkowe. Na przykład w zespole „Archiwum dr Anny Perlińskiej” znajduje się maszynopis opisujący akta podworskie, będące w zasobach Archiwum Państwowego w Bydgoszczy⁴⁹. W zespole „Filharmonia Pomorska im. Ignacego Paderewskiego w Bydgoszczy” przechowywane są z kolei plany zagospodarowania pałacu w Nawrze na cele kulturalne w latach 70. XX w.⁵⁰ Przebadane zostały sondażowo także jednostki archiwalne w następujących zespołach: „Wojewódzki Urząd Ziemi Pomorski”, „Archiwum dr Adalberta Hahna, dyrektora Archiwum Bydgoskiego”, „Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy”, „Okręgowy Urząd Likwidacyjny w Bydgoszczy”, „Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy”, „Wojewódzkie Biuro do Spraw Archiwalnych i Bibliotecznych”, „Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy” i „Referat Specjalny Służby Bezpieczeństwa w Gdyni-Potulicach”. Nie znaleziono w nich jednak informacji o Nawrze.

Podczas prac wykonywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie skupiono się na dokumentacji związanej z akcją rewindykacyjną. Przebadano w tym celu trzy zespoły: „Ministerstwo Oświaty w Warszawie”, „Biuro Rewindykacji w Warszawie” oraz „Polska Misja Wojskowa w Berlinie”. Informacje o Nawrze pojawiały się w kontekście strat wojennych archiwum bydgoskiego. Najcenniejszym materiałem, który udało się znaleźć, jest spis dokumentów i akt podworskich, które prawdopodobnie znajdowały się w pałacu w Nawrze przed wybuchem II wojny światowej⁵¹. Stosunkowo obszerny materiał znajduje się

⁴⁶ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 47–48.

⁴⁷ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1601.

⁴⁸ Ibidem, sygn. 252.

⁴⁹ APB, Archiwum dr Anny Perlińskiej, sygn. 242, 413.

⁵⁰ APB, Filharmonia Pomorska im. Ignacego Paderewskiego w Bydgoszczy, sygn. 71–72.

⁵¹ AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471–8472.

również w jednostce dotyczącej majątków podworskich, które były zabezpieczane i przejmowane w okresie powojennym⁵².

Na etapie planowania badań za wskazane uznano także przeprowadzenie kwerendy archiwalnej w zasobie berlińskiego Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz. Krok ten wydawał się o tyle zasadny, że archiwum to sprawowało nadzór nad wszystkimi prowincjonalnymi archiwami na obszarze III Rzeszy. Podlegało mu tym samym zarówno funkcjonujące w okresie II wojny światowej Archiwum Rzeszy w Gdańsku, jak i jego oddział w Bydgoszczy. W związku z powyższym szczegółowej analizie poddano kilkadziesiąt jednostek archiwalnych zgrupowanych w zespole „Generaldirektion der Staatsarchive”⁵³. W wyniku przeprowadzonych badań nie znaleziono materiałów dotyczących bezpośrednio strat poniesionych w wyniku działań wojennych przez ostatnich właścicieli pałacu w Nawrze. Niektóre dokumenty rzucają jednak światło na organizację bydgoskiego archiwum w okresie, w którym przejmowano archiwalia i księgozbiór z Nawry⁵⁴, a także pozwalają prześledzić organizację ewakuacji tych materiałów w głąb Rzeszy, do kopalni soli w Graslleben⁵⁵.

Majątek ziemski w Nawrze, a także zespół pałacowo-parkowy znalazł się po zakończeniu II wojny światowej pod zarządem Skarbu Państwa, a ściślej Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych. Stosunkowo szybko zainteresowanie majątkiem i pałacem wykazał nowo powstały w Toruniu Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Z tego powodu, jak również z faktu, że kilka lat po wojnie do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu przekazana została znaczna część księgozbioru nawrzańskiego, za w pełni uzasadnione uznano przeprowadzenie kwerendy w archiwum uniwersyteckim. W wyniku przeprowadzonych badań odnaleziono całkiem liczne dokumenty dotyczące Nawry i założenia pałacowo-parkowego. Są to materiały dotyczące pierwszych lat powojennych. Przejrzane archiwalia dotyczą zarówno księgozbioru nawrzańskiego przejmowanego przez Bibliotekę Uniwersytecką⁵⁶, jak i w przeważającej mierze starań podejmowanych przez uczelnię w celu przejęcia majątku Nawra oraz jego zagospodarowywania, w tym przeznaczenia pałacu na uniwersytecki dom wypoczynkowy⁵⁷.

---

⁵² Ibidem, sygn. 8476.

⁵³ GStA PK, I. Hauptabteilung, Rep. 178.

⁵⁴ Ibidem, Rep. 178, Nr. 64.

⁵⁵ M.in. Ibidem, Rep. 178, Nr. 37, 2874.

⁵⁶ Zob. m.in. AUMK, Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-75, R-77, R-78.

⁵⁷ Ibidem, sygn. R-198, R-206, R-207.

Cenne materiały na temat księgozbioru z Nawry znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, w jej dziale rękopisów i archiwum zakładowym⁵⁸, a także w Archiwum Gabinetu Starych Druków⁵⁹. Drobne materiały znajdują się poza tym w zasobie Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. W zespole będącym spuścizną byłego pracownika UMK w Toruniu, Bronisława Pawłowskiego (1883–1962), znajduje się chociażby krótki opis archiwum bydgoskiego ze spisem zawartości niektórych archiwów prywatnych, w tym właśnie Szczanieckich z Nawry⁶⁰. Kwerenda w zasobie powyższego archiwum wymaga niewątpliwie kontynuacji.

W ramach zadania podjęto jeszcze kwerendy w Archiwum Państwowym w Gdańsku i Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej w Toruniu⁶¹, lecz materiał związany z głównym przedmiotem badań jest znikomy lub nie został odnaleziony.

Osobno należy też wspomnieć o kwerendach bibliotecznych, związanych najczęściej z próbą odnalezienia książek należących niegdyś do kolekcji Szczanieckich. Czasochłonne poszukiwania prowadzono zarówno samodzielnie, jak również poprzez rozsyłanie zapytań do różnych instytucji. Tym sposobem udało się zidentyfikować kolejne fragmenty kolekcji nawrzańskiej przechowywane w kilku instytucjach publicznych i zbiorach prywatnych. Książki z Nawry przechowywane są w Toruniu, Bydgoszczy, Gdańsku, Zabrze, Kórniku, Ciechanowie, Tyńcu, Szczecinie oraz Berlinie. Badania współczesnych lokalizacji omawianego księgozbioru wymagają kontynuacji.

Do jednych z najtrudniejszych zadań należały kwerendy muzealne. W ramach przeprowadzonych badań skupiono się na znanych z literatury przedmiotu obrazach znajdujących się w Muzeum Sztuki w Łodzi. W pozostałych insty-

---

⁵⁸ BUT, sygn. Rps 1373/IV, 1374/IV, 1375/IV, 3537/II, 3538/II, 6026/IV, 6037/III, dok. 174, A-776-777, A-779, A-781-784, A-786-789, M-553, M-2781-2788, Rps 1373-1375/IV, Rps 239/II, 240/II, 247/II, 248/I, 277/III, 339/I, Rps 239/II, 247/I, 248/I, 277/III, Rps 240/II, Rps 339/I, Rps 3557-3558/II, Rps 6024/IV oraz Dok. 174; ABUT, sygn. 1/182, sygn. 1/281, sygn. 1/330, sygn. 1/303, sygn. 1/333, 1/344, 1/355, 1/358, sygn. 1/356.

⁵⁹ AGSD BUT, Księga akcesji, bez sygn.; ibidem, Zeszyt Marii Strutyńskiej, zawierający spis sygnatur starodruków proveniencji nawrzańskiej, bez sygn.; ibidem, Wykaz starodruków sporządzony przez Magdalenę Awianowicz, bez sygn.

⁶⁰ APAN, Materiały Bronisława Pawłowskiego (1883–1962), sygn. 22, k. 15–21.

⁶¹ Celem kwerendy w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej w Toruniu było zbadanie materiałów dotyczących kościoła w Nawrze z XX w. Zgodnie z informacją zebraną od mieszkańców Nawry część księgozbioru i akt z pałacu została ukryta w kościele. W przejrzanych jednostkach archiwalnych nie znaleziono jednak informacji o pałacu w Nawrze z okresu II wojny światowej.

tuczach muzealnych objętych poszukiwaniami nie odnaleziono dzieł sztuki i obrazów pochodzących z Nawry⁶². Uzupełnienie dotychczasowej wiedzy możliwe stało się zaś dzięki kwerendzie w zespole Muzeum Sztuki w Łodzi w tamtejszym Archiwum Państwowym, gdzie znajdują się chociażby inwentarze i ewidencje Miejskiego Muzeum Historii i Sztuki z okresu powojennego⁶³. Poza tym wykonane zostały kwerendy w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu⁶⁴, a także w kształtującym się archiwum Kujawsko-Pomorskiego Centrum Dziedzictwa w Toruniu⁶⁵.

Ciekawe i wiele wnoszące okazały się kwerendy w zbiorach prywatnych potomków rodziny Szczanieckich. Szczególnie cenne okazały się zbiory Adama Szczanieckiego i jego najbliższej rodziny. Poza tym materiał na temat wyposażenia pałacowego udostępniła zespołowi badawczemu Małgorzata Piotrowska, prezeska Stowarzyszenia Potomków Rodziny Szczanieckich. W domach rodziny zachowały się przedmioty dawniej znajdujące się w Nawrze – meble, obrazy, rysunki, książki, stemple, dokumenty, wykazy i fotografie. Rodzinne pamiątki to zarówno obiekty uratowane, jak również odkupowane z antykwariatów i podczas aukcji. W ramach zadania przeprowadzono również wywiady z osobami związanymi z Nawrą. Były to zarówno osoby urodzone przed 1939 r., które pamiętały lata okupacji niemieckiej, ale także zainteresowane historią Nawry, posiadające bogate archiwa prywatne (zdjęcia, wycinki prasowe, notatki, spisane relacje). Gromadzenie tego typu materiału miało charakter pilotażowy i badania te wymagają dalszej kontynuacji.

---

⁶² Dotyczy to Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Muzeum Mazowieckiego w Płocku, Muzeum Narodowego w Poznaniu, Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, Muzeum im. Jana Kasprzowicza w Inowrocławiu, Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy, Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, Muzeum w Łęczycy, Muzeum w Łowiczu oraz Muzeum Narodowego w Lublinie.

⁶³ APŁ, Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 25, 320, 480, 565, 571.

⁶⁴ Skorzystano m.in. z: „Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, sygn. W/2850; „Inwentaryzacja pałacu w Nawrze”, oprac. R. Pawłowski, PP PKZ Toruń 1957, sygn. W/591; „Projekt wnętrza pałacu w Nawrze”, oprac. O. Piotrowicz, B. Awgul, A. Szulc, PP PKZ Toruń 1980, sygn. W/2101; „Pałac, Nawra (pow. toruński)”, „Karta Ewidencyjna Zabytku Nieruchomego Wpisanego do Rejestru Zabytków”, oprac. H. Wiczorkiewicz, 1992; „Program prac konserwatorskich elewacji oraz dachu pałacu w Nawrze, gm. Chełmża, pow. toruński, woj. kujawsko-pomorskie”, oprac. L. Milewska-Kułakowska, M. Kułakowski, „Atlant Konserwacja i Restauracja Zabytków”, Toruń 2010, sygn. W/5187.

⁶⁵ W zasobach KPCD znajdują się m.in. wykazy i raporty przeprowadzonych kwerend, fotografie ze zbiorów prywatnych Adama Szczanieckiego, kopie dokumentów i akt związanych z Nawrą, w tym odpisy materiałów archiwalnych dotyczących zbiorów biblioteki.

Zreferowane powyżej kwerendy przeprowadzone były przez interdyscyplinarny zespół składający się z historyków, archiwisty, etnologa, muzealnika, archeologa, konserwatorów zabytków, bibliotekarzy oraz potomka rodziny Sczanieckich. Główne prace badawcze wykonali: Michał Antonowicz, Radosław Krajniak, Magdalena Nierzwicka, Andrzej Mycio, Mateusz Superczyński, Maciej Prarat, Karolina Zimna-Kawecka i Patryk Banasiak. Prace w zakresie kwerend wsparli poza tym Agnieszka Kania, Krzysztof Nierzwicki, Grzegorz Szturo i Adam Sczaniecki.

Struktura pracy

Prezentowana praca zbiorowa składa się z wprowadzenia, a także pięciu artykułów podsumowujących efekty badań nad losami i stratami wojennymi księgozbioru, archiwaliów, wyposażenia, architektury, a także artefaktów archeologicznych pochodzących z Nawry. Pracę kończą aneksy ukazujące straty wojenne⁶⁶, bibliografia wykorzystanych źródeł i literatury, indeks osób, streszczenia w języku angielskim i krótkie noty biograficzne autorów. Pierwsze dwa teksty dotyczą dawnej biblioteki nawrzańskiej. Do wybuchu II wojny światowej w jej skład wchodził zarówno księgozbiór jak i archiwum rodzinne. Dopiero po przejściu pałacu przez Niemców została ona podzielona. Część książek została przetransportowana wraz z aktami i dokumentami do oddziału bydgoskiego Archiwum Rzeszy w Gdańsku, pozostała część została zniszczona (spalona) na miejscu, bądź też uratowana w części przez rodzinę Sczanieckich i mieszkańców wsi. W 1944 r. archiwalia zostały wywiezione do Niemiec, zaś książki pozostały w Bydgoszczy. Po wojnie większość zachowanych książek została wcielona do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, zaś pozostała część została rozproszona. W artykule autorstwa Michała Antonowicza, Radosława Krajniaka i Andrzeja Mycio przedstawione zostały początki biblioteki Kruszyńskich, a później Sczanieckich, a następnie szczegółowo opisany został przebieg przejmowania najcenniejszych jej zbiorów i powojenne losy książek pochodzących z Nawry. Temat archiwaliów nawrzańskich przybliżył natomiast w kolejnym artykule Mateusz Superczyński. Autor omówił dzieje zespołu, a także, na podstawie spisów przedwojennych oraz tych sporządzonych w okresie 1944–1945, dokonał porównania obecnego stanu zachowania ze stanem sprzed 1939 r., jednocześnie zarysowując szacunkowe straty tego cennego zespołu, który od lat

---

⁶⁶ Prezentowane aneksy ukazują aktualny stan wiedzy na temat strat wojennych.

80. XX w. przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Toruniu. Następny tekst dotyczy problemu wyposażenia pałacowego w Nawrze. Tematem tym zajęła się Magdalena Nierzwicka, która omówiła efekty kwerend muzealnych, archiwalnych i w zbiorach prywatnych rodziny Sczanieckich. Następnie Maciej Prarat i Karolina Zimna-Kawecka przybliżyli zmiany, jakim uległ pałac w okresie okupacji. Przekształcenia, których wówczas dokonano, wpłynęły destrukcyjnie na układ wnętrza, wystrój i wyposażenie pałacu. Ostatni tekst, stanowiący przyczynek do dalszych analiz, którego autorem jest Patryk Banasiak, pokazuje w jaki sposób można prowadzić badania nad wycinkiem księgozbioru nawrzańskiego. Autor na podstawie spisu ksiązek z Nawry omówił zainteresowania archeologiczne Sczanieckich, głównie zaś Michała, który kilkakrotnie uczestniczył w badaniach terenowych, a niektóre znaleziska kolekcjonował w swoim domu.

* * *

Redaktorzy niniejszego tomu pragną podziękować wszystkim osobom zaangażowanym w gromadzenie materiałów i tworzenie niniejszej publikacji, w szczególności wszystkim współautorom książki. Specjalne podziękowania należą się Adamowi Sczanieckiemu, Małgorzacie Piotrowskiej i Irenie Borowczak, którzy udostępnili swój prywatny materiał, stanowiący cenne źródło w niniejszej pracy. Serdecznie dziękujemy również pracownikom instytucji publicznych, głównie archiwów i bibliotek, którzy okazywali pomoc, a także przekazywali informacje na temat zbiorów nawrzańskich. Podziękowania kierujemy też do recenzentów – prof. Mirosława Golona i prof. Tomasza Łaszkiwicza, których uwagi i sugestie pozwoliły udoskonalić niniejszą publikację.

Michał Antonowicz
Radosław Krajniak
Andrzej Mycio

Losy księgozbioru nawrzańskiego (XVIII–XXI w.)

Od początku XIX w., aż do wybuchu II wojny światowej, biblioteka w Nawrze była postrzegana jako jedna z największych i najlepiej zaopatrzonych bibliotek prywatnych na Pomorzu Nadwiślańskim. W jej bogatych zbiorach obok cennych książek odnaleźć można było również unikatowe archiwalia, które przyciągały licznych historyków, etnografów i bibliofilów¹. W gronie tym znalazł się m.in. Wojciech Kętrzyński, który podjął się niełatwego z pewnością zadania uporządkowania narastających zbiorów nawrzańskich. Dla tego wybitnego historyka nie było to jednak pierwsze tego typu zlecenie. Przed podjęciem prac nad księgozbiorem Szczanieckich, pracował nad prywatną kolekcją Zygmunta Działowskiego w Wałyczu. W liście z 23 marca 1871 r. pisany stamtąd do Zygmunta Celichowskiego informował, że w dalszej kolejności zajmie się porządkowaniem biblioteki w Nawrze, w której jak sam zaznaczył, miały znajdować się cenne rękopisy². Kętrzyński pracując nad powierzoną mu kolekcją, zastane tam materiały wykorzystywał w swoich pracach naukowych³. Jeden z odnalezionych w Nawrze rękopisów wydał nawet drukiem⁴. Nie był to zresztą

---

¹ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich w Nawrze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 29, Nauka o Książce V, 1968, s. 69–89; J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, *Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990; F. Stolkowski, *Nawra z tamtych lat*, Toruń 2014; J. Matyasik, *Odnajdują się zaginione księgi. Fragment nawrzyńskiego księgozbioru w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej*. Studia, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2020, s. 217–254.

² BPAN-K, Archiwum Biblioteki Kórnickiej (1869–1923), sygn. AB 025. Na wspomniany list zwróciła już uwagę B. Serczykowa, *Zygmunt Działowski (1843–1878). Organizator polskiego życia naukowego na Pomorzu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 11, Nauka o Książce II, 1964, s. 200.

³ Materiały znalezione w Nawrze pomogły mu w napisaniu jednej z jego ważniejszych prac pt. *O narodowości polskiej w Prusiech Zachodnich za czasów krzyżackich. Studium historyczno-etnograficzne*, Kraków 1874.

⁴ Mowa tu o: S. Górski, *Conciones in maximo totius regni Poloniae conventu apud Leopolim de republica habitae a.d. 1537*, wyd. W. Kętrzyński, Kraków 1877.

przypadek odosobniony. Cenny zbiór nawrzański doceniali też inni badacze. Stanisław Kujot pracując nad tekstem poświęconym tumultowi toruńskiemu z roku 1724, właśnie tam znalazł „nad spodziewanie obfity autentyczny materiał do sprawy tej”⁵. Poświęcone temu zagadnieniu materiały, znalezione w bibliotece pałacowej, Kujot wydał następnie drukiem⁶. Źródła odnalezione w tej kolekcji posłużyły też wymiennie Antoniemu Karbowiakowi i pozwoliły mu napisać pracę o dziejach wychowania i szkół w ziemi chełmińskiej⁷. Twórczo pracował tu jeszcze chociażby Oskar Kolberg⁸. Bywali tu też m.in. Adam Mickiewicz, Tadeusz Glemma⁹, Otton Steinborn, Kornel Ujejski oraz Julian Ursyn Niemcewicz. Ten ostatni, opisując pobyt w Nawrze, wspomniął też o pałacowej bibliotece¹⁰.

Powyższe wprowadzenie wyraźnie pokazuje, jak dużą renomą cieszył się zbiór skrupulatnie kolekcjonowany przez Kruszyńskich i Sczanieckich. Rozwój tego swoistego ośrodka kultury i nauki przerwały jednak działania ostatniej z wojen światowych, których wynikiem było zagrabienie, rozczłonkowanie i w wielu przypadkach zapewne już bezpowrotne zaginięcie większości zbiorów nawrzańskich. Poniższy szkic ma za zadanie przedstawić historię tej kolekcji, z głównym naciskiem położonym na księgozbiór. Równie ważnym celem tego tekstu jest zaprezentowanie efektów prowadzonych w ostatnim czasie badań, w wyniku których posiadamy dziś zdecydowanie większą wiedzę na temat poniesionych strat wojennych. Innym, jeszcze bardziej wymiernym i zdaje się najważniejszym osiągnięciem, jest jednak odnalezienie kolejnych tomów książek z dawnej biblioteki pałacowej, które udało się zlokalizować w różnych instytucjach, poczynając od bibliotek, poprzez archiwa, na zbiorach prywatnych kończąc.

---

⁵ S. Kujot, *Sprawa toruńska z roku 1724*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 20, 1894, s. 1–152.

⁶ Idem, *Dokumenta odnoszące się do sprawy toruńskiej z r. 1724*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 21, 1895.

⁷ A. Karbowiak, *Materyały do dziejów wychowania i szkół w ziemi chełmińskiej 1808–1814. Z archiwum nawrzańskiego Sczanieckich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, r. 7, 1900, s. 3–160.

⁸ O. Kolberg, *Pomorze. Dzieła wszystkie*, t. 39, Wrocław–Poznań 1965 (reprint).

⁹ T. Glemma, *Historjografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*, „Nova Polonia Sacra. Czasopismo poświęcone badaniu historii kościoła, prawa kanonicznego i literatury teologicznej w Polsce”, t. 2, 1926, s. 1–133.

¹⁰ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Sczanieckich*, s. 77.

Biblioteka za czasów Kruszyńskich

Początki biblioteki i kształtowania się zbioru związane są z postacią Antoniego Kruszyńskiego (1706–1774). W 1742 r. odziedziczył on Nawrę po długoletnich walkach wewnątrzrodzinnych, jednak zarówno wieś, jak i dwór znajdowały się w tym czasie w stanie ruiny. Podejmowane w kolejnych latach zabiegi sprawiły jednak, że w latach 70. XVIII w., już pod koniec życia Antoniego, majątek nawrzański był uważany za jedną z głównych rezydencji szlacheckich na ziemi chełmińskiej. Wraz ze wzrostem znaczenia Nawry i tamtejszego dworu powiększały się także zbiory biblioteczne, które w tym okresie liczyły ok. 200 pozycji. Księgozbiór już wówczas wyróżniał się na tle innych prywatnych zbiorów pomorskich, zarówno pod względem liczebności, jak i zawartości¹¹. Jak zauważono już w literaturze przedmiotu:

„Była to znaczna już biblioteka, gdyż przeciętny księgozbiór średnio zamożnego szlachcica w XVIII w. na ogół liczył od kilkunastu do kilkudziesięciu tomów i bardzo rzadko przekraczał liczbę 100 książek. W nawrzyńskiej bibliotece dominowały wówczas książki w języku łacińskim (około 42% tytułów), następnie dzieła francuskie (32%), polskie (24%) i niemieckie (2–3%). Jeżeli duży udział książek łacińskich był czymś normalnym w szlacheckich księgozbiorach, to tak znaczny procent książek francuskich był już znacznie rzadziej spotykany – chyba że zajrzemy do bibliotek niektórych magnatów polskich wychowanych w kulturze francuskiej. Kruszyński dość wyraźnie specjalizował swój księgozbiór”¹².

Dominowały tu prace historyczne (historia powszechna, Polski i Pomorza) oraz literatura piękna (klasyczne dzieła łacińskie, polskie i francuskie). W mniejszym stopniu Kruszyński gromadził natomiast pozycje z dziedziny prawa, rolnictwa, religii, matematyki i medycyny¹³. Zdaniem Zygmunta Mocarskiego, na szczególną uwagę zasługiwał egzemplarz *Hippiki to iest o koniach księga* autorstwa Krzysztofa Mikołaja Dorohostajskiego, wydany w Krakowie w drukarni Łukasza Kupisza w 1647 r.¹⁴

¹¹ Zob.: J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., 53–75; J. Dygdała, *Kruszyński Antoni h. Prawdzic (1706–1774), kasztelan gdański*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, G–K, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 517.

¹² J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 71.

¹³ Ibidem, s. 70–73.

¹⁴ Z. Mocarski, *Biblioteka Szanieckich w Nawrze*, [w:] *Księga Pamiątkowa Akademickiego Koła Pomorskiego przy Uniwersytecie Poznańskim*, Poznań 1929, s. 32. Dla niniejszych badań

Po śmierci Antoniego majątek przejął jego syn Konstanty (1751–1818)¹⁵. To za jego czasów doszło do rozpoczęcia kilku istotnych inwestycji. W Nawrze przebudowany został kościół, w którym Kruszyński ufundował epitafium poświęcone pamięci swych przodków; założona została także szkoła. W latach 1798–1805, na zlecenie właściciela majątku, powstał wreszcie klasycystyczny pałac z dwiema wolnostojącymi oficynami. Co szczególnie ważne z punktu widzenia prowadzonych tu rozważań, jedno z pomieszczeń zostało przeznaczone na bibliotekę (il. 1)¹⁶.

Il. 1. Fasada pałacu w Nawrze na przełomie lat 20. i 30. XX w.
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Sczanieckiego).

Za czasów Konstantego księgozbiór nawrzański stał się „jednym z liczniejszych i cenniejszym na Pomorzu (dawnych Prusach Królewskich). Liczył się

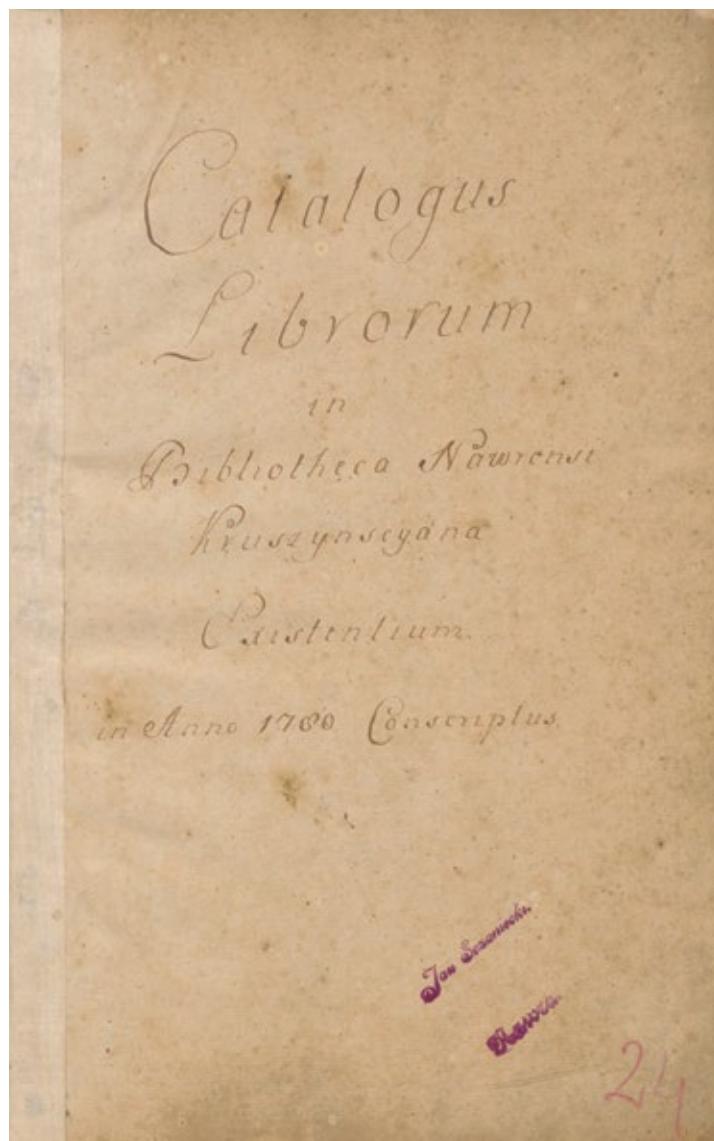
---

szczególnie ważne jest, iż na egzemplarzu zanotowano: „Hippika o koniach per J. Rubinkowski Mio Antonio Kruszyński Castellanide Gedenesis ad usum ejus et conservationem Equariumque Dono Cessa(ta)”.

¹⁵ Zob. A. Bukowski, *Kruszyński Konstanty Sabin Ignacy h. Prawdzic z Nawry*, [w:] PSB, t. 15, 1970, z. 64, s. 443–444; J. Przybyłowa, *Kruszyński Konstanty Sabin Ignacy*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 475; J. Dygdała, *Kruszyński Konstanty h. Prawdzic (1751–1818), działacz polityczny i oświatowy*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, G–K, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 518–519.

¹⁶ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 70–73.

także w skali całej Rzeczypospolitej¹⁷. Na przełomie XVIII i XIX stulecia zbiór wzrósł sześciokrotnie. Na początku XIX w. biblioteka liczyła już 1317 tytułów¹⁸ (il. 2).

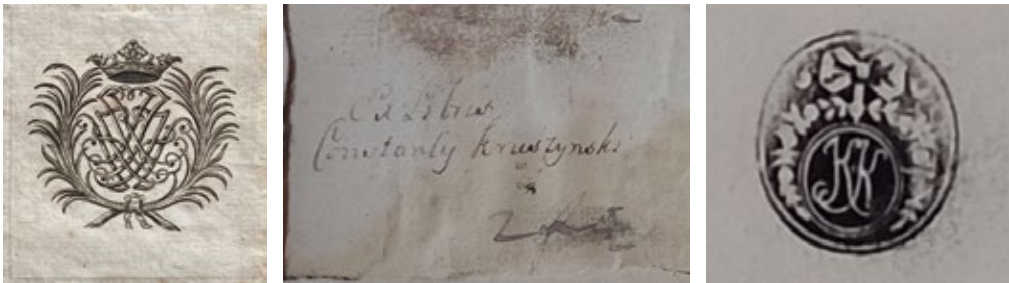

Il. 2. Inwentarz księgozbioru nawrzańskiego z XVIII w. – *Catalogus Librorum in Bibliotheca Nawrensi Kruszyńscyana Existentium in anno 1780 Conscriptus* (APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 3, strona tytułowa).

¹⁷ Ibidem, s. 79.

¹⁸ Ibidem, s. 220. Zob. też: APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 3, 4.

W coraz liczniejszej kolekcji przeważały książki historyczne, prawnicze, filozoficzne, geograficzne i beletrystyka. Znajdowały się prace m.in. takich myślicieli i twórców, jak Constantin François Volney, Gottfried Wilhelm Leibnitz, Monteskiusz, Julien Offray de La Mettrie, Jan Długosz, Johann Reinhold Forster, Jakob Bernoulli, Peter Simon Pallas, Jakub Teodor Klein, Karol Linneusz, Ignacy Krasicki, Franciszek Karpiński, Wolter, Jean-Jacques Rousseau czy Johann Wolfgang von Goethe. Dodatkowo był to okres kształtowania się archiwum rodzinnego Kruszyńskich, wraz z materiałami poświęconymi Konopackim, Guldensternom i Kretkowskim¹⁹. Ówczesny właściciel zwiększał zawartość własnego księgozbioru przede wszystkim poprzez zakupy na aukcjach lub indywidualne transakcje z toruńskimi bibliofilami, pastorami lub profesorami (Andrzej Christlieb Dittmann i Jan Andrzej Hevelke). W nabytych książkach zaczęto też przystawiać pieczętki własnościowe – „K. K”, rodowy herb „Prawdzic” lub podpis „Constanty Kruszyński” (il. 3)²⁰.

Il. 3. Przykłady znaków własnościowych Konstantego Kruszyńskiego.

Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak.

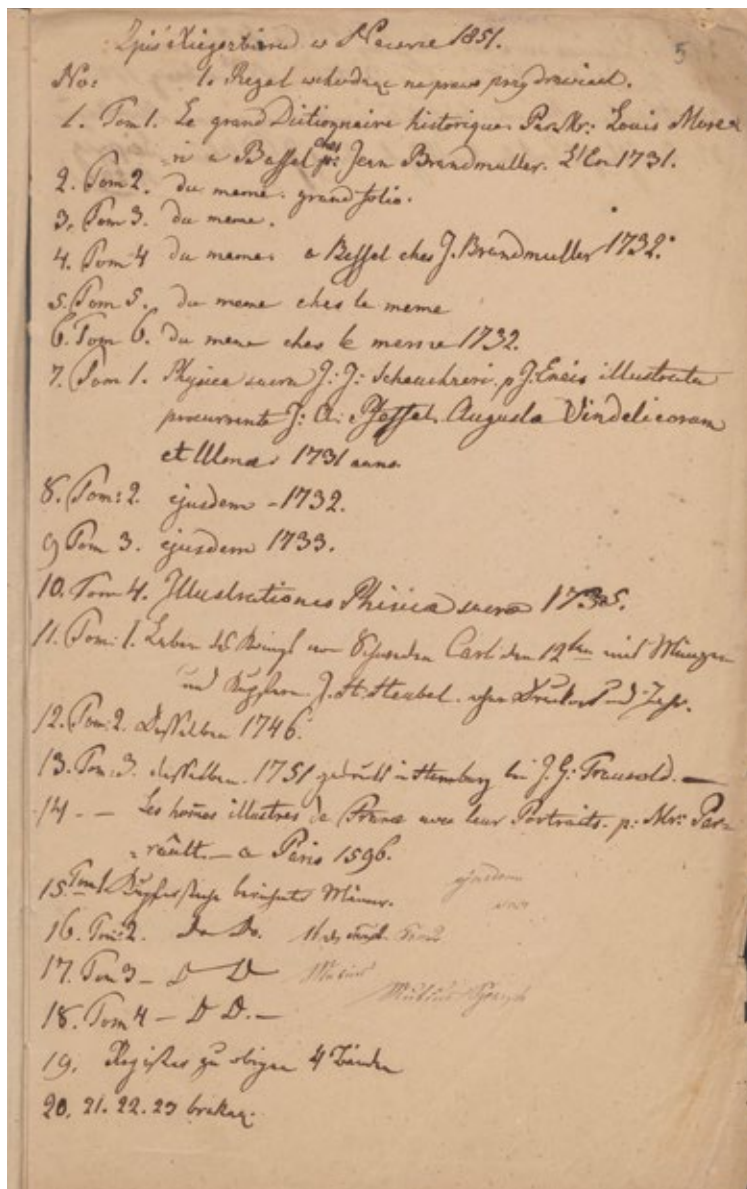
Wraz ze śmiercią Konstantego nastął trudny okres w dziejach Nawry, czego wyraźnym znakiem był fakt, że w latach 1818–1839 pałac był opuszczony. Dopiero w 1839 r. majątek przejął jego wnuk Władysław Kruszyński (1816–1855)²¹. Ówczesny właściciel zlecił opracowanie i uporządkowanie rodzinnej biblioteki filologowi, profesorowi gimnazjum chełmińskiego i chojnickiego – Stanisławowi Węclewskiemu. Efektem tej pracy jest zachowany w zespole „Archiwum Szczanieckich z Nawry”, w toruńskim archiwum państwowym, doku-

¹⁹ J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 70–73.

²⁰ Z. Mocarski, op. cit., s. 32–33; J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 72; I. Imańska, *Zbiory specjalne w badaniach rynku książki okresu staropolskiego: na przykładzie badań nad aukcjami książek w dawnej Polsce*, [w:] *Zbiory specjalne w bibliotekach polskich. Problematyka badawcza i organizacyjna*, red. A. Borysowska, Szczecin 2015, s. 150–159.

²¹ Zob. J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 106–124.

ment z 1851 r. Ów spis ukazuje, w jaki sposób była uporządkowana ówczesna kolekcja, a także informuje o jej zasobie. Wynika z niego również, że wówczas w Nawrze znajdowało się 1340 pozycji bibliograficznych (il. 4)²².

Il. 4. Pierwsza strona spisu książek biblioteki Kruszyńskiego z 1851 r. (APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/1, k. 5).

²² APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/1, k. 3–63.

Biblioteka za czasów Szanieckich

Istotną zmianę i nowe otwarcie w dziejach Nawry i pałacu przyniósł rok 1867, w którym Michał Szaniecki (1838–1920)²³ poślubił Bogusławę Kruszyńską (1844–1927)²⁴, córkę Władysława. W pierwszych latach po zawarciu małżeństwa para zamieszkiwała co prawda jeszcze w Łaszczyńcu koło Rawicza, w dobrach należących do rodziny Michała, jednak w 1870 r. Szanieccy osiedlili się na stałe w Nawrze, rozpoczynając tym samym nowy etap w historii tego miejsca. Dzięki nim na przełomie XIX i XX w. miejsce to stało się ważnym ośrodkiem politycznym, ekonomicznym i kulturalnym na Pomorzu Nadwiślańskim. Sam właściciel majątku prowadził zaś szeroką działalność publiczną w sferze gospodarczo-rolniczej, politycznej, społecznej i oświatowej. Posiadał zainteresowania naukowe i bibliofilskie. Przynależał do towarzystw naukowych, m.in. do Towarzystwa Naukowego w Toruniu, które aktywnie współtworzył. Sam uczestniczył poza tym w badaniach archeologicznych, a także brał udział w sympozjach i konferencjach naukowych²⁵.

Okres ten, naznaczony aktywnością nowego dziedzica, miał niebagatelne znaczenie również dla nawrzańskiego księgozbioru, archiwaliów oraz zbiorów numizmatycznych i muzealnych²⁶. Poza zbiorami odziedziczonymi od Kruszyńskich, Michał Szaniecki zasilił kolekcję w Nawrze otrzymaną w spadku częścią biblioteki, a także zbiorami numizmatycznymi i archiwalnymi z rodzinnego Łaszczyńca. Poza tym bardzo szybko sam zaczął wzbogacać zbiory nabytymi książkami, rękopisami, obiektami muzealnymi i archeologicznymi²⁷.

---

²³ Zob. J. Przybyłowa, *Szaniecki Michał Leon*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 804; Sz. Wierzchosławski, *Szaniecki Michał Leon*, [w:] PSB, t. 36, 1995, z. 148, s. 103–104.

²⁴ Zob. F. Stolkowski, op. cit., s. 74.

²⁵ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 125–158.

²⁶ J. Dygdała i Sz. Wierzchosławski podają, że: „Szaniecki bliżej zainteresował się zbiorami nawrzyńskimi wkrótce po wprowadzeniu się do pałacu w Nawrze. Możemy sądzić, że już w listopadzie 1870 r. znał z grubsza zawartość biblioteki, ponieważ zwrócił się listownie do Stanisława Węclewskiego o zwrot książek wypożyczonych od Władysława Kruszyńskiego. Jak donosił w tym liście, pragnął wszystko uporządkować i przywrócić dawną wartość bibliotece. Wywiązała się w związku z tym dłuższa korespondencja, gdyż Węclewski powołując się na Antoniego Kalksteina jako świadka twierdził, że Kruszyński darował mu te książki. Szaniecki nie dał wiary tej informacji, wobec czego Węclewski proponował mu drogę sądową w celu wyjaśnienia sporu. Jak się sprawa zakończyła, nie wiadomo” (ibidem, s. 89).

²⁷ Ibidem, s. 128–158.

Jak wspomniano już wyżej, w 1874 r. do Nawry przyjechał Wojciech Kętrzyński, który na zlecenie M. Szczanieckiego uporządkował zbiory biblioteczne i archiwalne. Niestety w znanych nam materiałach brakuje efektów jego pracy w postaci choćby inwentarza z tego czasu²⁸. W jednej ze swoich książek ów historyk napisał jednakże:

„Biblioteka zaś Kruszyńskich, dziś własność p. Michała Szczanieckiego w Nawrze ma dwadzieścia kilka rękopisów, dla historii polskiej i pruskiej bardzo cennych, zwłaszcza co do rozruchów toruńskich w zeszłym wieku, ale co do dawniejszych czasów, tam już bardzo mało”²⁹.

Niewątpliwie dużym wyzwaniem, wymagającym zabezpieczenia cennej i rozrastającej się kolekcji, był wybuch I wojny światowej. Niepewność, jaka w tym czasie miała miejsce, skłoniła Szczanieckiego, by okazalsze i cenniejsze zbiory ochronić przed ewentualnym zniszczeniem. Zapobiec miało temu oddanie akt i dokumentów w depozyt do archiwum w Gdańsku, gdzie zostały one zinwentaryzowane przez Adolfa Warschauera³⁰.

Zakończenie I wojny światowej i okres międzywojnia przynosi niewątpliwie nieco stabilizacji i spokoju. Z tego okresu pochodzi też interesujący opis biblioteki pałacowej i jej najcenniejszego zasobu. W kopii listu, jaki 14 sierpnia 1920 r. Michał Szczaniecki wysłał do syna Jana (1873–1952)³¹, czytamy chociażby o znajdującym się w tym pomieszczeniu stole, szafach, w tym jednej szafie pomiędzy oknami, o pudle z pergaminami i pieczęciami, komodzie z atlasami i katalogu bibliotecznym w skrzyneczce mahoniowej okutej w żółtą blachę. Miała być przechowywana tam także „osobna kista potrzebna do numizmatyki leżącej w kilku paczkach w oknie obok komody”. M. Szczaniecki wspominał też o skrzyni z papierami rodzinnymi. Spośród zgromadzonych książek za najważniejszy uznał znajdujący się w trzech szafach dział historyczny. Nadmienił też m.in. o kilkunastu tomach *Złotej Księgi Żychlińskiego* i o kilku tomach *Fleury Allg. Kirchengeschichte*. Pisał również o beletrystyce polskiej, której nie uważał

²⁸ Janina Przybyłowa wspomina o „kartkowym katalogu Kętrzyńskiego, przechowywanym w mahoniowej szkatułce z metalowymi okuciami, ten jednak obejmował tylko część zbiorów” (J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 79).

²⁹ W. Kętrzyński, *O narodowości polskiej w Prusiech Zachodnich*, s. 5.

³⁰ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 157; J. Matyasik, *Odnajdują się zaginione księgi*, s. 221.

³¹ Zob. J. Przybyłowa, *Szczaniecki Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 804; Sz. Wierzchosławski, *Szczaniecki Jan Mieczysław*, [w:] PSB, t. 36, 1995, z. 148, s. 97–98.

jednak za specjalnie cenną oraz o literaturze polskiej. Nie pominął pergaminów i manuskryptów mających obrazować chociażby życie szlachty w XVII w., kilku tek herbarzy i dużej ilości starych atlasów. Za wartę ochrony uważał poza tym dokumenty obrazujące pracę parlamentarną w Kole Polskim. Wspomniał wreszcie o czasopiśmie „Tygodnik Ilustrowany”, który uznał za interesujący, ale „okrutnie ciężki”³².

Po śmierci M. Szanieckiego majątek rodzinny został podzielony między dwóch synów: Jan otrzymał majątek w Nawrze, wraz z księgozbiorem, a Władysław (1869–1942) dostał Łaszczyn³³, zabierając ze sobą zbiory numizmatyczne³⁴. Śladem swojego ojca Jan Szaniecki skupił się na rozwoju majątku i udziale w życiu społeczno-gospodarczym regionu. W przypadku księgozbioru i archiwum rodzinnego kontynuował prace swoich przodków. Również w tym okresie biblioteka była odwiedzana i podziwiana przez rozmaitych gości, także tych z zagranicy. Przykładowo, w 1931 r. zwiedzali ją przebywający w kraju dziennikarze z Danii³⁵. Odwiedzający z kolei pałac w Nawrze w latach 20. XX w. Jerzy Dobrzycki napisał następujące słowa:

„na uwagę zasługuje dość duża biblioteka oraz archiwum (...). Biblioteka nie jest w zupełności uporządkowaną – znać w ogóle, iż w domu tym nad uczoną Minerwą górę bierze Ceres gospodarna”³⁶.

Na przełomie lat 20. i 30. XX w. biblioteka nawrzańska znalazła się w orbicie zainteresowań Departamentu Nauki i Szkół Wyższych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, który wysyłał do bibliotek publicznych i prywatnych kwestionariusze z prośbą o opisanie zasobów. Do Nawry pismo zostało wysłane 16 marca 1928 r.³⁷ W ramach kwerend w Archiwum Akt Nowych nie znaleziono niestety odpowiedzi Szanieckich na prośbę o uzupeł-

---

³² APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 435, k. 23.

³³ W 1944 r. Niemcy przeprowadzili inspekcję w majątku w Łaszczynie. Po rewizji Franza Maya wybrano część książek z biblioteki i je przetransportowano do Muzeum im. Cesarza Fryderyka w Poznaniu (Kaiser Friedrich Museum) (A. Łuczak, *Utracone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Warszawa–Poznań 2011, s. 235).

³⁴ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 79.

³⁵ *Echa pobytu Duńczyków. Nawra, pow. toruński*, „Słowo Pomorskie”, 1931, nr 142, s. 5. Reprodukcję wycinka prasowego opublikował w jednej ze swoich fotoksiążek P. Liczbik, zob. *Mapy serca. Miscellanea*, [b.m.w.] 2019, b.s.

³⁶ J. Dobrzycki, *Z zachodnich dzielnic Polski*, „Czas”, 1926, nr 185 (15 VIII), s. 2.

³⁷ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 435, k. 25–27.

nienia ankiety. W literaturze przedmiotu można natomiast znaleźć informacje o Jadwidze Dąbrowskiej („pracownik jednej z księżnic warszawskich”), która w 1928 r. na zamówienie właściciela majątku przygotowała katalog zbiorów w Nawrze³⁸. Opracowany materiał, jak podaje Janina Przybyłowa, zachował się w rodzinie, a odpis także w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu³⁹.

Jednym z najważniejszych, wręcz kluczowych źródeł pozwalających badać księgozbiór, który tuż przed II wojną światową znajdował się w pałacu nawrzańskim, jest przechowywany w Archiwum Państwowym w Toruniu, w zespole „Archiwum Szczanieckich z Nawry”, „Spis książek i dokumentów w bibliotece w Nawrze” (sygn. 434/1–14). Na jednostkę tę składa się przede wszystkim 12 odręcznie zapisanych zeszytów, będących efektem pracy Jana i Bogusławy Szczanieckich (1912–1976)⁴⁰. Poprzedza je wspomniany spis z 1851 r.⁴¹ oraz zeszyt datowany na 10 i 27 sierpnia 1928 r., w którym znajdują się opracowane przez J. Dąbrowską informacje o dwóch działach biblioteki w Nawrze. Pierwszy to „Geografia; Ludoznawstwo; Podróże; Przewodniki; Katalogi zbiorów, muzeów; Księgi adresowe”. Zawierał miał on 236 dzieł w 305 tomach, z czego druków z wieku XVI naliczono dwa, z XVII sześć, z XVIII 22, z XIX 123, a z wieku XX 32. Bez daty wydania było 51 pozycji (są to dzieła z końca XIX i początku XX w. i rękopisy w postaci notatek z wykładów). Tematycznie dział układał się następująco: geografia, podróże, ludoznawstwo (107 dzieł w 166 tomach); przewodniki po krajach, miastach, miejscach kuracyjnych (94 dzieła w 95 tomach); przewodniki po wystawach, zbiorach, dziełach sztuki, muzeach itp. (29 dzieł w 29 tomach); księgi adresowe, opisy majątków itp. (pięć dzieł w pięciu tomach). Całość uzupełniało jedno czasopismo. Pozycje z tego działu były przechowywane w „szafie I-ej”. Drugi dział został zatytułowany „Historia”. Zawierał 476 pozycji w 621 tomach. Książki te znajdowały się w „II i IV szafie”. Tematycznie dział został uporządkowany w następujący sposób: historia powszechna, historia Polski, historia Kościoła, historia wojenna, bibliografie, biografie, żywoty świętych, pamiętniki, historia sztuki i nauki pomocnicze historii⁴². Nie udało się ustalić,

³⁸ Zob. m.in. T. Łaszkiwicz, *Ziemiaństwo na Pomorzu w okresie dwudziestolecia międzywojennego – w perspektywie codzienności*, Inowrocław–Toruń 2013, s. 134.

³⁹ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 81 (w ramach przeprowadzonych kwerend nie odnaleziono wyżej wymienionych spisów, chyba że autorka powoływała się na zeszyt znajdujący się aktualnie w zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu – APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 434/2).

⁴⁰ Zob. F. Stolkowski, op. cit., s. 96.

⁴¹ APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 434/1.

⁴² Ibidem, sygn. 434/2, k. 1–4.

dłaczego inwentarz został opracowany tylko dla trzech szaf i czy istnieją kolejne opracowania z lat 20. XX w. (il. 5).

Il. 5. „Nalepki nawrzańskie”. Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak.

Wspomniane 12 zeszytów, zawierających spis księgozbioru nawrzańskiego, pochodzi z 1939 r.⁴³ Część z zapisów posiada, obok podstawowych danych bibliograficznych, także opis fizyczny książki, a niekiedy również adnotację o sygnaturze nawrzańskiej (il. 6)⁴⁴. Pierwszy z interesujących nas zeszytów nosi tytuł „XVI, VII, IX Encyklopedie, słowniki, gramatyki, Literatura obca (fr. i niem.) i Rolnictwo”. Dotyczy on książek gromadzonych w trzech szafach – „XVI. Encyklopedie, słowniki, gramatyki”, „VII. Literatura piękna w obcych językach” i „IX. Rolnictwo”⁴⁵. Zeszyt liczy 152 strony, z czego wypełnionych jest 130 stron. Na końcu zeszytu znajduje się dopisana ołówkiem liczba tytułów (792) i tomów (1315)⁴⁶. Co bardzo istotne, spisane tu książki powtarzają się w zeszycie zatytułowanym „Dzieła religijne i filozoficzne (szafa XVIII). Wy-

⁴³ Tuż przed wybuchem wojny Szanieccy podejmują decyzję o wysyłce części zbiorów do rodziny z okolic Kielc. Sprawozdanie z 17 września 1947 r. potwierdza ewakuację „najcenniejszych rzeczy” do rodziny Cichowskich ze Skórnicy, lecz zostały tam one rozgrabione przez miejscową ludność. Część została uratowana przez Morańskiego, lecz następnie uległa zniszczeniu w Bibliotece Krasieńskich w Warszawie (AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8476, k. 26; J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 81; J. Matyasik, *Odnajdują się zaginione książki*, s. 222).

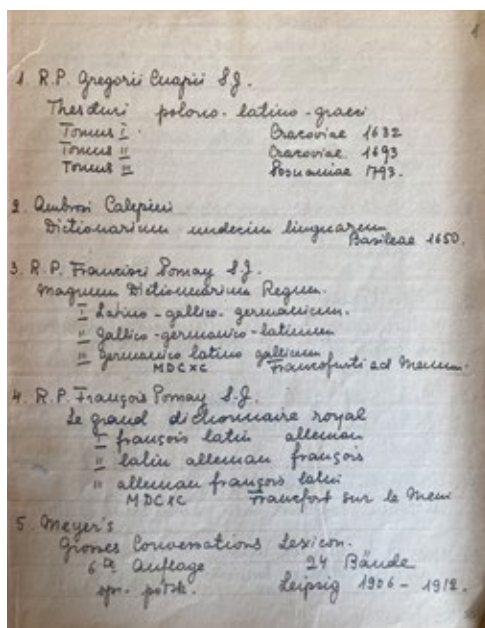
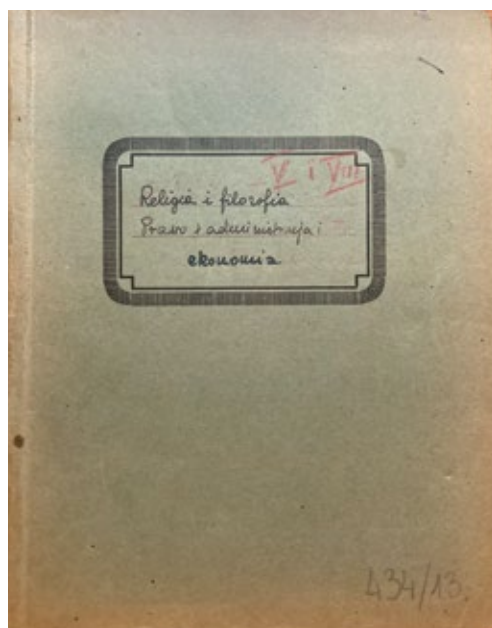
⁴⁴ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/3-14.

⁴⁵ O wykazie nazw i numeracji szaf dowiadujemy się z tabeli podsumowującej zawartość biblioteki opracowanej przez Jana i Bogusławę Szanieckich: I. Geografia, podróże, krajoznawstwo; II. Historia Polski; III. Czasopisma; IV. Historia powszechna; V. Prawo, ekonomia, administracja; VI. Historia powszechna; VII. Literatura piękna w obcych językach; VIII. Religia, filozofia, pedagogika; IX. Rolnictwo, ogrodnictwo, gosp. domowe; X. Literatura polska i w tłum. polskich; XI. Klasyczne dzieła literatury polskiej i dawne powieści; XII. Wydawnictwa ozdobne, mapy, atlasy, księgi pamiątkowe; XIII. Archiwum (rękopisy); XIV. Matematyka, przyroda, myślistwo; XV. Historia Pomorza, pamiętniki, heraldyka, polityka; XVI. Encyklopedie, słowniki, gramatyki (APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 433, k. 25, 27, 29), zob. też: J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 82.

⁴⁶ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/3.

dania ozdobne (szafa XII)⁴⁷. Kolejny zeszyt jest podpisany jako „Słowniki”. W rzeczywistości jest to spis książek z szafy „VIII. Religia, filozofia, pedagogika” oraz szafy „XII. Wydawnictwa ozdobne, mapy, atlasy, księgi pamiątkowe”. Zeszyt liczy 100 stron, z czego zapisanych jest 88. Na końcu zeszytu znajduje się dopisana ołówkiem liczba tytułów (389) i tomów (663)⁴⁸. Spisane tu książki powtarzają się w zeszycie „Religia i filozofia, Prawo i administracja i ekonomia. V i VIII”⁴⁹. Następny zeszyt nie posiada strony tytułowej. Na pierwszej stronie znajduje się natomiast informacja, że dotyczy działu „Geografia (szafa I)”, zaś na 90 stronie pojawia się adnotacja, że dalszy spis dotyczy „Rolnictwa itd.”. W zeszycie tym spisano książki z dwóch szaf „I. Geografia, podróże, krajoznawstwo” oraz szafy „XIV. Matematyka, przyroda, myślistwo”. Zeszyt liczy 112 stron, z czego zapisanych zostało 111. W tym zeszycie nie ma podsumowania zawartości. Przyjmując ostatnie liczby porządkowe, wychodzi, że w zeszycie podano 844 tytuły⁵⁰. Strona tytułowa kolejnego zeszytu również nie została podpisana. Zgodnie z korespondencją F. Stolkowskiego z Andrzejem Janem

Il. 6c. Zeszyty ze spisem księgozbioru biblioteki nawrzańskiej z 1939 r. (APT, Archiwum Sczanieckich z Nawry, sygn. 434/3–14). Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak.

⁴⁷ Ibidem, sygn. 434/14.

⁴⁸ Ibidem, sygn. 434/4.

⁴⁹ Ibidem, sygn. 434/13.

⁵⁰ Ibidem, sygn. 434/5.

Kruszyńskim jest to zeszyt z działu „Historia”⁵¹. Z 86 stron, tylko 38 zostało wypełnionych. Pierwsze 46 zanotowanych pozycji to starodruki; następnie znajduje się spis 26 „teczek”, 7 rękopisów, a w dalszej kolejności nieczytelne i nieposiadające liczby porządkowej czasopisma, mapy, broszury lub trudne do określenia pozycje, np. „Album więzienny” lub „Kisielewski Prochy” (być może chodziło o książkę Józefa Kisielewskiego *Ziemia Gromadzi Prochy* z 1939 r.). Na końcu znajduje się spis 170 pamiętników i 50 mów żałobnych. Wypisane pozycje częściowo pokrywają się z zeszytem „Historia. II, IV, VI, XIII” i „XV. Historia, pamiętniki, heraldyka”. Pod względem tematycznym wszystkie spisane pozycje mają charakter historyczny. Na końcu zeszytu znajduje się dopisana ołówkiem liczba tytułów (326) i tomów (366)⁵². Następny, piąty w kolejności zeszyt, został zatytułowany „XV. Historia, pamiętniki, heraldyka”. Na pierwszej stronie znajduje się informacja, że jest to „Zeszyt II. Historia”. W zeszycie zawarty jest spis książek znajdujących się w szafie XV – „Historia Pomorza, pamiętniki, heraldyka, polityka”. Na końcu zeszytu zanotowano ołówkiem liczbę tytułów (579) i tomów (792)⁵³. Na stronie tytułowej kolejnego zeszytu zapisano „I, XII, XIV. Geografia i krajoznawstwo. Wydania ozdobne. Matematyka i przyroda”. Zgodnie z tytułem ukazuje on zawartość trzech szaf biblioteki nawrzańskiej: I. Geografia, podróże, krajoznawstwo, XII. Wydawnictwa ozdobne, mapy, atlasy, księgi pamiątkowe i XIV. Matematyka, przyroda, myślistwo. Na końcu zeszytu, podobnie jak w niemal wszystkich poprzednich, znajduje się dopisana ołówkiem liczba tytułów (694) i tomów (871)⁵⁴. Następny zeszyt „II. IV. VI. XIII. Historia” przybliży zawartość czterech szaf: II. Historia Polski, IV i VI. Historia powszechna oraz XIII. Archiwum (rękopisy). W tym zeszycie nie ma podsumowania zawartości. Powołując się jednak na notatki A. J. Kruszyńskiego, wiemy, że w zeszycie tym znajdują się 633 tytuły w 906 tomach⁵⁵. Zeszyt zatytułowany „Historia. Szafa VI” to powtórzenie fragmentów wcześniejszego spisu. Na końcu zeszytu znajduje się dopisana ołówkiem liczba tytułów (113) i tomów (227)⁵⁶. Dziewiąty w kolejności omawiania zeszyt „Literatura polska, beletrystyka polska i tłumaczenia, pisma periodyczne” zawiera wykaz książek z trzech szaf: „III. Czasopisma, X. Literatura polska i w tłum. polskich” i „XI. Klasyczne dzieła literatury polskiej i dawne powieści”. Na końcu zeszytu trady-

⁵¹ F. Stolkowski, op. cit., s. 180.

⁵² APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 434/6.

⁵³ Ibidem, sygn. 434/7.

⁵⁴ Ibidem, sygn. 434/8.

⁵⁵ Ibidem, sygn. 434/9; F. Stolkowski, op. cit., s. 180.

⁵⁶ APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 434/10.

cyjnie odnotowano ołówkiem liczbę tytułów (701) i tomów (958)⁵⁷. Pod względem zawartości, następny zeszyt „X, XI i III. Literatura polska, beletrystyka, czasopisma” jest powtórką poprzedniego dokumentu. Lecz w tym przypadku liczba tytułów i tomów określona została na 710 i 1 147⁵⁸. Przedostatni spis został zatytułowany „V. i VIII. Religia i filozofia. Prawo i administracja i ekonomia”. Na pierwszych 82 stronach rozpisana została zawartość z szafy „VIII. Religia, filozofia, pedagogika”, a na kolejnych 62 stronach spis z szafy „V. Prawo, ekonomia, administracja”. Na końcu zeszytu znajduje się dopisana ołówkiem liczba tytułów (835) i tomów (1084)⁵⁹. Ostatni zeszyt – „Dzieła religijne (szafa XIII)” i „Wydawnictwa ozdobne (szafa XII)” to dokładny spis dwóch szaf, wskazanych w tytule zeszytu⁶⁰.

Powyższa charakterystyka zeszytów pokazuje, że z jakiegoś nieznanego powodu duża część księgozbioru została dwukrotnie spisana w różnych zeszytach. Analizując spisy należy przyjąć, że kluczowych jest 7 zeszytów, z sygnaturami 434/3, 6–9 i 12–13. Ukazują one niemal pełen spis zawartości wszystkich szaf (działów tematycznych) biblioteki nawrzańskiej. Pozostały materiał należy potraktować jako uzupełnienie, ponieważ czasem zdarzają się tam pełniejsze opisy bibliograficzne.

W tym samym okresie, poza przygotowanym spisem, postanowiono także oznakować książki, meble, dokumenty i inne wartościowe obiekty poprzez podpis lub pieczętkę „Jan Sczaniecki” i „Nawra” (rzadziej pojawia się „Ze zbiorów Szanieckich”, której stempel zachował się w zbiorach prywatnych rodziny) (il. 7). W prowadzonych badaniach te charakterystyczne znaki własnościowe stanowiły kluczowe źródło umożliwiające zidentyfikowanie obiektów proveniencji nawrzańskiej.

Na podstawie przeprowadzonych kwerend archiwalnych i bibliotecznych możemy stwierdzić, że spis książek z 1939 r. nie był kompletny. Dowodzi tego chociażby fakt, że w wykazie książek przekazanych po wojnie z bydgoskiego archiwum do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu znajdują się pozycje, których nie ma w żadnym z zeszytów spisanych przez Jana i Bogusławę Sczanieckich⁶¹. W powyższym spisie brakuje także części książek, które aktualnie przechowywane są w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgosz-

---

⁵⁷ Ibidem, sygn. 434/11.

⁵⁸ Ibidem, sygn. 434/12.

⁵⁹ Ibidem, sygn. 434/13.

⁶⁰ Ibidem, sygn. 434/14.

⁶¹ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252.

Il. 7. Pieczętki i znaki własnościowe rodziny Szczanieckich.

Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak.

czy, Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu oraz w zbiorach prywatnych, a których proveniencja nawrzańska nie pozostawia żadnych wątpliwości (posiadają wyżej przedstawione znaki własnościowe).

Dodatkowo w toruńskim archiwum znajduje się wykaz opracowany przez Jana i Bogusławę Szczanieckich, podsumowujący stan księgozbioru pałacu w Nawrze z 1939 r. Wynika z niego, że księgozbiór liczył 3 661 dzieł (4 764 tomy), 360 broszur, 149 map i atlasów, 130 teczek oraz 20 tytułów czasopism (158 roczników)⁶². Analizując omawiany spis wiadomo, że łączna liczba pozycji oraz liczba z podziałem na poszczególne szafy są odmienne aniżeli przedstawione w wykazie Szczanieckich (są to błędy, które prawdopodobnie wynikły z pośpiechu – błędnie nadawane liczby porządkowe, powtórki pozycji itp.). Sprawa ta wymaga niewątpliwie dalszych, szczegółowych badań.

Mimo że wspomniany wykaz posiada błędy, wielokrotnie wykorzystywany był w literaturze przedmiotu. Głównie na jego podstawie J. Przybyłowa, J. Dygdała i Sz. Wierzchosławski podawali, że biblioteka nawrzańska przed woj-

⁶² Błąd wkraść się do prac J. Dygdały i Sz. Wierzchosławskiego oraz J. Matyasik, którzy pisali o 150, a nie 158 rocznikach, por. J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 160–165; J. Matyasik, *Odnajdują się zaginione książki*, s. 222.

ną liczyła łącznie 5 471 tomów i 130 teczek rękopisów. Dwaj ostatni badacze dodali przy tym, że zbiory biblioteki mogły jednak liczyć ok. 8 000 tomów⁶³. W dotychczasowych raportach dotyczących strat wojennych pojawia się informacja, że biblioteka domowa Szanieckich przed wybuchem II wojny światowej liczyła 5 594 pozycje⁶⁴. W ostatnich latach F. Stolkowski, a następnie powołująca się na niego i wcześniejszych badaczy J. Matyasik, przypuszczają, że biblioteka mogła liczyć 10 000 woluminów⁶⁵. Szacunki te, jak się wydaje, są pokłosiem sygnalizowanej już korespondencji F. Stolkowskiego z A. J. Kruszyńskim. Potomek rodu wspomina w niej o trzynastu zeszytach, w których łączna liczba spisanych tytułów miała wynosić 7 302 pozycje w 10 311 tomach⁶⁶. Na podstawie sporządzonego odpisu 12 zeszytów (odpis liczy około 500 stron maszynopisu)⁶⁷, wiemy, o czym była już mowa wyżej, że w dużej części zeszytów mamy do czynienia ze zdublowanymi zapisami bibliograficznymi. Z tego powodu należy z wielką ostrożnością podchodzić do wyliczeń wskazujących na 7 302 tytuły. Niewiele wspólnego z prawdą mają z pewnością też dane zapisane w 1953 r. w nekrologu Jana Szanieckiego, w którym wspomina się o liczącej ponad 15 tysięcy tomów bibliotece w Nawrze⁶⁸.

Najkrócej mówiąc, dokładna liczba książek, map, rękopisów, starodruków i innych cennych materiałów, które znajdowały się w Nawrze przed wybuchem II wojny światowej, jest w tym momencie nieznana. Aby uszczegółowić liczbę zgromadzonych książek w Nawrze, należy przeanalizować kilka podstawowych źródeł, co stanowi niewątpliwie jeden z postulatów badawczych. Przede wszystkim należy zestawić i dokładnie porównać spis sporządzony przez Szanieckich w Nawrze w 1939 r. z inwentarzem biblioteki oddziału bydgoskiego Archiwum Rzeszy w Gdańsku oraz spisem książek znajdujących się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy i przekazanym do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Dodatkowo należy uwzględnić książki, które znajdują się w zasobach instytucji

---

⁶³ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 82; J. Dydała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 162.

⁶⁴ *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, cz. 1–2, red. A. Mężyński, Warszawa 1994, s. 247; *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, red. B. Bieńkowska, Poznań 2000, s. 195.

⁶⁵ F. Stolkowski, op. cit., s. 174–180; J. Matyasik, *Odnajdują się zaginione księgi*, s. 220.

⁶⁶ F. Stolkowski, op. cit., s. 180.

⁶⁷ Odpis księgozbioru pałacu w Nawrze z 1939 r. (oprac. M. Antonowicz, R. Krajniak) w zbiorach KPCD.

⁶⁸ *Jan Szaniecki (1872–1952)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1956, nr 7, s. 71–73.

publicznych i zbiorach w Polsce i za granicą. Część z nich, o czym już wiemy, nie została wpisana do wspomnianych spisów, posiadają jednak znaki proveniencyjne świadczące, iż przed 1939 r. znajdowały się w Nawrze.

Opierając się na dotychczas przeanalizowanych przez nas źródłach, możemy na tym etapie badań mówić o ustalonych 4 467 tytułach książek, broszur, materiałów kartograficznych i czasopism (ok. 5 700–5 800 tomów). Gdy doliczymy do tego zawartość trzynastego zeszytu, który nie zachował się w zbiorach toruńskiego archiwum, a który zgodnie z danymi J. A. Kruszyńskiego miał zawierać 173 tytuły (183 tomy), otrzymamy łącznie, przy założeniu, że tytuły z nieznanego nam zeszytu się nie powtarzają, 4 640 pozycji, w ok. 5 800–6 000 tomach.

II wojna światowa i okres powojenny

Wybuch II wojny światowej sprawił, że cenna kolekcja nawrzańska uległa bezpowrotnemu rozproszeniu⁶⁹. Wojenne losy interesującego nas w tym miejscu księgozbioru, związane są przede wszystkim z jego przejściem przez archiwum w Bydgoszczy, które w połowie września 1939 r. zostało oddziałem Archiwum Rzeszy w Gdańsku (Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg)⁷⁰. Oprócz książek, akt i dokumentów z Nawry, do Bydgoszczy trafiły w okresie okupacji również inne zbiory rodzin ziemiańskich z Pomorza, jak choćby Alvenslebenów z Ostromecka i Komierowskich z Komierowa⁷¹. Przejęcie przez archiwum bydgoskie księgozbioru Szczanieckich jednoznacznie potwierdzają wpisy zamieszczone w „Książce inwentarzowej biblioteki archiwum” (il. 8)⁷².

---

⁶⁹ Wojsko niemieckie wkroczyło do Nawry i okolic w pierwszym tygodniu wojny. W czasach okupacji niemieckiej Nawra (*Nefer*) znalazła się w powiecie toruńskim (*Landkreis Thorn*), rejencji bydgoskiej (*Regierungsbezirk Bromberg*) i okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie (*Reichsgau Danzig–Westpreussen*), zob. *Gemeinde- und Wohnplatzlexikon des Reichsgaus Danzig–Westpreussen*, hrsg. vom Statistischen Landesamt Danzig–Westpreussen, Bd. 1, Danzig 1944, s. 241.

⁷⁰ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 86.

⁷¹ *Informator o zasobie archiwalnym Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (stan na dzień 31 grudnia 2011 roku)*, oprac. S. Błażejowski, L. Wakuluk, Bydgoszcz 2013, s. 37–38; AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8476, k. 20–32; APB, Archiwum dr Anny Perlińskiej, sygn. 242, 413; APAN, Materiały Bronisława Pawłowskiego (1883–1962), sygn. 22.

⁷² APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 47–48. Na zbiory nawrzańskie wskazują jednoznacznie adnotacje „Gut Nawra” lub „Szczaniecki”. Warto zwrócić też uwagę na datowany na lipiec 1945 r. „Spis dokumentów z archiwum majątku Nawra” (APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1601). Również inne źródła z okresu okupacji po-

Il. 8. Przykłady opieczętowanych książek przejętych przez archiwum bydgoskie (Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg) w czasie okupacji (Biblioteka APB, sygn. IV/160 i V/37). Fot. R. Krajniak.

Między 24 a 26 lipca 1940 r. do Nawry i okolicznych majątków, m.in. w Łysomicach i Pluskowęsach, przyjechał dyrektor oddziału bydgoskiego, dr Adalbert Hahn, o czym donosił w piśmie z 29 lipca t.r. kierowanym do Archiwum Rzeszy w Gdańsku. Podkreślił w nim zarówno znaczenie historyczne zastanych tam akt i dokumentów, sięgających nawet XVI w., jak i wartość tamtejszego księgozbioru. Poinformował również, że złożył wniosek o zgodę na przejęcie wspomnianych materiałów oraz, że otrzymał już ogólną zgodę na przeprowadzenie tej akcji. Nie krył przy tym zadowolenia z przejmowania części tak cennej kolekcji⁷³. Stosowne informacje przekazuje też sprawozdanie z działalności

twierdzącą obecność archiwum prywatnego z Nawry w Bydgoszczy (APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 91). Informacje na temat podziału księgozbioru i archiwaliów podawane były w literaturze przedmiotu, lecz nigdy nie były one potwierdzone materiałem źródłowym (J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 86).

⁷³ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 6, s. 231–232. Por. też pismo kierowane do Landbewirtschaftungs G.m.b.H (Ostland) Zweigstelle Bromberg (ibidem, sygn. 37, brak paginacji). W Nawrze wizyta była planowana na popołudnie 25 lipca 1940 r. (ibidem, sygn. 37, pismo z 16 lipca 1940 r., brak paginacji). W zachowanych materiałach znajdują się inne dokumenty potwierdzające zainteresowanie władz okupacyjnych księgozbioremami

archiwum za okres od 1 lutego 1940 r. do 1 października 1941 r. Wynika z niego, że w lecie 1940 r. przywieziono tam m.in. 14 paczek „Archiwum majątku Nawra”⁷⁴. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że z innych oficjalnych dokumentów wynika, że jeszcze na początku września 1940 r. książki i archiwalia wciąż pozostawały w pałacu i dopiero wówczas miały być przygotowywane do przewiezienia do Bydgoszczy⁷⁵. Analiza dalszych źródeł pozwala zaś stwierdzić, że faktycznie książki, akta i dokumenty nawrzańskie znalazły się w Bydgoszczy 7 września t.r.⁷⁶ Inny przekaz, przedstawiający stan archiwum bydgoskiego na koniec grudnia 1940 r., ukazuje dane o 60 tomach przejętego archiwum, które uznano za posiadające dużą wartość historyczną⁷⁷. Nieco informacji wnoszą do zagadnienia także przechowywane w archiwum bydgoskim notatki Tadeusza Esmana, poświęcone wojennym losom tamtejszego zasobu. Znajdujemy tam potwierdzenie o wspomnianej już wyżej wizycie w lipcu 1940 r., m.in. w Nawrze, A. Hahna, który zastał tam nie tylko cenne źródła historyczne z XVI–XVIII w., ale także bibliotekę, w której uwagę miały zwracać książki polskie i francuskie z XIX w.⁷⁸ Notatka datowana na dzień 6 czerwca 1941 r. wskazuje na przejęcie ok. 2 000 książek, ok. 100 teczek z aktami oraz bliżej nieokreślonej

i archiwaliami przechowywanymi dotąd m.in. w majątkach dworskich oraz starania władz archiwum bydgoskiego, by materiały te zostały włączone do jego zasobu (ibidem). Pod wskazaną sygnaturą możemy znaleźć też m.in. informacje o trudnościach w zorganizowaniu bezpiecznego transportu książek i archiwaliów z Nawry do Bydgoszczy.

⁷⁴ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1623, brak paginacji; por. APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 156, k. 41; APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 587, brak paginacji. Wydarzenia z lata 1940 r. wspominała Bogusława Szczaniecka w jednym ze swoich listów z lat sześćdziesiątych XX w.: „Było to w lecie 1940 r. Rodzicom moim wtenczas pozwolono jeszcze zajmować na I piętrze dwa pokoje koło biblioteki. Przyjechał do nich i wszedł w towarzystwie ówczesnego tzw. Treuhändera uprzejmy, elegancki i inteligentny pan, o ile pamiętam dr Hahn z Gdańska lub z Reichsarchiv w Bydgoszczy i z wyrazami ubolewania zapowiedział, że biblioteka musi być zabrana. Przed domem już stały ciężarówki. Zawołano robotników do wynoszenia książek, wiązano je drutami. Robotnikom udało się część książek »pogubić« i schować w krzakach lub gdzie indziej, w każdym razie sporo książek jeszcze z początku uratowano, niestety nie bardzo można było wybierać, tylko co się dało...” (J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 82).

⁷⁵ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 37, pismo z 31 sierpnia 1940 r., brak paginacji.

⁷⁶ Ibidem, sygn. 39. Na ten temat zob. też APB, Archiwum dr Anny Perlińskiej, sygn. 242, s. 40.

⁷⁷ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1623, brak paginacji; ibidem, sygn. 587, brak paginacji; APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 156, k. 36 i n.

⁷⁸ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 156, k. 16. Na ten temat zob. też: J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 167; J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 86.

liczby map⁷⁹. Przejęte archiwum Szanieckich było też tematem korespondencji wymienianej pomiędzy archiwami w Bydgoszczy i Gdańsku w lipcu 1942 r., z której dowiadujemy się m.in., że nad zbiorem tym nie podjęto jak dotąd żadnych większych prac⁸⁰.

W ostatnim okresie wojny omawiane zbiory zostały z Bydgoszczy wywiezione do Niemiec. Wywózkę akt potwierdzają m.in. notatki T. Esmana⁸¹. Dowiadujemy się z nich, że z powodu obaw przed nalotami bombowymi o ewakuacji akt myślano już w lecie 1943 r., a jednym z planowanych miejsc wywozu miała być kopalnia soli w Inowrocławiu. W ciągu kolejnych miesięcy pojawiały się też następne propozycje, w tym m.in. Nowe Miasto w powiecie lubawskim. Do zabezpieczenia zasobu wykorzystane miały też być piwnice archiwum⁸². W sierpniu 1944 r. archiwum nawrzańskie miało zostać przygotowane do transportu z Bydgoszczy do niemieckiego Grasleben⁸³. W sprawie tego cennego zasobu i sposobu jego zapakowania bydgoski oddział archiwum korespondował w sierpniu t.r. z Archiwum Rzeszy w Gdańsku, uzyskując zgodę na bardziej pieczołowite jego zabezpieczenie⁸⁴. Ów transport, po wcześniejszej zmianie daty, został wysłany finalnie do Niemiec 9 grudnia 1944 r.⁸⁵ Z notatek wiemy również, że o dotarciu do Grasleben wagonu z aktami nie wiadomo nic jeszcze 11 stycznia 1945 r., co spowodowało, że dwa dni później

---

⁷⁹ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 156, k. 38. Z innego dokumentu, choć nieco bardziej ogólnego, pisanego 7 września 1940 r. wynika, że przejęto ok. 3 000 książek i materiałów archiwalnych (ibidem, sygn. 37). Jeszcze inne dane pojawiają się w sprawozdaniu z 17 września 1949 r., w którym pisano, że już w październiku 1940 r. wywieziono z pałacu cztery skrzynie akt i około 2 000 książek. W tym samym dokumencie znajduje się również informacja, że pozostała część książek została w pałacu, zdaniem Hahna, „w stanie nienaruszonym”. Dowiadujemy się również, że książki zostały zniszczone i spalone dopiero w styczniu i lutym 1945 r. (AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8476, k. 26).

⁸⁰ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 2, brak paginacji; ibidem, sygn. 37, brak paginacji, pismo z 3 lipca 1942 r. Stan taki utrzymywał się *de facto* jeszcze w 1944 r. (ibidem, sygn. 91).

⁸¹ Ibidem, sygn. 156, brak paginacji.

⁸² Ibidem, k. 45 i n. Jeden z transportów kolejowych do Nowego Miasta wysłany został 30 maja 1944 r. Na temat planów zabezpieczenia zasobu, w tym wykorzystania piwnic, w których przechowane miały być również materiały z Nawry zob. ibidem, sygn. 37; ibidem, sygn. 91.

⁸³ Ibidem, sygn. 156, k. 45 i n. Objętość archiwum z majątku w Nawrze oszacowano wówczas na 21 „półek w regałach”.

⁸⁴ Ibidem, sygn. 2, brak paginacji.

⁸⁵ Ibidem, sygn. 156, k. 45 i n.; zob. też: J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 167. Więcej na temat przygotowań do ewakuacji archiwaliów do Niemiec zob. APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 37.

polecono firmie spedycyjnej rozpoczęcie poszukiwań wagonu nr 479.098⁸⁶. W sprawozdaniu z 25 lipca 1945 r. dotyczącym rejestracji szkód wojennych Archiwum Państwowego w Bydgoszczy odnajdujemy wykaz zespołów wywiezionych przez Niemców. Jednym z wymienionych zespołów jest „Archiwum prywatne Szczanieckich w Nawrze”, z adnotacją T. Esmana „szczególnie cenne”⁸⁷. Wiadomo, że z Niemiec akta wróciły do Bydgoszczy w 1947 r., lecz były zdekompletowane⁸⁸.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden, zdaje się istotny fakt. Otóż w literaturze przedmiotu, mimo pewnej dozy niepewności, dominowała jak dotąd narracja wskazująca, że księgozbiór nawrzański został w okresie wojny wywieziony do Niemiec lub niemal w całości zniszczony⁸⁹. Na podstawie zebranych materiałów można jednak wysunąć przypuszczenie, że książki wcielone do archiwum bydgoskiego nie wyjechały do Niemiec, a ewakuacja dotyczyła z pewnością jedynie archiwaliów. Tezę tę potwierdzają wspomniane już wyżej wpisy do księgi inwentarzowej biblioteki archiwum, a także fakt, że gdy po wojnie zaczęto zwracać książki do Torunia, o czym nieco więcej za chwilę, wspomniano o archiwaliach, które wówczas miały jeszcze nie powrócić z Niemiec. Dodatkowo w sprawozdaniu z 25 lipca 1945 r., T. Esmen informował, że w trakcie II wojny światowej biblioteka archiwum liczyła ok. 20 000 tomów, a większość stanowiły książki wcielone podczas okupacji. Równocześnie zwracał uwagę na niewielkie straty księgozbioru⁹⁰. Poza tym w dokumentach dotyczących wywozu i rewindykacji archiwaliów z Bydgoszczy czytamy wyłącznie o „archiwum Szczanieckich z Nawry”, nie wspomina się zaś tam o książkach. Potwierdza to zresztą spis akt wywiezionych do Niemiec⁹¹.

---

⁸⁶ ABP, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 156, k. 45 i n.; ibidem, sygn. 37.

⁸⁷ AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471, k. 1–9.

⁸⁸ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1623, k. 56. Transporty rewindykacyjne z materiałem wywiezionym z archiwum bydgoskiego wysyłano z Goslar do Polski w kilku etapach. Pierwszy transport oznaczony „No 78” wyjechał dnia 15 maja 1947 r. (Toruń, Gdańsk, Poznań i Szczecin). Drugi („No 82”) wyjechał natomiast dnia 24 maja 1947 r. (Gdańsk i Bydgoszcz) (AAN, Biuro Rewindykacji w Warszawie, sygn. 431, k. 74–75).

⁸⁹ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 86; J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 163.

⁹⁰ AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471, k. 7. Informacja ta pojawia się w późniejszych raportach, np. w październiku 1945 r., gdy pisano, że „braki są stosunkowo niewielkie” (ibidem, k. 12–13).

⁹¹ Ibidem, k. 16–77.

Współczesna lokalizacja księgozbioru

Jak wspomniano przed chwilą, w literaturze przedmiotu, ale także w świadomości osób związanych z Nawrą, przeważało przeświadczenie, że książki z biblioteki pałacowej zostały spalone lub wywiezione do Niemiec, a jedynie niewielka ich część została uratowana i przechowywana jest głównie w Toruniu, a także w małym zakresie w Bydgoszczy. Przeprowadzone przez autorów niniejszego tekstu badania pozwoliły zidentyfikować jednak następne fragmenty kolekcji Kruszyńskich i Szanieckich przechowywane w kilku kolejnych bibliotekach i archiwach oraz w zbiorach prywatnych. W ramach przeprowadzonych poszukiwań, książki ze znakiem proveniencyjnym „Jan Szaniecki” lub „Nawra” oraz naklejką nawrzańską udało się odnaleźć jak dotychczas w Toruniu, Bydgoszczy, Gdańsku, Zabrzcu, Kórniku, Ciechanowie, Tyńcu, Szczecinie oraz Berlinie. Poniżej staramy się pokrótce przybliżyć współczesną lokalizację omawianego księgozbioru.

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu

Powojenne losy księgozbioru proveniencji nawrzańskiej, który miał trafić i finalnie trafił do Torunia, oświetlają stosunkowo liczne materiały źródłowe⁹². Informacje o uratowaniu części książek dawnej biblioteki Szanieckich pojawiły się tuż po zakończeniu wojny⁹³. Znany i sygnalizowany w literaturze był także list, który Jan Szaniecki 14 listopada 1946 r. wysłał z Chełmży do Ludwika Kolankowskiego⁹⁴, rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu z prośbą o opiekę nad odnalezionymi zbiorami biblioteki pałacowej i w którym informował, że przekazuje je uczelni w charakterze depozytu. Chciał, by zarówno biblioteka, jak i archiwum stanowiły całość w ramach zbiorów uniwersyteckich. Prosił

---

⁹² W dotychczasowej literaturze ogólne informacje na ten temat zamieścili m.in. J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 87; H. Baranowski, *Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, ich rozwój i kierunki przyszłego kształtowania*, „Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 5, 1990, s. 29–30; M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zepołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999, s. 42.

⁹³ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 435, k. 37–38.

⁹⁴ Ibidem, k. 39; J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 87.

tym samym o podjęcie kroków w celu rewindykacji i zabezpieczenia zbiorów. Kolankowski na wspomniany list odpisał 27 listopada t.r.⁹⁵, dziękując za przekazanie tak cennych zbiorów. Zapewniał, że uniwersytet dołoży starań, by zbiory scalić i włączyć w skład uczelnianej ksiąźnicy. Poinformował, że w najbliższym czasie będzie chciał doprowadzić do przejścia tej części biblioteki, która znajduje się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Napisał również o nieudanych jak dotychczas próbach odzyskania rękopisów i archiwaliów, które zostały wywiezione do Niemiec.

Ślady podjęcia działań w tym kierunku znajdujemy w dokumentacji przechowywanej w Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W sprawozdaniu biblioteki uniwersyteckiej za okres od 1 września 1947 r. do 30 czerwca 1948 r. możemy przeczytać o przejściu 1 000 książek pochodzących z pałacu Szanieckich, które przechowywane były w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy i które w opinii sporządzającego sprawozdanie przedstawiały sporą wartość, szczególnie na tle innych przejmowanych w tym okresie resztek bibliotek podworskich i szkolnych⁹⁶. O przejętym księgozbiornicy informuje także „Sprawozdanie rzeczowe Zbiornicy Księgozbiorów przy Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu za lata 1947–1949”, z którego wynika, że od początku powstania biblioteki do 18 lipca 1949 r. zwieziono z Bydgoszczy 797 woluminów pochodzących z Nawry⁹⁷. Krótką informację znajdujemy też w sprawozdaniu z działalności ksiąźnicy uniwersyteckiej za rok 1949, w którym zanotowano, że z depozytu Szanieckich otrzymano 184 woluminy oraz jeden atlas⁹⁸.

Dużo bardziej szczegółowo proces przekazywania książek zabezpieczonych w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu przedstawiają źródła z bydgoskiego archiwum. Zgodę na przekazanie uniwersytetowi w Toruniu materiałów pochodzących z Nawry, które znajdowały się w tej placówce, wyraziło Ministerstwo Oświaty – Wydział Archiwów Państwowych. O fakcie tym 26 sierpnia 1946 r. poinformowana została Naczelną Dyrekcja Bibliotek, a trzy dni później także archiwum byd-

⁹⁵ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 435, k. 43.

⁹⁶ AUMK, Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-75, k. 11–12; zob. też ABUT, sygn. 1/182, k. 46.

⁹⁷ AUMK, Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-77, k. 48–50.

⁹⁸ Ibidem, sygn. R-78, k. 46. Te ostatnie wartości są zasadniczo zbieżne z danymi zaprezentowanymi przez Marię Strutyńską, która wspomniała o przejętych najpierw w depozyt 797 pozycjach, oraz o wpłynięciu w 1949 r. jeszcze 184 woluminów (M. Strutyńska, op. cit., s. 42).

goskie, które zostało zobowiązane do przygotowania rzeczonych zbiorów do wydania⁹⁹. Ówczesny kierownik archiwum w Bydgoszczy T. Esman, 3 września 1946 r. odpowiedział na pismo ministerstwa informując, że rękopisy z archiwum nawrzańskiego zostały wywiezione do Niemiec i do tej pory nie wróciły. W kwestii książek zwrócił natomiast uwagę, że już w okresie okupacji zostały one częściowo włączone do biblioteki archiwalnej i ich wycofanie stamtąd w krótkim okresie nie będzie zadaniem łatwym. Wyraził również niepokój, że kolejne wnioski o zwrot księgozbiorów mogą powodować zdekompletowanie niektórych zespołów książek¹⁰⁰. W odpowiedzi 14 września 1946 r. dyrektor Archiwów Państwowych ponowił polecenie możliwie szybkiego wydzielenia z biblioteki archiwalnej stosownych książek należących do kolekcji nawrzańskiej. Zasugerował również, by przy tworzeniu biblioteki archiwalnej wcielać do niej w pierwszej kolejności druki, o których pochodzeniu nic nie wiadomo¹⁰¹. O datowanej na 30 października 1946 r. zgodzie Ministerstwa Oświaty na przejście przez UMK znajdujących się w Bydgoszczy zbiorów z Nawry, dowiadujemy się z kolei z pisma z 26 listopada t.r., w którym dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej Stefan Burhardt prosił archiwum w Bydgoszczy o dane dotyczące ilości książek i rękopisów oraz nakreślenie zasad ich przekazania¹⁰². W odpowiedzi datowanej na 6 grudnia t.r. czytamy, że do tamtej chwili udało się stwierdzić przynależność 625 książek ze zbiorów Szczanieckich. Wyrażono również przypuszczenie, że rękopisy z tej kolekcji znajdują się prawdopodobnie jeszcze w Niemczech (Grasleben)¹⁰³.

Część książek o proveniencji nawrzańskiej została zabrana do Torunia z pewnością też 31 października 1947 r. Delegowany wówczas z biblioteki uniwersyteckiej do Bydgoszczy Jerzy Serczyk¹⁰⁴ pokwitował odbiór „księgozbioru Szczanieckich w ilości 4 skrzyń (około 1.000 tomów), dla przekazania ich, zgodnie z decyzją Ministerstwa Oświaty Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu”. Zobowiązał się wówczas również, że biblioteka prześle do Archiwum w Byd-

---

⁹⁹ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252, k. 97. Zob. też J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 87.

¹⁰⁰ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252, k. 96.

¹⁰¹ Ibidem, k. 95.

¹⁰² Ibidem, k. 94.

¹⁰³ Ibidem, k. 94v.

¹⁰⁴ Stosowne upoważnienie dla Jerzego Serczyka, z datą 30 X 1947 r., kierował do Archiwum Państwowego w Bydgoszczy ówczesny dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej Stefan Burhardt (ibidem, k. 93).

goszczy wykaz przejętych dzieł, gdy tylko uda się je uporządkować¹⁰⁵. Ze źródeł Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu wynika, że pierwsza partia książek została wpisana do księgi akcesji w 1947 r. pod numerem Dep. 526/47. Księga ta niestety nie zachowała się, jej numer znamy tylko z zapisów w inwentarzach zbiorów. Wówczas do Torunia trafiło w sumie 797 pozycji. W tej liczbie znalazło się 348 woluminów starodruków, sześć rękopisów oraz 16 obiektów kartograficznych, pozostałe to przede wszystkim nowe książki polskojęzyczne o tematyce historycznej. W Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu zachował się tylko fragment spisu tego depozytu; z tytułów wymienionych jest tylko nieco powyżej stu pozycji¹⁰⁶.

10 grudnia 1947 r. do archiwum w Bydgoszczy pisała też kierownik Działu Nabytków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu Maria Puciatowa, pytając kiedy można zgłosić się po kolejną część księgozbioru Szczanieckich¹⁰⁷. O gotowości do przekazania kolejnej partii książek, kierownik Archiwum Państwowego w Bydgoszczy T. Esmann donosił dyrekcji biblioteki w Toruniu jeszcze pod koniec grudnia t.r. Prosił jednocześnie, by z funkcjonującej przy bibliotece uniwersyteckiej zbiornicy księgozbiorów zabezpieczonych wydzielić prace m.in. z zakresu archiwistyki i nauk pomocniczych oraz te dotyczące historii Pomorza i Kujaw, które mogłyby zasilić zbiór podręczny biblioteki archiwum¹⁰⁸. Prośba ta z pewnością podyktowana była chęcią możliwie szybkiego uzupełnienia zbioru bibliotecznego, który wyraźnie kurczył się wraz z wyłączeniem z niego i przekazywaniem do Torunia kolejnych książek proveniencji nawrzańskiej.

16 kwietnia 1948 r., upoważniony przez dyrekcję Biblioteki Uniwersyteckiej Grzegorz Kwieciński¹⁰⁹ kwitował odbiór kolejnych pozycji, tym razem 226 książek¹¹⁰. I tym razem nie była to ostatnia partia książek, jaka miała trafić z Bydgoszczy do Torunia. Wciąż, wbrew wcześniejszym deklaracjom, nie wpłynął jednak do archiwum obiecany przez bibliotekę spis książek przejętych 31 października 1947 r. Kierownik archiwum w Bydgoszczy upominał się o niego

---

¹⁰⁵ Ibidem, k. 91–92. O przekazaniu wówczas czterech skrzyń wspominała w literaturze J. Przybyłowa (eadem, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich*, s. 87).

¹⁰⁶ ABUT, sygn. 1/303. Nawrzański zbiór biblioteczny trafił do Torunia formalnie jako depozyt, od samego początku wszelkie zapisy, tak w księgach akcesji, jak i w inwentarzach posługiwały się określeniem „Dep.”.

¹⁰⁷ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252, k. 160.

¹⁰⁸ Ibidem, k. 159.

¹⁰⁹ Upoważnienie wystawił dla niego 14 kwietnia 1948 r. dyrektor Biblioteki Stefan Burhardt (ibidem, k. 158).

¹¹⁰ Ibidem, k. 157.

9 lutego 1949 r.¹¹¹ oraz w piśmie z 20 maja t.r., w którym prosił zarazem o odebranie przez bibliotekę dalszej części książek z Nawry¹¹². W odpowiedzi, 24 maja t.r. korespondujący z archiwum w zastępstwie dyrektora biblioteki, ówczesny kustosz i były dyrektor biblioteki Stefan Burhardt, poinformował o upoważnieniu do przejęcia depozytu Grzegorza Kwiecińskiego¹¹³. Osobnym pismem, datowanym na 31 maja t.r. przesłał zaś w końcu spis książek przejętych w 1947 r., o których była mowa wyżej¹¹⁴.

Kolejna partia książek z biblioteki nawrzańskiej została wpisana do księgi akcesji 22 września 1949 r. pod numerem Dep. 1828/49. Spis tej partii zachował się już w całości. Jest to w sumie 141 pozycji w 184 woluminach, w tej liczbie ponad 30 to pozycje starodruczne oraz jeden starodruczny atlas¹¹⁵. W efekcie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu we wczesnym okresie powojennym znalazło się w sumie blisko tysiąc książek pochodzących z Nawry, w tym 378 starych druków, 6 rękopisów oraz 17 map i atlasów. Wszystkie one zostałyłączone do zasobu na prawach depozytu¹¹⁶. Protokół zdawczo-odbiorczy z dnia 31 maja 1949 r. odnotował 846 dzieł (1098 tomów, w tym 348 starodruków), które znalazły się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu¹¹⁷.

W 1974 r. w księdze akcesji odnotowano pod pozycją 447 kolejny wpis opatrzony tytułem depozyt Szanieckich z Nawry (tym razem nadano mu znak akcesji daru: D 447/74). Wpisano wówczas 12 atlasów oraz 110 map¹¹⁸. Z grupy obiektów kartograficznych objętych tym numerem akcesji, kilkanaście rzeczywiście pochodzi ze zbiorów nawrzańskich, posiadających zresztą jednocześnie także dwa wcześniejsze numery akcesji (Dep. 526/47 lub Dep. 1828/49) i zazwyczaj pieczęć Jana Szanieckiego. Jednak większość pozycji objętych tym numerem akcesji nie ma w rzeczywistości nic wspólnego ze zbiorami Szanieckich, nie posiadają one bowiem żadnych nawrzańskich znaków własnościowych.

---

¹¹¹ Ibidem, k. 154.

¹¹² Ibidem, k. 69.

¹¹³ Ibidem, k. 68. J. Przybyłowa pisała, że w maju 1949 r. miało trafić z Bydgoszczy do Torunia 140 tomów (eadem, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 87).

¹¹⁴ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252, k. 78. Jak pisze J. Przybyłowa, „Według protokołu zdawczo-odbiorczego z dnia 31 maja 1949 r. Biblioteka UMK otrzymała z WAP w Bydgoszczy ogółem 846 dzieł, które pochodziły z Nawry. Po uporządkowaniu i opracowaniu przydziału dało to tomów 1098, w tym 348 starodruków” (eadem, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 87).

¹¹⁵ ABUT, sygn. 1/281; sygn. 1/330, k. 49v-50r.

¹¹⁶ Ibidem, sygn. 1/182, k. 46.

¹¹⁷ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 87.

¹¹⁸ ABUT, sygn. 1/356, k. 16v.

Wpis w księdze akcesji pod numerem D 447/74, wydaje się, jest efektem jakichś prac porządkowych w zasobie zbiorów kartograficznych dokonanych przez ówczesnych pracowników Sekcji Zbiorów Kartograficznych: Marię Mołodcównę i Lucynę Popławska¹¹⁹.

Poza przedstawionymi wyżej dwoma depozytami rodziny Sczanieckich, przyjętymi do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu krótko po zakończeniu wojny, w latach późniejszych do zbiorów toruńskiej księżnicy uniwersyteckiej wpłynęły jeszcze parokrotnie drobne fragmenty z kolekcji nawrzańskiej. W 1952 r. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy przekazało w formie daru 120 woluminów książek i czasopism (znak akcesji: D 1003/52). Wśród tych 120 tomów znalazły się trzy starodruki pochodzące z Nawry¹²⁰. Niewykluczone, że w darze tym przekazano więcej książek z biblioteki Sczanieckich, które dziś znajdują się w zbiorze książek nowych. W 1962 r. zakupiono jeden starodruk nawrzański w antykwariacie warszawskim (znak akcesji: K 2023/62). W 1973 r. bezpośrednio od Jana Andrzeja Kruszyńskiego kupiono jeden rękopis (znak akcesji: K 306/73). Trzy lata później, w 1976 r. ponownie dokonano zakupu, tym razem w Antykwariacie Domu Książki w Toruniu (znak akcesji: K 112/76). W 2004 r. zakupiono jeden starodruk w Bydgoskim Antykwariacie Naukowym (znak akcesji: K 293/04). Dwa lata później Biblioteka dokonała wymiany z tym antykwariatem (znak akcesji: W 135/2006). W wyniku tej transakcji znalazły się dwie kolejne jednostki inwentarzowe rękopisów. I już całkiem niedawno, w 2020 r. na aukcji zorganizowanej przez antykwariat bydgoski Biblioteka zakupiła rękopis, któremu nadano znak akcesji K 313/2020¹²¹.

W kolekcji rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu posiadamy dziś w sumie 13 jednostek inwentarzowych obiektów pochodzących z Nawry. Sześć z nich zostało przywiezionych do Torunia we wczesnym okresie powojennym i przechowywane są tu na prawach depozytu¹²². Kolejne siedem pozycji trafiło do księżnicy uniwersyteckiej poprzez kupno lub wymianę w późniejszym

---

¹¹⁹ *Skład osobowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika na rok akademicki 1972/1973*, red. T. Jasudowicz, Toruń 1973, s. 146; *Skład osobowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika za rok akademicki 1974/1975*, red. T. Jasudowicz, Toruń 1975, s. 126.

¹²⁰ Informacje te znajdują potwierdzenie w materiałach z Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, gdzie mowa jest o 121 tomach, które archiwum bydgoskie przekazało Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu jeszcze w 1952 r. O gotowości do ich przekazania archiwum zawiadomiło 11 czerwca, natomiast 18 czerwca t.r. upoważniony pracownik biblioteki kwitował ich odbiór (APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 201, k. 36–41).

¹²¹ ABUT, sygn. 1/333, 1/344, 1/355, 1/358; AGSD BUT, *Księga akcesji*, bez sygn.

¹²² BUT, sygn. Rps 239/II, 240/II, 247/II, 248/I, 277/III, 339/I.

okresie, o czym wspomniano wyżej¹²³. W tej kolekcji najbardziej wartościowe są dwie jednostki zawierające archiwalia, które dotyczą rodzin Kruszyńskich i Szczenieckich. Są to materiały powstałe na przestrzeni od XVII do początku XX w. Znajdziemy w nich korespondencję oraz dokumenty prawno-majątkowe, dotyczące głównie Nawry¹²⁴. Dwie kolejne jednostki, to w sumie cztery listy, trzy z nich są autorstwa Jakuba Henryka Zernekego, a czwarty jest kopią listu podkomorzego warszawskiego Piotra Łoskiego w sprawie uniewinnienia Zernekego, oskarżonego w wyniku wypadków tumultu toruńskiego, przepisany ręką Zernekego¹²⁵. Następne trzy jednostki inwentarzowe zawierają diariusze sejmów z 1724 oraz 1733 r., które miały miejsce w Warszawie¹²⁶. Ciekawym manuskryptem jest XVIII-wieczny kodeks rękopiśmienny, zawierający opowiadanie, żyjącej w pierwszej połowie XVIII stulecia, Marii Beaty Zawiszanki, zatytułowane *Historia księżęcia Ariamena królewicza perskiego*¹²⁷. Cztery woluminy zawierają XIX-wieczne wykłady akademickie, dotyczące prawa, ekonomii i archeologii, wszystkie w języku niemieckim¹²⁸. Ostatni manuskrypt zawiera XIX-wieczne opracowanie geograficzne dotyczące Francji, napisane w języku francuskim¹²⁹.

W kolekcji starych druków udało się zidentyfikować 239 pozycji bibliograficznych w 373 tomach. Są to druki opublikowane w okresie od XVI do XVIII w. W kolekcji nawrzańskiej nie ma inkunabułów. Zdecydowanie dominują druki XVIII-wieczne, niewiele jest druków XVI-wiecznych, tylko 22 pozycje w 13 tomach. Wśród starodrucznego księgozbioru nawrzańskiego przeważają pozycje historyczne, dotyczące głównie dziejów Polski oraz Prus, ale także Europy i świata. Równie liczne są woluminy zawierające zbiory przywilejów, konstytucji i uchwał sejmowych, a także inwentarze, mowy sejmowe, kodeksy prawa, zbiory przepisów i inne druki zawierające pisma urzędowe. Na szczególną uwagę zasługują *Statuta Y Metrika Przywileiow Koronnych* Stanisława Sarnickiego (Kraków 1594) oraz dwa egzemplarze rzadkiego wydania dzieła *Statuta regni Poloniae* Jana Herburta (Kraków 1567). Znajdziemy tu również prace z dziedziny prawa, medycyny, geometrii, geografii i polityki. Poza tym są tu: słowniki, encyklopedie, leksykony, kalendarze, zbiory korespondencji, pamiętniki, kazania oraz tomiki poezji. Zawarte w woluminach teksty zostały wydrukowane

---

¹²³ Ibidem, sygn. Rps 1373/IV, 1374/IV, 1375/IV, 3537/II, 3538/II, 6026/IV, 6037/III, Dok. 174.

¹²⁴ Ibidem, sygn. Rps 6024/IV, Dok. 174.

¹²⁵ Ibidem, sygn. Rps 3557-3558/II.

¹²⁶ Ibidem, sygn. Rps 1373-1375/IV.

¹²⁷ Ibidem, sygn. Rps 240/II.

¹²⁸ Ibidem, sygn. Rps 239/II, 247/I, 248/I, 277/III.

¹²⁹ Ibidem, sygn. Rps 339/I.

głównie w językach polskim i niemieckim, ale znajdziemy tu także opracowania łacińsko- i francuskojęzyczne. W większości druki te możemy zaliczyć do grupy poloników¹³⁰.

W kolekcji zbiorów kartograficznych mamy 20 obiektów pochodzących ze zbiorów Szczanieckich¹³¹. Znajdziemy tu dziewięć¹³² map z XIX i I połowy XX w., są to mapy fizyczne oraz plany miast, a także 11¹³³ atlasów, w tym sześć starodrukowych.

Niestety do dziś nie udało się przeprowadzić pełnych badań proveniencyjnych księgozbioru druków nowych, czyli książek wydrukowanych w XIX i pierwszej połowie XX w., zgromadzonych we wczesnym okresie powojennym. W sumie, w dwóch pierwszych latach istnienia Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu zgromadzono około 600 000 woluminów, głównie książek nowych. Przeprowadzenie badań proveniencyjnych na tym księgozbiornie wymagałoby ogromnej pracy¹³⁴. W konsekwencji nie dysponujemy dziś pełną listą książek pochodzących z Nawry, a przechowywanych w toruńskiej księżnicy uniwersyteckiej. Według zachowanych spisów książek nawrzańskich przekazanych w depozyt w latach 1947 i 1949 książek nowych powinno być w Toruniu ponad pół tysiąca. Są to druki głównie w języku polskim, w mniejszym stopniu w języku niemieckim i francuskim. Dominują wśród nich pozycje historyczne, w dużym stopniu z historii wojskowości. Poza tym znajdziemy tu także pojedyncze pozycje z dziedziny ekonomii, prawa, geografii, historii sztuki oraz pamiątki, zbiory korespondencji, słowniki i przewodniki turystyczne¹³⁵.

Z biblioteki liczącej przed rozpoczęciem II wojny światowej ok. 5 600 woluminów, w Toruniu zachowała się niecała 1/5 tej kolekcji, bo ok. 1 000 tomów. Są one przechowywane, w zdecydowanej większości, jako depozyt rodziny Szczanieckich. Wydaje się, że to bardzo niewiele, ale mając wiedzę, jaki los spotkał inne polskie biblioteki podczas II wojny światowej, można stwierdzić, że to bardzo dużo.

---

¹³⁰ M. Strutyńska, op. cit., s. 42–43; AGSD BUT, Zeszyt Marii Strutyńskiej, zawierający spis sygnatur starodruków proveniencji nawrzańskiej, bez sygn.; ibidem, Wykaz starodruków sporządzony przez Magdalenę Awianowicz, bez sygn.

¹³¹ Badania proveniencyjne w kolekcji zbiorów kartograficznych przeprowadziła Małgorzata Kozieł.

¹³² BUT, sygn. M-553, M-2781-2788.

¹³³ Ibidem, sygn. A-776-777, A-779, A-781-784, A-786-789.

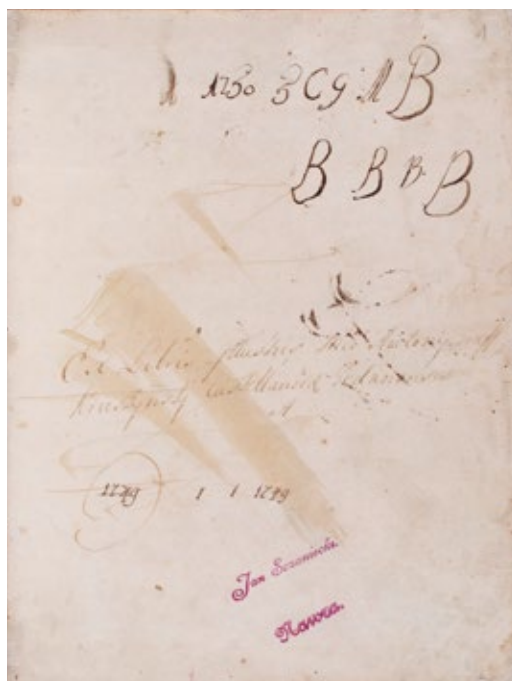
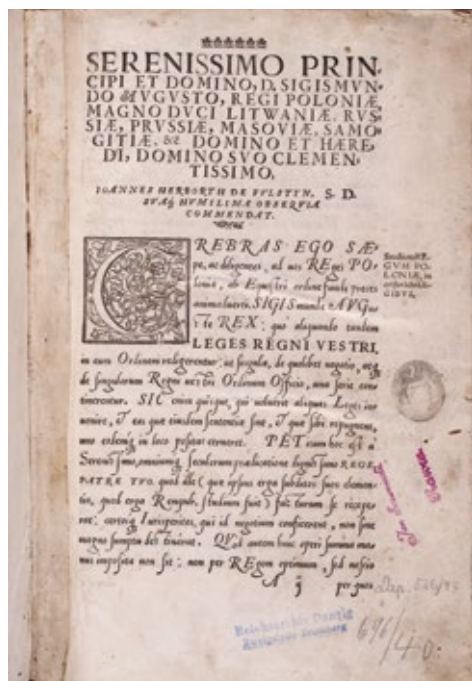
¹³⁴ Fragmentaryczne badania proveniencyjne przeprowadzili w tym obszarze Grzegorz Szturo i autorzy niniejszego opracowania.

¹³⁵ ABUT, sygn. 1/333, 1/344, 1/355, 1/358; AGSD BUT, *Księga akcesji*, bez sygn.

Il. 9a. Współczesna spuścizna księgozbioru nawrzańskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Fot. A. Mycio.

Sprawa przechowywanego w Bibliotece UMK w Toruniu księgozbioru powróciła jeszcze przynajmniej przy jednej okazji. W archiwum prywatnym Adama Szczanieckiego znajduje się podpisany przez rektora UMK Jana Kopcewicza dokument pt. „Propozycja Uniwersytetu Mikołaja Kopernika uregulowania statusu prawnego księgozbioru rodziny Szczanieckich w Bibliotece UMK w Toruniu”. Wspomina się tam o latach powojennych, gdy biblioteka korzystała z księgozbioru, „wypożyczając je naukowcom i studentom, z konsekwencjami takiej polityki i wynikającymi z niej stratami”. Z cytowanego dokumentu dowiadujemy się także, że biblioteka nie posiadając pełnego prawa własności, nie podejmo-

Il. 9b. Współczesna spuścizna księgozbioru nawrzańskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Fot. A. Mycio.

wała starań o rewindykację pojawiających się na aukcjach i w antykwariatach książek. Mając to na uwadze władze uczelni proszą o zmianę statusu prawnego księgozbioru z depozytu na darowiznę. Dzięki temu ruchowi możliwe miałyby się wówczas stać wystąpienie z wnioskiem o grant na badania proveniencyjne, scalenie i jego dalsze poszukiwania, a nawet wydanie drukiem katalogu książek. Dodatkowo dokonana miałyby zostać ocena konserwatorska, a książki po nadaniu im statusu kolekcji miałyby zostać zaopatrzone w ekslibris z napisem „DAR RODZINY SZCANIECKICH” oraz klauzulą „korzystania wyłącznie w czytelni”. Wśród propozycji uniwersytetu znalazło się jeszcze zorganizowanie wystawy najcenniejszych druków nawrzańskich oraz umieszczenie w holu bibliotecznym na tzw. „Ścianie Darczyńców” tablicy informującej o darze rodziny Sczanieckich. Do powyższego dokumentu nawiązał jeden z spadkobierców, Adam Sczaniecki, który w piśmie z 7 czerwca 2006 r., kierowanym do ówczesnego rektora UMK Andrzeja Jamiołkowskiego, doceniając wkład Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w ratowanie i zachowanie zbiorów nawrzańskich, wyraził chęć podjęcia rozmów nad uregulowaniem jego statusu prawnego, prosząc jednocześnie o „przesłanie szczegółowej informacji na temat zawartości księgozbioru Rodziny

Szczańskich będącego w depozycie UMK wraz z określeniem oceny konserwatorskiej księgozbioru¹³⁶. Na tym urywają się jednak nasze informacje w tym zakresie, przyszłość pokazała zaś, że z zakładanych i wymienionych wyżej planów *de facto* nic nie zostało zrealizowane (il. 9).

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy

Fragmety księgozbioru nawrzańskiego znajdują się także w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy¹³⁷. Na chwilę obecną posiadamy wiedzę o 44 pozycjach, które do zbiorów bibliotecznych trafiły między 1940 a 1953 r. W 1940 r. przekazano jedną pozycję, w 1942 r. – 33, w 1947 r. – sześć, zaś w roku 1953 – dwie¹³⁸. W dotychczasowych badaniach pominięto jeden egzemplarz przekazany w 1949 r., który również posiada znaki proveniencyjne związane z Nawrą¹³⁹.

Na 36 woluminach widnieje charakterystyczna fioletowa pieczętka „Jan Szczański” i „Nawra”, na 17 znajdują się ślady pieczętek rodowych Kruszyńskich, a na 24 wpis własnościowy Konstantego Kruszyńskiego¹⁴⁰. Wszystkie zachowane pozycje zostały wydane przed 1800 r. Najstarsza to *Hortus sanitatis*, wydrukowana w Moguncji w 1491 r. Innym nie mniej cennym egzemplarzem jest opublikowana w 1568 r. we Frankfurcie nad Menem praca Tytusa Liwiusza pt. *Historiarum ab urbe condita decadis IV–XV*¹⁴¹. Co ciekawe, znalazła się ona w zbiorach bibliotecznych już w 1940 r. Największa liczba książek została wyda-

---

¹³⁶ Oba cytowane dokumenty pochodzą z archiwum prywatnego Adama Szczańckiego. Autorzy korzystali z kopii tych materiałów przechowywanych w zbiorach KPCD.

¹³⁷ J. Matyasik, *Pozostałości księgozbiorów ziemiańskich w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy – przyczynek do badań nad proveniencją polskich starych druków*, „Kronika Bydgoska”, t. 36, 2015, s. 343–369; eadem, *Odnajdują się zaginione księgi*, s. 217–254; eadem, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Książka dawna i jej właściciele*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franzyk-Cegła, Wrocław 2017, s. 157–173.

¹³⁸ Zgodnie z Księgą darów Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, część książek została podarowana przez Towarzystwo Lekarskie w Bydgoszczy (WiMBP, Księga darów, sygn. 1947–1956, brak numeracji stron).

¹³⁹ Joanna Matyasik podaje liczbę 43 pozycji, nie uwzględniając T. Livii Patavini, *Historiarum ab urbe condita, Libri Qvi Exstant XXXV Cvm Vniversae Historiae Epitomis Caroli Sigonij Scholia, ... Ab Auctore multis in partibus aucta*, Venetiis 1572 (WiMBP, Inwentarz księgozbioru M.B.P. w Bydgoszczy 1949 r., egzemplarz 2422).

¹⁴⁰ J. Matyasik, *Odnajdują się zaginione księgi*, s. 224.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 227–228.

na w XVIII w. – 29 pozycji. Większość w Niemczech (24) i Polsce (10). Pozostałe zostały opublikowane w wydawnictwach międzynarodowych (4), pojedyncze zaś w Dani, Francji i Szwajcarii. Nieznane pozostaje miejsce wydania 3 pozycji z kolekcji nawrzańskiej¹⁴².

Biblioteka Archiwum Państwowego w Toruniu

Osiem książek z dawnej biblioteki nawrzańskiej, przechowywanych jest obecnie w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Toruniu. Wszystkie posiadają charakterystyczne pieczętki własnościowe „Jan Szaniecki” i „Nawra”, a także „Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg”. Prawdopodobnie trafiły one do księgozbioru wraz ze zbiorami archiwalnymi.

Z ośmiu pozycji przechowywanych w bibliotece, aż siedem zostało wydanych przed 1800 r.¹⁴³ Ze starodruków wszystkie książki zostały wydane w XVIII w. Dominują książki o tematyce historycznej. Wszystkie, które aktualnie znajdują się w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Toruniu, odnotowane zostały w spisie sporządzonym w 1939 r. przez Szanieckich.

Biblioteka Archiwum Państwowego w Bydgoszczy

We wcześniejszej części tekstu nakreślono szczegółowo kilka etapów przekazywania tuż po wojnie książek z Archiwum Państwowego w Bydgoszczy do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu¹⁴⁴. W toku prowadzonych badań okazało się jednak, że nie wszystkie z książek z kolekcji Szanieckich, zostały tą drogą skutecznie przekazane. W wyniku naszych poszukiwań udało się stwierdzić, że nadal część z księgozbioru nawrzańskiego znajduje się w zbiorach biblioteki podręcznej Archiwum Państwowego w Bydgoszczy¹⁴⁵.

¹⁴² Ibidem, s. 228.

¹⁴³ K. Kopiński, J. Milewska-Kozłowska, *Stare druki w bibliotece Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Folia Toruniensia”, t. 2, 2002, s. 133–175; M. Superczyński, *Nieznane starodruki ulotne w bibliotece Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Folia Toruniensia”, t. 19, 2019, s. 183–199.

¹⁴⁴ O zwracaniu książek do Torunia informują też inne niesygnalizowane wyżej źródła (APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1623, k. 60).

¹⁴⁵ Po zidentyfikowaniu egzemplarzy dalsze prace zostały wstrzymane w związku z przeprowadzką archiwum bydgoskiego do nowej siedziby i czasowym wyłączeniem z użytkowania księgozbioru z biblioteki podręcznej.

Jak dotychczas, na podstawie niepełnej jeszcze kwerendy udało się zidentyfikować 11 pozycji¹⁴⁶. Wszystkie posiadają pieczętki własnościowe związane ze Szanieckimi i Nawrą, a także pieczęcie „Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg”. Dodatkowo część posiada sygnaturę nawrzańską składającą się z litery określającej dział i cyfry rzymskiej. Pierwszy tom wydanego w 1882 r. w Lipsku słownika pt. *Kleines deutsch-lateinisches Handwörterbuch*, posiada dodatkowo pieczętkę „Władysław Szaniecki”. Wszystkie zidentyfikowane książki zostały wydane po 1800 r. Niestety z powodu przeprowadzki całości zasobu archiwalnego, w tym bibliotecznego do nowej siedziby archiwum bydgoskiego, kwerendy zostały przerwane i wymagają kontynuacji.

Biblioteka Uniwersytetu Gdańskiego

Cztery pozycje pochodzące z dawnego księgozbioru Szanieckich udało się odnaleźć w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Gdańskiego¹⁴⁷. Najcenniejsze z nich, XVIII-wieczne starodruki, przechowywane są w Oddziale Zbiorów Specjalnych. Każda z książek posiada znaki proveniencyjne świadczące o pochodzeniu nawrzańskim. Dodatkowo, dwutomowe dzieło *Beyträge zur neuern Staats- und Krieges-Geschichte* (Danzig 1757–1764) posiada naklejkę „218 H.”, oznaczającą sygnaturę nadaną jeszcze przed wojną.

Oprócz wymienionego wyżej dzieła, w zbiorach biblioteki uniwersyteckiej znajdują się jeszcze dwa cenne starodruki. To *Versuch einer Geschichte Danzig* Daniela Gralatha (Koenigsberg 1789) oraz najstarszy z nich pt. *Historia interregni novissimi et comitiorum in Prussia Polonica* autorstwa Jerzego Piotra Schulzta (Gedani 1738). Wszystkie trzy zostały zakupione przez Bibliotekę w latach 50. i 60. XX w.

Poza tym w zbiorach biblioteki znajduje się jeszcze jedna XIX-wieczna książka pt. *Das Jüngste Gericht in der St. Marien-Ober-Pfarrkirche zu Danzig: vom historischen kirchlichen und künstlerischen Standpunkte*, autorstwa Augusta Hinzta (Danzig 1893). Posiada ona stemple „Jan Szaniecki”, „Nawra” i „Reichsarchiv

---

¹⁴⁶ Antoni Rybarski zwraca uwagę, że po II wojnie światowej pracownicy archiwum bydgoskiego rozpoczęli katalogowanie zasobu bibliotecznego. Dublety lub dzieła niemające wartości dla archiwum przekazywano innym instytucjom publicznym, w tym Naczelnej Dyrekcji Bibliotek i właścicielom przedwojennym (A. Rybarski, *Działalność archiwów państwowych w latach 1945–1947*, „Archeion”, t. 18, 1948, s. 230).

¹⁴⁷ Za pomoc i przekazane informacje autorzy serdecznie dziękują p. Angelice Dąbał, kierownicze Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersytetu Gdańskiego.

Danzig Zweigstelle Bromberg”. Dodatkowo oznaczona jest charakterystyczną naklejką nawrzańską – „121 G.”. Książka została zakupiona przez bibliotekę w antykwariacie w 1996 r. Również w przypadku tych zbiorów wskazane są dalsze poszukiwania w celu identyfikacji ich pod kątem proveniencji nawrzańskiej.

Pozostałe biblioteki

Pojedyncze egzemplarze książek z kolekcji nawrzańskiej zidentyfikowano poza tym w czterech kolejnych bibliotekach: w Zabrze, Kórniku, Berlinie i Wolfenbüttel oraz w zbiorach Klasztoru oo. Benedyktynów w Tyńcu, gdzie mają znajdować się „okruchy zbiorów Szanieckich z Nawry (3 sztuki)”¹⁴⁸.

W Bibliotece Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk znajduje się jedna pozycja¹⁴⁹. Jest to *Brocardica, sive generalia ivris...* autorstwa Azo Portiusa z 1567 r. Książka posiada cztery znaki świadczące o proveniencji nawrzańskiej – podpis „Ex libris Constantii Kruszyński”, pieczęć K.K. „Jan Szaniecki” i „Nawra”, a także znak własnościowy poprzedniego właściciela – Krzysztofa Henryka Andrzeja Gereta. Na ostatniej stronie umieszczona jest również nalepka antykwariatu „Dom Książki”. Książka nie posiada natomiast pieczęć „Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg”.

W Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Jerzego Fusieckiego w Zabrze udało się zidentyfikować autorom wydaną w 1863 r. w Wilnie książkę pt. *Bezkrólewie po Janie III Sobieskim przetłom. na język polski i objaśnione przypisami przez Jul. Bartoszewicza*, której autorem jest Michel David de La Bizardiere. Posiada ona stempel „Jan Szaniecki” i „Nawra”. Dodatkowo zaopatrzona jest w charakterystyczną naklejkę – „136 H.” Podobne jak egzemplarz znaleziony w Kórniku, także ona nie posiada pieczęć „Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg”. Książka została nabyta przez bibliotekę w 1976 r., najprawdopodobniej w antykwariacie¹⁵⁰.

W Staatsbibliothek zu Berlin znajduje się natomiast dwutomowa pozycja pt. *Preussen, seine Verfassung, seine Verwaltung, sein Verhältniss zu Deutschland*,

¹⁴⁸ *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*. Przewodnik, oprac. D. Kamolowa, Warszawa 1988, s. 143.

¹⁴⁹ Znajduje się pod sygnaturą 14440. Zwrócił na nią uwagę już: J. Tondel, *Przyczynek do dziejów toruńskiego bibliofilstwa w XVIII w. Na marginesie książki Krystyny i Sławomira Wyszo-mirskich Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu, Toruń 1996*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia”, z. 4, 2000, s. 215, 218.

¹⁵⁰ Informacja uzyskana od p. Beaty Machlińskiej z Miejskiej Biblioteki Publicznej w Zabrze.

autorstwa Ernsta von Bülow-Cummerow. Wskazana książka opublikowana została w 1842 r., posiada pieczętki „Jan Szczaniecki”, „Nawra”, a także „Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg”. Odnaleziona została przez prof. Magdalenę Niedzielską z Uniwersytetu Mikołaja Kopernia w Toruniu¹⁵¹.

W Niemczech udało się odnaleźć również kolejną pozycję. To znajdujące się w zbiorach Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel dwutomowe dzieło pt. *Akta historyczne do objaśnienia rzeczy polskich służące: ab anno 1507 ad annum 1795*, wydane przez Akademię Umiejętności w 1880 r. w Krakowie. Książka posiada pieczętkę „Jan Szczaniecki”, „Nawra” i co ciekawe, także „Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu” wraz z informacją o wpisaniu do księgi akcesji „dep. 526/47 No 36”. Na podstawie pieczętek z pewnością możemy stwierdzić, że znalazła się ona po wojnie w zasobach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, a następnie w nieznanym nam obecnie okolicznościach trafiła do wspomianej biblioteki.

Zbiory prywatne

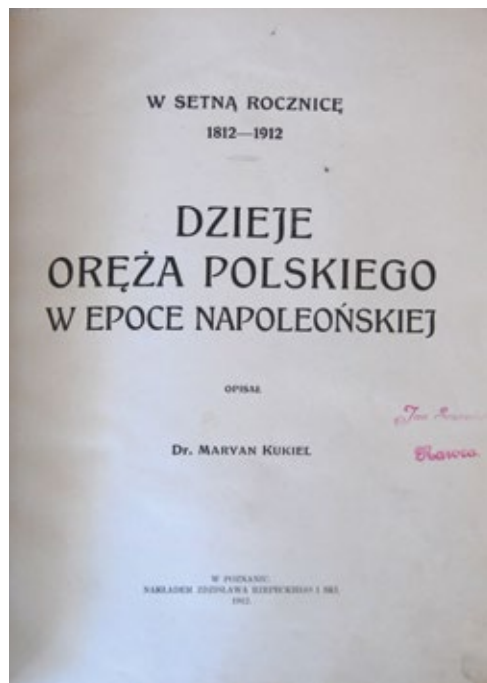
Trzy tytuły z dawnej kolekcji, w tym 20-tomową *Wielką Ilustrowaną Encyklopedję Powszechną*, wydaną w oficynie „Gutenberg” w Krakowie w 1929 r., udało się zidentyfikować w zbiorach prywatnych (il. 10). Znajdują się one u potomków rodziny Szczanieckich oraz osób blisko związanych z rodziną. Są to książki wydane na początku XX w., posiadające znaki proveniencyjne „Jan Szczaniecki” i „Nawra”, lecz nieposiadające pieczętek świadczących, że znalazły się w trakcie okupacji w bydgoskim oddziale Archiwum Rzeszy w Gdańsku.

Na obecnym etapie badań ustalono również, że pojedyncze egzemplarze nadal znajdują się w różnych zbiorach prywatnych, zarówno w rodzinie Szczanieckich, wśród osób związanych z rodziną, a także u osób, które zakupiły książki. Sprawa ta wymaga dodatkowych badań¹⁵².

---

¹⁵¹ Sz. Spandowski, *Został zrabowany przez Niemców. Gdzie jest teraz zaginiony księgozbiór z Nawry?*, <https://nowosci.com.pl/zostal-zrabowany-przez-niemcow-gdzie-jest-teraz-zaginiony-ksiegozbior-z-nawry/ar/c1-10914363> [dostęp: 04.09.2023 r.].

¹⁵² M. Piotrowska, *Stowarzyszenie Potomków Rodziny Szczanieckich: wyzwania wobec przywracania historycznych miejsc i kształtowania tożsamości lokalnej*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaskiewicz, W. Olzowski, Toruń 2022, s. 205.

Il. 10. Zachowane książki w zbiorach prywatnych. Fot. M. Antonowicz.

Tab. Współczesna lokalizacja potwierdzonych dotychczas pozycji pochodzących z dawnej biblioteki w Nawrze. Oprac. M. Antonowicz, R. Krajniak.

	Pozycje wydrukowane po 1800 r.	Starodruki	Kartografia	Rękopisy
Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu	ok. 750	239	20	13
Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy	0	44	0	0
Biblioteka Archiwum Państwowego w Toruniu	1	7	0	0
Biblioteka Archiwum Państwowego w Bydgoszczy	11	0	0	0
Biblioteka Uniwersytetu Gdańskiego	1	3	0	0
Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk	0	1	0	0
Miejska Biblioteka Publiczna w Zabrze	1	0	0	0
Staatsbibliothek zu Berlin	1	0	0	0
Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel	1	0	0	0
Klasztor oo. Benedyktynów w Tyńcu	3	0	0	0
Zbiory prywatne	3	0	0	0

Omówienie strat wojennych księgozbioru nawrzańskiego

W literaturze przedmiotu problem strat wojennych księgozbioru z dawnej biblioteki pałacowej w Nawrze pojawił się w dwóch publikacjach na temat losów bibliotek w trakcie II wojny światowej. W opublikowanym w 1994 r. raporcie oszacowano, że 85% całości zbioru zostało zniszczone lub zaginęło¹⁵³. Podobne dane zostały podane w 2000 r. w informatorze dotyczącym strat bibliotek i księgozbiorów domowych na terenach okupowanych do 1945 r. Autorzy opracowania powołali się na wcześniejsze ustalenia dotyczące księgozbioru nawrzańskie-

¹⁵³ *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej*, s. 247.

go, a także informacje o książkach, rękopisach i zbiorach kartograficznych, które w 1946 i 1949 r. wpłynęły z archiwum bydgoskiego do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. W ten sposób wyliczyli, że w 1939 r. księgozbiór Szanieckich liczył 5 594 pozycje, z czego straty zostały oszacowane na 4 613 pozycji. Daje to 82% całości¹⁵⁴.

Pojedyncze pozycje, uznawane za utracone, przywoływali też J. Przybyłowa, J. Dygdała i Sz. Wierchosławski. Uwagę zwracali m.in. na XIX-wieczne mowy żałobne, chełmżyńskie czasopismo „Biedaczek – czyli pisemko czasowe dla biednego ludu”, XVIII i XIX-wieczne kalendarze, dzieło *Hippika, albo nauka o koniach* Dorohostajskiego, wydane w Krakowie w 1647 r. oraz na dwa inkunabuły i kilka paleotypów¹⁵⁵.

Przed zaprezentowaniem szacunkowych strat wojennych biblioteki Szanieckich, warto raz jeszcze podkreślić, że książki z omawianej kolekcji nie zostały wywiezione do Niemiec. Znaczny fragment księgozbioru, który został przejęty, a następnie włączony do biblioteki oddziału bydgoskiego Archiwum Rzeszy w Gdańsku, był przechowywany tam przez cały okres okupacji. Część książek została z pewnością zniszczona (spalona) w Nawrze, niektóre egzemplarze zdołali zabezpieczyć członkowie rodziny Szanieckich, a jeszcze inne miały zostać uratowane przez mieszkańców wsi. Efektem powyższych działań, na czele z przewiezieniem głównego zrębu prywatnej kolekcji z Nawry do Bydgoszczy, było jej rozproszenie i rozbitcie spójnego charakteru.

Szacunkowa wielkość księgozbioru, który znajdował się w pałacu w Nawrze w 1939 r., według zaprezentowanych w niniejszym tekście wyliczeń, została ustalona na przynajmniej 4 640 dzieł, w ok. 5 800–6 000 tomach. Bazując na wykazie książek z 1939 r., opracowanym przez Jana i Bogusławę Szanieckich, oraz spisie książek przekazanych z Archiwum w Bydgoszczy do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu w latach powojennych, a także wliczając książki, które udało się zidentyfikować jako nawrzańskie w toku przeprowadzonych poszukiwań w archiwach i bibliotekach publicznych oraz zbiorach prywatnych, liczbę książek zaginionych lub zniszczonych szacujemy na ok. 3 600 pozycji w 4 600–5 000 tomach¹⁵⁶. Zgodnie z tym straty wojenne wynoszą 80–90%

¹⁵⁴ *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów*, s. 195.

¹⁵⁵ J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich*, s. 69–89; J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 164–165.

¹⁵⁶ Rozbieżność wynika głównie z braku pełnej identyfikacji wszystkich książek nawrzańskich, które współcześnie są przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, bibliotece Archiwum Państwowego w Bydgoszczy oraz w zbiorach prywatnych.

zasobu bibliotecznego, choć dane te nadal należy traktować wyłącznie jako szacunkowe¹⁵⁷.

Wśród książek zaginionych lub zniszczonych dominują pozycje XIX i XX-wieczne. Dotychczasowe analizy pozwalają też zauważyć, że największe, a właściwie pełne straty zauważalne są w książkach z zakresu literatury polskiej i w dziełach klasycznych. Niewiele lepiej wygląda też sytuacja z literaturą poświęconą rolnictwu. Możemy, operując jednak wciąż jedynie szacunkami, przywołać także nieco bardziej optymistyczne przykłady. Otóż spośród książek zagrabionych, a następnie przewiezionych do Bydgoszczy, zachowało się ok. 15–25% pozycji, które znajdowały się w Nawrze w szafie grupującej woluminy poświęcone geografii, podróżom i krajoznawstwu. Zbliżony stan zachowania dotyczy książek niegdyś przechowywanych w pałacu w szafie z książkami z zakresu prawa, ekonomii i administracji. Z kolei zawartość z szaf (II, IV, VI, XV), w których znajdowały się książki historyczne, została zachowana na poziomie 20–45% całości.

Ze zbiorów bibliecznych, które zostały zniszczone lub uznane są za zaginione, na szczególną uwagę, przede wszystkim ze względu na wartość, zasługują starodruki. Jak dotychczas udało się ustalić, na książki wydane przed 1800 r. składało się 525 dzieł (ok. 800 tomów), z których na obecnym etapie badań odnalezionych zostało 294 dzieł (ok. 430 tomów). Znajdują się one w pięciu instytucjach – w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, Bibliotece Uniwersyteckiej w Gdańsku, Bibliotece Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk, Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy i w bibliotece Archiwum Państwowego w Toruniu. Z kolei 231 dzieł (ok. 370 tomów) uznano za książki zaginione lub zniszczone (patrz: Aneks 1). Dodajmy także, że spośród pozycji uznanych na tym etapie jako „straty wojenne”, 14 znajduje się w wykazie książek, które miały zostać przekazane po II wojnie światowej z Archiwum Państwowego w Bydgoszczy do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu¹⁵⁸.

Starodruki, uznane za straty wojenne, to głównie wydawnictwa z XVIII w. – 141 pozycji, następnie z XVII w. – 79 pozycji i 11 tytułów z wieku XVI. Przy jednej pozycji nie można określić daty wydania, zgodnie z wykazem jest to

---

¹⁵⁷ W ramach kontynuacji badań należy szczegółowo opracować inwentarz spisanych książek, inwentarz biblieczny bydgoskiego oddziału Archiwum Rzeszy w Gdańsku, a następnie na podstawie tych opracowań podjąć badania nad księgozbiorem Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.

¹⁵⁸ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252.

„Książka – stary druk – bez karty tytułowej, końca i początku. Przypuszczalnie: Skarb karmelitański. Zaczyna się od str. 67. Kończy na 445”¹⁵⁹. Wśród zaginionych starodruków najstarsze pochodzą z 1545 r.¹⁶⁰ Większość z XVI-wiecznych dzieł znajdowało się w bibliotece nawrzańskiej w szafach II, IV, VI i XV. Dominowały tam książki o tematyce historycznej.

Całkiem spora część starodruków utraconych to literatura piękna w obcych językach, które znajdowały się w VII szafie dawnej biblioteki pałacowej. Książek tych było 63. Dominowała tu beletrystyka pisana w języku francuskim (37 poz.), niemieckim (16 poz.) i po łacinie (9 poz.). Jedna pozycja została przetłumaczona na język polski. To wydana w Warszawie w 1800 r. dwutomowa *Iliada* Homera, w przekładzie Franciszka Dmochowskiego. Ze wspomnianej literatury francuskiej na wyróżnienie zasługują prace takich autorów, jak Nicolas Perrot d’Ablancourt, Jean-Jacques Rousseau, Molière i Nicolas Amelot de la Houssaye. Dodatkowo siedem utraconych starodruków znajdowało się w szafie z klasycznymi dziełami literatury polskiej i dawnej powieści (szafa XI)¹⁶¹.

Warto też wspomnieć utracone dzieła o tematyce historycznej, które opublikowane zostały przed 1800 r. Takich pozycji udało się doliczyć 50, z czego 24 dotyczyły historii Polski, w tym Pomorza, zaś 26 historii powszechnej. Wśród nich 19 zostało wydanych w języku niemieckim, 15 to publikacje łacińskojęzyczne, 11 prac napisano w języku polskim, a pięć dalszych w języku francuskim.

Wśród zaginionych książek znajduje się także 29 pozycji, które znajdowały się w Nawrze w dziale „Religia, filozofia, pedagogika” (VIII szafa). Domi-

¹⁵⁹ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/13, k. 53, poz. 256.

¹⁶⁰ Claudius Ptolemaeus, *Geographia universalis, vetus et nova, complectens /... libros VIII: quorum primus nova translatione Pirckheimheri et accessione commentarioli illustrior quam hactenus fuerit, redditus est...*, VIII. *Adjectae sunt huic prosteriori editori novae ... tabralae Petrum? Basileae 1545* – zgodnie z wykazem pozycja posiadała sygnaturę nawrzańską „85 G.” oraz grzbiet pergaminowy; Hennig Arnisaeus, *Doctrina politica in genuinam methodum quae est Aristotelis, reducta, & ex probatissimis quibusque philosophis, oratoribus, iuris-consultis, historicis, &c. breviter compertata & explicata*, Lugduni 1545.

¹⁶¹ Do ciekawszych pozycji, które miały się tam znajdować, można zaliczyć następujące tytuły: *Dworzanin polski* Łukasza Górnickiego, Kraków 1639 i *Książdz Pleban*, edycja II, Józefa Kazimierza Kossakowskiego, Warszawa 1788. W szafie tej znajdowała się poza tym powieść Jean-François Marmontela, *Belizaryusz*, Warszawa 1787, *Sarmatides Seu Satyrae* Antoniego Ponińskiego z 1741 r. oraz *Opera Heroica Illustrissimi Domini Antonij Łodźia á Ponin Poninski Palatini Posnaniensis Equitis Ordinis Aquilae Albae, Olim Sub Nomine Equitis Poloni Sparsim edita Nunc verò plurimum aucta cura studia ex impensis Joannis Maximiliani Krolikiewicz Sacrae Regiae Maiestatis Secretarii Impressa*, wydana w 1739 r. w Warszawie.

nowały tam prace XVIII-wieczne, choć znanych jest też siedem wydawnictw z XVII w.¹⁶², a nawet pojedyncze publikacje z wieku XVI¹⁶³.

Do strat wojennych musimy zaliczyć jeszcze 13 starodruków z działu „Prawo, ekonomia, administracja” (szafa V) i 10 z zakresu geografii, podróży i krajoznawstwa (szafa I). Nie udało się jak dotychczas odnaleźć też trzech dzieł z szafy grupującej „Wydawnictwa ozdobne, mapy, atlasy, księgi pamiątkowe”¹⁶⁴.

W planach badawczych autorów niniejszego szkicu są dalsze poszukiwania książek proveniencji nawrzańskiej. Docelowo planowane jest także opublikowanie pełnego katalogu książek z dawnej biblioteki pałacowej. Realizacja tych zamierzeń pozwoli z pewnością wiele spośród zarysowanych wyżej danych zwerfikować i uszczegółwić.

---

¹⁶² To. m.in. Balthasara Bekkera, *Die bezauberte Welt* wydane w Amsterdamie w 1693 r. i *Apo-phthegmata sacre* autorstwa Ignacego Loyoli z 1662 r.

¹⁶³ *Propositiones, de quibus respondebunt, Magister Georgius Aemylius Mansfeldensis, & Simon Musaeus, & Magister Petrus Praetorius Cotbusianus* wydane w Wittenberdze w 1554 r. oraz *Apo-calypsis. To iest dziwna sprawa skrytych tajemnic Pańskich* w wydaniu z 1565 r.

¹⁶⁴ Mowa tu o następujących wydawnictwach: Charles Perrault, *Les hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siècle, avec leurs portraits au naturel*, Paris 1696, Johann Jacob Scheuchzer, *Physica Sacra*, Augsburg 1731–1733 (3 tomy) i *Iconismi Aenei inseruientes illustrationi et exornationi Physicae Sacrae Johannis Jacobi Scheuchzeri*, Augsburg 1735.

Archiwum Szcanieckich z Nawry – dzieje zasobu

Archiwa szlacheckie nazywane też podworskimi, podobnie jak zasoby innych archiwów polskich, poniosły wiele niepowetowanych strat podczas II wojny światowej, często ulegając rozproszeniu, kradzieży bądź systematycznemu lub przypadkowemu niszczeniu przez okupantów. Badania strat archiwów szlacheckich, jakie nastąpiły w poprzednich okresach, np. w XIX w., były prowadzone już w dwudziestoleciu międzywojennym¹, natomiast spojrzenie na problem strat bibliotek i archiwów poniesionych w czasie II wojny światowej jest dość świeże². Zagadnienie to nie jest także dostatecznie wyczerpane. W dotychczasowych badaniach skupiano się na stratach największych księgozbiorów bibliotek polskich, zbiorów muzealnych i zasobów archiwów państwowych, szczególnie tych centralnych³. Pochylano się równocześnie nad problemem rewindykacji prowadzonej tuż po wojnie⁴. Losami archiwaliów podworskich, szczególnie na interesującym nas obszarze Pomorza i dawnych Prus Królewskich zajmowano

---

¹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa–Kraków 1927, s. 3, 261, 269.

² Temat strat poniesionych przez majątki ziemiańskie na Pomorzu Nadwiślańskim podczas II wojny światowej pojawia się w książce Dobromiły Rzyckiej-Laube (eadem, *Zbiory artystyczne polskich ziemian na Pomorzu Nadwiślańskim od końca XVIII wieku po czasy dzisiejsze*, Gdańsk 2022).

³ *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, t. 2: *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, t. 3: *Biblioteki*, red. P. Bańkowski, K. Konarski, Warszawa 1955–1957; A. Rybarski, *Rewindykacja i zabezpieczenie archiwaliów w latach 1945–1947*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 55, 1948, s. 34–38; H. Kozerska, *Straty w zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w czasie I i II wojny światowej*, Warszawa 1960; W. Sokołowska, *Dzieje Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 1959; K. Wróbel-Lipowa, *Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin–Polonia”, vol. 46/47, 21, sec. F, 1991/1992, s. 485–497; *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, red. B. Bieńkowska, Poznań 2000, s. 195; K. Kaczmarczyk, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej*, „Archeion”, t. 17, 1948, s. 84–85; W. Suchodolski, *Archiwa polskie w obliczu strat poniesionych podczas wojny*, „Przegląd Biblioteczny”, r. 15, 1947, z. 1/2, s. 8.

⁴ A. Rybarski, *Działalność archiwów państwowych w latach 1945–1947*, „Archeion”, t. 18, 1948, s. 218–263.

się przy okazji prac niektórych organizacji i instytucji naukowych, jak choćby w Towarzystwie Naukowym w Toruniu, gdzie w 1946 r. podejmowano problem możliwości odzyskania kolekcji rodów szlacheckich z terenu Pomorza⁵. Dopiero nowsza literatura i ustalenia badaczy z ostatniego dwudziestolecia ukierunkowane na archiwa podworskie i prywatne, szczególnie te z obszaru Pomorza dostarczają świeżego spojrzenia na problematykę⁶.

Przedstawiony powyżej stan badań nad zagadnieniem strat wojennych archiwaliów podworskich i prywatnych, szczególnie z terenu Prus Królewskich skłania do podjęcia szerszej analizy porównawczej w kontekście strat wojennych archiwaliów na przykładzie jednego z najcenniejszych archiwów szlacheckich, jakim jest Archiwum Szanieckich z Nawry. Impulsem do takiej analizy są nie tylko zachowane spisy, inwentarze, sumariusze i inne przekazy ukazujące stan kolekcji sprzed II wojny światowej, ale także zawiłe i bogate dzieje samego zbioru. Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest także zarysowanie dziejów omawianego zasobu, w skład którego wchodzi kolekcje kilku rodzin szlacheckich z Pomorza, jak Konopaccy, Guldensternowie, czy Kruszyńscy oraz próba wskazania strat, jakie archiwalia te poniosły w czasie okupacji. Tekst ten jest równocześnie pokłosiem szeroko zakrojonej kwerendy archiwalnej prowadzonej w kilku archiwach i bibliotekach w Polsce w celu analizy obecnego stanu zachowania archiwaliów przechowywanych niegdyś w pałacu w Nawrze w porównaniu z dawnymi wykazami i spisami.

Informacji na temat losów Archiwum Szanieckich z Nawry należy szukać w kilku miejscach. Podstawowymi źródłami rzucającymi nieco światła na zbiorę poszczególnych rodów są wszelkiego rodzaju konotacje, sumariusze i rejestry dokumentów. Najstarszym takim spisem jest sumariusz z 1671 r. należący do Władysława Kazimierza Guldensterna, starosty sztumskiego⁷. Ujmował on materiały należące do rodziny Guldensternów, które w kolejnych wiekach utworzyły jedną z części składowych bogatej kolekcji Kruszyńskich i Szanieckich z Nawry. Według sumariusza (sporządzonego z niewiadomej przyczyny), całość akt należących do Guldensterna znajdowała się w szkatule zawierającej kilkanaście szuflad. Już na pierwszy rzut oka, w sumariuszu tym możemy zauważyć niektóre pozycje, które przetrwały do naszych czasów. Jednakże, jak zauważa Wiesław

⁵ APT, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, sygn. 48a, k. 21.

⁶ W. Nowosad, *Stanisław Konopacki i sumariusz jego archiwum*, [w:] *Archiwistyka i bibliotekoznawstwo. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, red. I. Rdzanek, Warszawa 1997, s. 86–96; idem, *Archiwa szlachty Prus Królewskich*, Toruń 2005, s. 144–145.

⁷ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 15, k. 33–56; W. Nowosad, *Archiwa szlachty*, s. 162–163.

Nowosad, duża część tych materiałów przepadła w ciągu następnych stuleci⁸. Innym podobnym sumariuszem dokumentów jest spis akt z lat 1711–1712 pozostałych po kasztelanie chełmińskim Stanisławie Aleksandrze Konopackim (ok. 1640–1709)⁹. Również ten przekaz pokazuje jak wiele z archiwaliów nie zachowało się do czasów nam współczesnych. Ciekawych danych o materiałach archiwalnych z dawnej biblioteki i archiwum w Nawrze dostarczają także spisy ksiązek i akt, tworzone od XVIII w. do pocz. XX w. Najstarszym jest tzw. *Catalogus librorum in Bibliotheca Navrensi Kruszynscyana existentium in anno 1780 cinscriptus*. Dotyczy on jednak wyłącznie ksiązek, dlatego nie będzie przedmiotem rozważań w niniejszym tekście.

Wymienione powyżej sumariusze i spisy dotyczą dość odległej przestrzeni czasowej i ukazują pierwotny zasób późniejszego archiwum nawrzańskiego, które ulegało zmianom w kolejnych wiekach w wyniku działań wojennych (np. wojny ze Szwecją w latach 1655–1660), przez co nie są one pomocne przy badaniu strat wojennych w latach 1939–1945. Pewną pomocą, bliższą współczesnym czasom, mogą być ankiety z 1876 r. zbierane przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu w celu gromadzenia danych o cennych archiwaliach szlacheckich na Pomorzu. Posiadają one formę tabelaryczną. Niestety jest to materiał szczątkowy i zawiera zaledwie kilka pozycji¹⁰. Wymieniono tam przede wszystkim dokumenty samoistne, pergaminowe, w tym królewskie przywileje. W latach 1919–1920 na polecenie Michała Szanieckiego nowy spis akt i dokumentów pałacowych przygotował Adolf Warschauer (1855–1930). Jest on wyjątkowo przydatnym źródłem umożliwiającym porównanie stanu zachowania archiwaliów w Nawrze sprzed 1939 r. ze stanem obecnym. Z lat 30. zachowały się liczne zeszyty z rękopiśmiennymi spisami, w głównej mierze zbiorów bibliotecznych, ale także części archiwaliów¹¹. Zapisy te są o tyle ciekawe, że ukazują zbiory archiwalne w Nawrze sprzed 1939 r. w formie nieuporządkowanej. W wielu przypadkach spisane pozycje mają jednak dość lakoniczne tytuły, np. poz. 32. „Ważne dokumenty królewskie (cała teczka)”, czy poz. 75 „Teczka listów przeróżnych”¹². Z formy zapisów niektórych pozycji (np. poz. 80. „Dziadzi Michała”) wynika, że były one sporządzane najprawdopodobniej przez Jana Szanieckiego (1873–1952). Najbardziej przydatnym przekazem źródłowym są spisy i doku-

⁸ W. Nowosad, *Archiwa szlachty*, s. 163.

⁹ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 1, k. 153–187.

¹⁰ Ibidem, sygn. 5b, k. 1–4, 7–8.

¹¹ Ibidem, sygn. 434/9.

¹² Ibidem, s. 27, 33.

mentacja z okresu przejścia archiwum i biblioteki z Nawry przez administrację niemiecką w 1940 r. Na uwagę zasługują przede wszystkim wykazy przejętych i wywiezionych przez archiwum bydgoskie materiałów z majątku Nawra, które zachowały się w odpisach z 1945 r.¹³ oraz korespondencja i dokumentacja Archiwum Rzeszy w Gdańsku odnosząca się do działań okupanta w zakresie przejmowania majątków na Pomorzu¹⁴. W aktach tych można odnaleźć także książki inwentarzowe biblioteki Szczanieckich¹⁵. Identyczne, jak bydgoskie spisy akt wywiezionych przez Niemców, odnaleźć można także w dokumentacji Wydziału Archiwów Państwowych Ministerstwa Oświaty dotyczącej rejestracji szkód wojennych¹⁶. Stanowią one załącznik do sprawozdania Archiwum Państwowego w Bydgoszczy z czynności za czas od 27 stycznia do 1 lipca 1945 r. Akta ujęte w tych spisach podzielone są według skrzyń, w których je wywieziono w 1944 r. Jak wskazuje pismo archiwum bydgoskiego do Ministerstwa Oświaty z 3 listopada 1945 r. spisy te sporządzono na podstawie rękopiśmiennego inwentarza przygotowanego przez prof. Marońskiego z Pelplina¹⁷.

Podstawowym problemem, na jaki należy zwrócić uwagę przy analizie stanu zachowania archiwaliów, jest sposób ujmowania dawnych archiwaliów podworskich, które w różnych wykazach i inwentarzach były spisywane łącznie ze zbiorami bibliotecznymi. Tak było również w przypadku archiwaliów z Nawry, których nie odróżniano od biblioteki¹⁸. W związku z powyższym, należy podchodzić z dużą ostrożnością przy porównywaniu ich ze współczesnym stanem zachowania. W niniejszych rozważaniach skupiono się na właściwej części archiwalnych zbiorów z Nawry. Uwagę należy zwrócić też na inny problem. Akta Szczanieckich z Nawry w toku trwającego do lat 80. XX w. opracowania, zszyto w fascykuły i poszyty, tworząc zupełnie nowe jednostki, którym nadano także nowe tytuły. Utrudnia to niekiedy identyfikację dawnych jednostek i dokumentów w starych spisach.

Archiwalia określane jako Archiwum Szczanieckich z Nawry tworzą bogaty zbiór i kolekcje kilku ważnych rodów pomorskich: Konopackich, Guldensternów, Czemów, Kruszyńskich i Kretkowskich. Najstarsze materiały wiążą się z rodziną Konopackich, których dokumentacja narastała u przedstawicieli

---

¹³ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1601, k. 145–147.

¹⁴ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 37, 91.

¹⁵ Ibidem, sygn. 1, 2, 6, 37, 47, 48, 57.

¹⁶ AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471.

¹⁷ Ibidem, s. 16–17; por. APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 587, k. 15.

¹⁸ Wstęp do Inwentarza Archiwum Szczanieckich z Nawry, Bydgoszcz 1975, k. 3 (mps w APT).

linii na Konopacie i Rynkówce przynajmniej od II połowy XVI w.¹⁹ Równocześnie, w związku z koligacjami, do prywatnego archiwum włączano dokumenty rodzin spokrewnionych, np. Czermów oraz Guldensternów. Po śmierci ostatniego męskiego przedstawiciela rodziny, Stanisława Aleksandra Konopackiego, materiały archiwum zdołano zachować w jednolitym, nierozproszonym zbiorze, a następnie po 1710 r. trafiły do Kruszyńskich. Największe zasługi dla gromadzenia cennych archiwaliów, pamiętek i papierów miał Antoni Kruszyński (1706–1774), syn Waleriana, kasztelana gdańskiego (1654–1720). Pieczołowicie zbierane kolekcje przechowywane w Nawrze, tworzyły jedno z najcenniejszych i największych archiwów szlacheckich²⁰. Kiedy w 1865 r. córka Władysława Kruszyńskiego (1816–1855), Bogusława (1844–1927) poślubiła Michała Szanieckiego (1838–1920), całe archiwum stało się własnością rodziny Szanieckich²¹.

Materiały archiwalne narastające w ciągu wieków, najpierw w rodzinie Konopackich, później Kruszyńskich i wreszcie Szanieckich próbowano porządkować już w XIX w., choć znane są spisy i katalogi biblioteki i archiwum w Nawrze jeszcze z XVIII w. Już za życia Waleriana Kruszyńskiego do prac nad uporządkowaniem i spisaniem zbiorów nawrzańskich przystąpił prof. Stanisław Węclewski (1820–1893), który jednak w dość niejasnych okolicznościach nie dokończył tych prac²². Jak już wspomniano wcześniej, pewne prace archiwalne prowadzono z inicjatywy Towarzystwa Naukowego w Toruniu, zbierając informacje o dokumentach w specjalnych ankietach. Jednakże to wybuch I wojny światowej stał się impulsem do podjęcia starań w celu uchronienia archiwaliów przed zniszczeniem bądź zaginięciem. Po zdeponowaniu akt w Archiwum Gdańskim, M. Szaniecki zezwolił na sporządzenie nowego spisu przez A. Warschauera, którego rękopis z lat 1919–1920 zachował się w zespole archiwalnym²³.

Informacje na temat cennych archiwaliów nawrzańskich pojawiały się już w latach 80. XIX w. Z 17 sierpnia 1883 r. pochodzi krótka wiadomość w „Gazecie Toruńskiej”, dotycząca dwóch cennych dokumentów Jana III Sobieskiego będących w posiadaniu Szanieckich²⁴. Informacja ta, podobnie jak wzmianka

¹⁹ W. Nowosad, *Archiwa szlachty*, s. 202.

²⁰ Idem, *Nagana szlachectwa jako czynnik archiwotwórczy na przykładzie archiwum rodziny Kruszyńskich z Nawry*, „Archiwa–Kancelaria–Zbiory”, t. 2, 2008, s. 191–217.

²¹ J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, *Nawra Kruszyńskich i Szanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990; W. Nowosad, *Archiwa szlachty*, s. 212.

²² W. Nowosad, *Archiwa szlachty*, s. 212.

²³ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 5a.

²⁴ *Dokumenty po Sobieskim*, „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 188, s. 3.

o innych skarbach związanych z królem Janem, znalazła się w prasie przy okazji rocznicy Bitwy pod Wiedniem. Również w 1934 r. w artykule zamieszczonym w czasopiśmie „Piast” przedstawiono krótką charakterystykę archiwum będącego w posiadaniu Szanieckich w Nawrze²⁵. W tekście wymieniono najcenniejsze archiwalia, takie jak materiały związane z tumultem toruńskim z 1724 r., dotyczące szkolnictwa na ziemi chełmińskiej, liczne dokumenty związane z dziejami, społeczeństwem i gospodarką Prus Królewskich od XVI do XVIII w. Zwrócono uwagę szczególnie na materiały do dziejów ważnych rodów pomorskich i pruskich, jak choćby Guldensternów, zaznaczając równocześnie konieczność zbioru i wydania niektórych rękopisów (np. przytaczany w tekście *Das Guldenstierner Geschlecht Stamme und Herkomme*). W tekście tym wskazano również, że w archiwum znalazły się rękopisy prof. Marońskiego dotyczące genealogii szlachty pruskiej. Na końcu artykułu autor ubolewa, że archiwalia nie są opracowane ani skatalogowane. Potwierdzałoby to późniejsze ustalenia wskazujące, że w dwudziestoleciu międzywojennym nie prowadzono żadnych poważnych prac porządkowych nad archiwaliami w Nawrze. Identyczny w treści artykuł pojawił się także w „Słowie Polskim” z 22 kwietnia 1934 r.²⁶

Na krótko przed wojną w archiwum Szanieckich mogły być prowadzone pewne prace nad spisaniem całości archiwaliów. Dowodem na to jest pismo Archiwum Państwowego w Bydgoszczy z 3 listopada 1945 r. do Wydziału Archiwów Państwowych Ministerstwa Oświaty w sprawie wywiezionych akt, w którym wskazano, że spisy wywiezionych materiałów z Nawry sporządzono na podstawie inwentarza emerytowanego prof. Marońskiego z Pelplina²⁷. Niestety nie wiadomo, czy sporządzenie tego inwentarza polecił właściciel Nawry i czy funkcjonował on później w czasie okupacji jako pomoc dla władz niemieckich wywożących akta.

Podobnie, jak w przypadku wielu majątków polskich na Pomorzu, także w Nawrze już w 1940 r. pojawiły się służby niemieckie, które zarekwirowały majątek Szanieckich, a tym samym archiwum i bibliotekę znajdującą się w pałacu. Właściciele przesiedlono do Chełmży, natomiast archiwalia i książki przewieziono do oddziału bydgoskiego Archiwum Rzeszy w Gdańsku, gdzie księgozbiór włączono do biblioteki podręcznej, a dokumenty i akta do pozostałego zasobu archiwalnego. Jeszcze w 1946 r. w dokumentacji Starostwa Powiatowego w Toruniu błędnie podawano relacje o wywiezieniu archiwaliów, które według wy-

---

²⁵ *Archiwum Szanieckich w Nawrze na Pomorzu*, „Piast”, 1934, nr 18, s. 7.

²⁶ *Archiwum Szanieckich w Nawrze*, „Słowo Polskie”, r. 14, 1934, nr 92, s. 7.

²⁷ APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1601, s. 16.

wiadu Mariana Sydowa (1890–1948) miały być wywiezione docelowo od razu do Berlina²⁸. Jak wiadomo, akta z Nawry znajdowały się w siedzibie bydgoskiego archiwum do 9 grudnia 1944 r. Wcześniej akta zostały spakowane (zapewne do skrzyń), a w grudniu wywieziono je do Grasleben w Niemczech²⁹.

Z raportów m.in. Komisji Archiwalnej TNT, jak i innych ustaleń polskich archiwistów już po wojnie, nie sposób określić, jaka część akt została przejęta przez dyrektora Hahna, a jaką ilość materiałów zdołał wywieźć lub ukryć Jan Szczaniecki (takie działania podejmował w stosunku do dzieł sztuki i obrazów, które wysłał bliskim do innych regionów Polski). W. Nowosad podaje, że najcenniejsze dokumenty związane z archiwum Kruszyńskich zdołano na krótko przed wojną wywieźć, jednakże ta część zespołu miała zaginąć w zawierusze wojennej³⁰. Część materiałów z pewnością trafiła w ręce pozostałych członków rodziny Szczanieckich, które w latach późniejszych zostały przekazane do Archiwum Państwowego w Toruniu. Brakowanie archiwaliów nawrzańskich miał przeprowadzać także sam Hahn³¹. Niektóre materiały mogły ulec także zniszczeniu w trakcie wyrzucania ich z pałacu i załadunku³².

Krótko po zakończeniu wojny i po odbudowie służby archiwalnej w Polsce, rozpoczęto aktywne działania rewindykacyjne mające na celu odzyskanie zagrabionych przez okupanta zbiorów archiwów i bibliotek polskich. W działania te zaangażował się Wydział Archiwów Państwowych Ministerstwa Oświaty, który w latach 1945–1949 przygotował raporty i spisy wywiezionych w 1944 r. dokumentów, opierając się na spisach z Archiwum Państwowego w Bydgoszczy³³. Ostatecznie w 1947 r. po staraniach rewindykacyjnych archiwalia Szczanieckich z Nawry powróciły do Bydgoszczy, gdzie po zewidencjonowaniu i nadaniu wstępnego układu chronologicznego sporządzono prowizoryczne spisy, które jednak nie odpowiadały potrzebom korzystających z akt. Wynikało to z braku nadanego porządku w obrębie jednostek, które wielokrotnie były przemieszane i tworzyły bardzo zróżnicowane fascykule niekonsekwentnie powiązanych akt i dokumentów³⁴. W efekcie prac prowadzonych nad zespołem archiwalnym do 1975 r. powstał nowy inwentarz archiwalny, według którego cały zespół podzielono na 5 głównych serii. Układ ten zachowano do dzisiaj:

²⁸ APT, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, sygn. 48a, k. 21.

²⁹ Wstęp do Inwentarza, k. 4.

³⁰ W. Nowosad, *Archiwa szlachty*, s. 212.

³¹ *Ibidem*.

³² J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 167.

³³ AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471, 8472.

³⁴ Wstęp do Inwentarza, s. 3; J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 167.

1. Materiały dotyczące ogólnie twórców zespołu;
2. Materiały poszczególnych rodów: Konopackich, Kruszyńskich, Sczanieckich i rodzin spokrewnionych;
3. Materiały dotyczące posiadłości (Cichoradz, Lichtenfeld, Gutenfeld, Nawra, Łaszczyn, Bogusławki, Warszewice, Czapla, Gostkowo, Słupy);
4. Rysunki, szkice, fotografie;
5. Kolekcje.

Seria pierwsza zawiera przede wszystkim dawne spisy dokumentów i biblioteki w Nawrze, a także sumariusze i zestawienia akt, dokumentów związanych z dobrami w Nawrze i innymi posiadłościami twórców zespołu. Obszerną serię drugą tworzą dokumenty i materiały poszczególnych rodzin związanych z Nawrą. Są to głównie kontrakty, umowy dzierżawne, intercyzy, korespondencja, podziały majątków, testamenty, odpisy akt sądowych i procesów oraz liczne akta dotyczące majątków trzech głównych rodzin: Konopackich, Kruszyńskich i Sczanieckich. Dokumentacja pierwszych dwóch rodzin pochodzi z okresu od XVI do XVIII w., natomiast dokumentacja ostatniej rodziny Sczanieckich jest głównie z XIX w. W podserii akt związanych z rodzinami spokrewnionymi znalazły się papiery rodzin Kretkowskich, Bagniewskich czy Wałdowskich. Z XIX w. pochodzą także materiały tworzące serię 3: związane z posiadłościami w Nawrze i innymi dobrami. Są to głównie materiały rachunkowe, kwity, inwentarze, ale także umowy dzierżawne, podziały majątkowe, dekrety i korespondencja dotycząca majątków. Cenne z punktu widzenia przydatności badawczej do dziejów pałacu w Nawrze są materiały tworzące serię rysunków, szkiców i fotografii. Niezwykle interesującą serią jest ostatnia część zespołu określona w inwentarzu jako kolekcje. Tworzą ją materiały do dziejów politycznych Rzeczypospolitej w XVI i XVIII w., które można zakwalifikować jako *silva rerum*. Są to fascykuły lub luźne zbiory akt, uniwersałów, laudów sejmikowych, rękopiśmiennych rozpraw, komentarzy, czy refleksji politycznych, ale także związanych ze sprawami wyznaniowymi (np. materiały dotyczące tumultu toruńskiego z 1724 r.). Na uwagę zasługują także diariusze sejmowe i opisy elekcji Stanisława Leszczyńskiego, czy korespondencja Jana Kazimierza z elektorem brandenburskim. Opracowany w taki sposób zespół liczył wówczas 432 j.a. i około 5 m.b. akt. W 1982 r. Archiwum Sczanieckich z Nawry przekazano do Archiwum Państwowego w Toruniu (il. 1–8).

W tym samym roku, dokładnie 29 września Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie rozpoczęła starania o wykupienie od Anny Sczanieckiej (1920–2007) z Warszawy pewnej partii materiałów z Nawry, które były

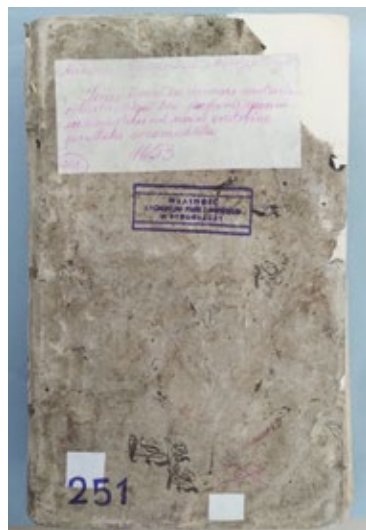
II. 1-4. Współczesny zasób zespołu Archiwum Szanieckich z Nawry w Archiwum Państwowym w Toruniu. Fot. M. Superczyński.

II. 1.

II. 2.

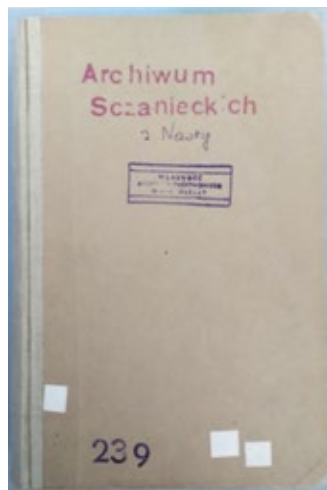

II. 3.

II. 4.

II. 5-8. Współczesny zasób zespołu Archiwum Szczanieckich z Nawry w Archiwum Państwowym w Toruniu. Fot. M. Superczyński.

II. 5.

II. 6.

II. 7.

II. 8.

w jej posiadaniu, zapewne jeszcze na krótko przed wybuchem wojny³⁵. Warunkiem zakupu cennych archiwaliów było życzenie właścicielki, aby wszystkie materiały zostały scalone z główną, pozostającą w Archiwum częścią zespołu. W listopadzie 1982 r. do archiwum toruńskiego przewieziono pierwszą par-

³⁵ APT, Archiwum Państwowe w Toruniu (Archiwum zakładowe), spis 38, sygn. 96, k. 189.

tię archiwaliów od Anny Szanieckiej. Kolejne materiały archiwum w Toruniu przejmowało w latach 1983, 1985, 1988 i 1998. Łącznie zespół Archiwum Szanieckich z Nawry wzbogacił się w tym czasie o kolejne 174 j.a.

W dopływie znalazły się materiały, które uzupełniły wymienione powyżej serie. Przykładowo z serią pierwszą scalono spisy książek i dokumentów z biblioteki w Nawrze oraz korespondencję dotyczącą tej biblioteki. Do serii akt poszczególnych rodów dołączono obszerną dokumentację i papiery prywatne Konstantego Kruszyńskiego (1751–1818), pełniącego różne funkcje w administracji departamentu bydgoskiego w okresie Księstwa Warszawskiego, materiały rodzin Guldensternów, Łosiów i Skórzewskich. Cennym nabytkiem okazała się korespondencja Anny Wazówny z Guldensternami (1568–1625)³⁶. Kolekcje i swego rodzaju miscellanea polityczno-wyznaniowe uzupełniły pisma Samuela Lutra Gereta (1730–1797), dotyczące teologa Szymona Musaeiego oraz liczne zbiory mów sejmowych, diariuszy, korespondencji oraz druków o różnej treści. Jak wynika z analizy wstępu do inwentarza, materiały dość długo nie były scalone. Pierwsze prace nad uporządkowaniem dopływu rozpoczęła Karola Ciesielska, ale dopiero w 2005 r. podjęto decyzję o całościowym opracowaniu zespołu poprzez scalenie i meliorację układu.

Przyglądając się historii archiwaliów podworskich Szanieckich z Nawry, szczególnie w okresie II wojny światowej i krótko po jej zakończeniu, należy podkreślić, iż w ostatecznym rozrachunku nie uległy one, w przeciwieństwie do zbiorów biblioteki w Nawrze, znacznemu rozproszeniu³⁷. Oddzielone zostały właściwie tylko niektóre rękopiśmienne pozycje, np. dotyczące tumultu toruńskiego z 1724 r., które w większości po 1945 r. znalazły się w dziale rękopi-

³⁶ Korespondencja ta, zachowana w języku szwedzkim została wydana w 2002 r.: *Anna Vasas brev till familijen Gyllenstierna 1591–1612 / Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591–1612*, utg. av J. Dumanowski, P. Garbacz och W. Krawczuk i samarb. med O. Svensson, Kraków 2002.

³⁷ Zbiory biblioteczne pochodzące z okazałej biblioteki pałacowej w Nawrze w chwili obecnej są rozproszone w kilku instytucjach. Zob. K. Kopiński, J. Milewska-Kozłowska, *Stare druki w bibliotece Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Folia Toruniensia”, t. 2–3, 2002, s. 133–175; K. Kopiński, *Biblioteka Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Rocznik Toruński”, t. 29, 2002, s. 227–234; J. Matyasik, *Odnajdują się zaginione księgi. Fragment nawrzyńskiego księgozbioru w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej*. Studia, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2020, s. 217–254; eadem, *Pozostałości księgozbiorów ziemiańskich w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy – przyczynek do badań nad proveniencją polskich starych druków*, „Kronika Bydgoska”, t. 36, 2015, s. 343; J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szanieckich w Nawrze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 29, Nauka o Książce V, 1968, s. 69–89.

pisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, która jeszcze kilkakrotnie, aż do 2020 r. nabyła kilka kolejnych rękopisów (szerzej na ten temat w tekście M. Antonowicza, R. Krajniaka i A. Mycio). Jeden rękopis udało się odnaleźć w trakcie kwerendy w Bibliotece Narodowej³⁸. W zbiorach rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego znajduje się kilka rękopisów z I poł. XVI w. o tematyce religijnej i teologicznej będących utworami skierowanymi przeciwko naukom Lutra. Znaki własnościowe Jana Szanieckiego wskazują na pierwotne miejsce ich przechowania. W 1957 r. zostały one zakupione przez Bibliotekę Uniwersytetu Warszawskiego od Stanisława Szanieckiego. Niestety nie sposób odnaleźć tych rękopisów w omawianych powyżej spisach archiwaliów. Być może tworzyły one pierwotnie większą jednostkę lub fascykuł o innym tytule³⁹.

Ocalała część Archiwum Szanieckich tworzy obecnie zwarty zespół archiwalny liczący ponad 600 j.a. Nie oznacza to jednak, że kolekcja nie poniosła żadnych strat w czasie działań wojennych lub na krótko przed wybuchem wojny. Dogłębna analiza spisów akt, zarówno Warschauera z ok. 1920 r., jak i późniejszych, przygotowanych w archiwum bydgoskim w 1945 r. i w Wydziale Archiwów Państwowych Ministerstwa Oświaty po skonfrontowaniu ich z obecnym stanem zachowania Archiwum Szanieckich ukazuje pewne braki. Już we wstępie do Inwentarza tego zespołu zaznaczono, że szacunkowa ilość utraconych archiwaliów, po skonfrontowaniu zachowanych akt ze spisami Warschauera sprzed 1920 r., wynosi ok. 10–15%⁴⁰. Z kolei na 80% szacował liczbę zachowanych akt W. Nowosad⁴¹. W spisie Warschauera widać wyraźnie ślady zaznaczania ołówkiem przez archiwistów braków pozycji. Mogą one jednak dotyczyć tych pozycji z partii materiałów, które Archiwa Państwowe wykupiły od Anny Szanieckiej z Warszawy dopiero w latach 80. XX w. Potwierdzać to mogą znaki „?” przy pozycjach, które później włączono do całości zespołu⁴². Powyższe ustalenia skłaniają do jeszcze bardziej dogłębnej analizy i skonfrontowania spisów z 1920 i 1945 r. z obecnym inwentarzem zespołu.

Jak już wcześniej podkreślono, w spisach można zauważyć, że poszczególne pozycje tworzą większe grupy dokumentów lub akt, a nawet fascykułów, które w 1940 r. Niemcy zapakowali do skrzyń. Niejednokrotnie więc jedna pozycja

---

³⁸ Jest to rękopis o tytule: *Mowa circa recognitionem od Prowincyi Pruskiej majestatis przez mnie miana w dzień zaczęcia seymu 1764* (Antoni Kruszyński 1764, Nawra).

³⁹ *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 6, oprac. H. Kozerska, W. Stummer, M. Tyszkowa, Warszawa 1994, s. 60–61, 66–72, 75.

⁴⁰ Wstęp do Inwentarza, k. 5.

⁴¹ W. Nowosad, *Archiwa szlachty*, s. 211.

⁴² APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 5a, k. 85.

w spisie będzie zawierała materiały archiwalne pochodzące z kilku obecnie istniejących jednostek archiwalnych. Przykładem może być pozycja, która była umieszczona w „skrzyni 4” o roboczym tytule: „Nawra - miscellanea z XVII i XVIII w.”⁴³ Znalazły się tam m.in. dokumenty, inwentarz kościoła parafialnego w Papowie z 1411 r. w odpisie z 1723 r. czy horoskopy z 1738 r., które obecnie tworzą dwie jednostki archiwalne o sygnaturach 576 i 586. Podobnych przykładów jest więcej. W pozycji określonej w spisie jako „Stos nr 18 – kontynuacja”, znalazły się dokumenty i akta z czterech współczesnych jednostek archiwalnych⁴⁴. Taka forma zapisów oraz tytuły nieodpowiadające zawartości fascykułów i tek, sprawia, że niejednokrotnie identyfikacja odzyskanych archiwaliów, które powróciły do Polski po 1945 r., następuje z trudnością. Mimo tego, żmudna analiza każdej pozycji umożliwia odnalezienie jednostek we współczesnym Inwentarzu.

Do najważniejszych brakujących jednostek (nieodnalezionych w inwentarzu Archiwum Szanieckich z Nawry), które zaginęły lub zostały zniszczone w czasie II wojny światowej, należy kilkadziesiąt samoistnych lub oblatowanych, pergaminowych i papierowych dokumentów z pieczęciami, które wymienią spisy Warschauera i wykazy dokumentów wywiezionych przez Niemców z 1945 r. Były one ujęte także w ankietach przygotowanych przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu jeszcze w XIX w. Spośród nich najważniejsze to przede wszystkim przywileje i dyplomy królewskie Zygmunta I, Stefana Batorego, Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza i Jana III Sobieskiego. W świetle wzmianek źródłowych, na przykład wspomnianych wcześniej informacji z prasy, możemy jednoznacznie stwierdzić, że przed 1939 r. były one jeszcze przechowywane w pałacu w Nawrze.

Do innych ciekawszych egzemplarzy z tego zbioru należy dokument króla Zygmunta I z 1532 r. dotyczący nadania Jerzemu Konopackiemu wsi Schlegsdorf (?), należącej wcześniej do biskupstwa chełmińskiego. W spisach Warschauera i późniejszych wykazach z 1945 r. zaznaczono, że był to dokument pergaminowy z zawieszoną pieczęcią⁴⁵. W zawierusze wojennej zaginąć mógł także inny dokument pergaminowy z pieczęcią, wystawiony przez tego samego władcę. Było to rozporządzenie z 1525 r. w sprawie podatków starostwa człuchowskiego. Kolejnymi ciekawymi dokumentami pergaminowymi spośród utraconych są: transumpt dokumentu wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Dietricha von

⁴³ AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471, k. 48

⁴⁴ Ibidem, k. 66

⁴⁵ Ibidem, k. 75.

Altenburg z 1336 r. dla wsi Budisch i Wepel wystawiony przez Zygmunta Augusta w 1569 r. oraz potwierdzenie przywileju Konrada z Brunszwiku, komtura dzierzgońskiego dla Lichtenfeldu z 1354 r., wystawione przez Jerzego Wilhelma Brandenburskiego, księcia pruskiego, również spisane na pergaminie. Spośród zaginionych dokumentów wystawianych przez królów elekcyjnych dla członków rodzin Kruszyńskich, czy Konopackich, warte uwagi są przywileje Jana III Sobieskiego dla Waleriana Kruszyńskiego. Pierwszy z 14 maja 1693 r. dotyczy mianowania Waleriana Kruszyńskiego na sejmik krajowy pruski w zamian za zasługi w walkach podczas wojen z Turcją i Tatarami. Drugi, z 30 czerwca 1693 r. odnosił się do organizowania w Nawrze jarmarków. Oba dyplomy, jak zaznaczono w spisach, były uwierzytelnione pieczęciami i oblatowano je w większych poszytach lub fascykułach. W zespole archiwalnym nie sposób odnaleźć także niektórych dokumentów Stanisława Leszczyńskiego, jak choćby aktu mianowania kasztelana chełmińskiego Stanisława Konopackiego na generała regimentu piechoty w 1708 r. Zaginął również dokument tego samego władcy wystawiony dla Konopackiego, mocą którego został on zwolniony ze służby. Zastanawiającą jednostką, wchodzącą obecnie w skład zespołu Archiwum Szczanieckich z Nawry, jest sygn. 357. Zawiera ona zbiór wyciętych odcisków pieczętnych z różnych dokumentów, w tym także królewskich⁴⁶. Są tam m.in. pieczęcie Stefana Batorego, jak również Jana Kazimierza. Niestety nie wiadomo, czy zbiór ten powstał jeszcze przed 1939 r. na drodze działań kolekcjonerskich spadkobierców spuścizny Kruszyńskich i Konopackich, czy też jest on pozostałością po zniszczonych później dokumentach wystawionych przez tych władców.

Spośród innych rodzajów materiałów archiwalnych, które możemy uznać za zaginione lub zniszczone, warto wymienić rękopisy niebędące dokumentami urzędowymi lub królewskimi. Uwagę zwracają pozycje określone w spisie z 1945 r. jako „Diariusz wojewody wielkopolskiego Rafała Leszczyńskiego do Porty z 1700 r.” i „Diariusz kompaniey terażniejszey umownie i prawdziwie spisany Gdańsk 1526”. W spisach zaznaczono, że dokumenty te sporządzono na pergaminie i uwierzytelniono pieczęcią⁴⁷. Niestety nie sposób ocenić, czego dokładnie dotyczyły te materiały. Podobnie, nie odnajdziemy w zespole archiwalnym Archiwum Szczanieckich z Nawry wspomnianego już wcześniej rękopisu *Das Guldenstierner Geschlecht Stamme und Herkomme*, który prawdopodobnie miał charakter zbioru zapisek genealogicznych rodziny Guldensternów. Innym, podobnym rękopisem mogła być jednostka o tytule: *Demonstratio Familiae Gul-*

---

⁴⁶ APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 357.

⁴⁷ AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471, k. 75.

densternianae pochodząca z XVII w. Zniszczeniu lub rozproszeniu mogły ulec także częściowo niektóre kolekcje archiwaliów określone wielokrotnie w poszczególnych pozycjach spisów Warschauera i wykazów z 1945 r. jako *silva rerum*. Na materiały te składały się najczęściej luźno powiązane dokumenty, odpisy z akt grodzkich, ziemskich, diariusze i recesy sejmikowe, luźne starodruki, i notatki dotyczące dziejów politycznych i gospodarczych Pomorza i Rzeczypospolitej. Obecnie zachowane i przechowywane tego typu jednostki w Archiwum Państwowym w Toruniu wydają się być wybrakowane lub niepełne. Do tej grupy utraconych archiwaliów można również zaliczyć XVIII-wieczny rękopis *Liber privilegiorum* zawierający odpisy przywilejów: chełmińskiego z 1233 i 1251 r., lokacyjnego dla Nowego Miasta Torunia z 1264 r. i późniejszych dokumentów. Był to zapewne podręczny kopiariusz przywilejów przechowywany w archiwum w Nawrze. Podobny charakter miała także pozycja zatytułowana: *Sumarium documentorum in Archivi Castrensi Posnanensi repertitum [...] Familiam Sczanieciam [...]* będąca sumariuszem dokumentów. W trakcie zawieruchy wojennej zaginęło także kilka podręcznych rękopisów bądź starych druków, takich jak: *Compendium universarum orationum diariumque atrium Rhetoricarum etc. Studentis fumudie Ciceroniae* z 1766 r. czy *Historia książećcia Argamona z francuskiego języka na polski przetłumaczona* oraz kilka publikacji z zakresu retoryki wydanych w XIX w., będących pierwotnie własnością Konstantego Kruszyńskiego⁴⁸.

W obecnym zespole archiwalnym można natknąć się także na jednostkę zawierającą różne fragmenty starodruków, najczęściej o tematyce religijnej i politycznej z różnych okresów⁴⁹. Mają one postać destruktywów, co sugeruje, iż są to pozostałości większych woluminów bądź fascykułów zniszczonych w czasie przemieszczania zasobu.

Jaki los spotkał przedstawione powyżej, zaginione akta? Jest to sprawa trudna do określenia i zbadania. Część z nich mogła ulec rozproszeniu lub zagubieniu w trakcie wywożenia ich przez Szanieckich jeszcze w 1939 r., tuż przed wybuchem wojny. Inne mogły ulec zniszczeniu w trakcie wywożenia w 1940 r. lub w trakcie ewakuacji archiwaliów do Niemiec w 1944 r. Brak wyraźnych śladów w przekazach źródłowych, raportach, czy korespondencji uniemożliwia dokładne zrekonstruowanie ich losów.

Podsumowując przedstawiony powyżej zarys dziejów Archiwum Szanieckich z Nawry oraz zarysowane szacunkowe straty tego cennego zespołu archiwalnego, należy stwierdzić, że w przeciwieństwie do zbiorów bibliotecznych pa-

⁴⁸ Ibidem, k. 45–46.

⁴⁹ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 589.

łacu w Nawrze, kolekcja archiwaliów w dużej swojej części została szczęśliwie zachowana. Ze względu na brak przekazów źródłowych nie sposób określić, jaka część archiwaliów przechowywana w Nawrze jeszcze w XVII czy XVIII w. uległa rozproszeniu bądź zaginięciu. Spisy sporządzone w 1920 r. oraz w okresie 1944–1945 umożliwiają jednak porównanie obecnego stanu zachowania ze stanem sprzed 1939 r. Na podstawie zebranych informacji można stwierdzić, że do najpoważniejszych strat należą przede wszystkim dokumenty i dyplomy pergaminowe z pieczęciami wystawiane przez królów polskich Zygmunta I, Zygmunta Augusta, Stefana Batorego, Władysława IV, czy Jana III Sobieskiego oraz niektóre rękopisy, które można zakwalifikować jako materiały typu *silva rerum*, w tym nieliczne kopiariusze dokumentów, sumariusze i rękopisy o charakterze politycznym. Szacunkowe straty na tle stanu sprzed 1939 r. w przeciwieństwie do zbiorów bibliotecznych nie są duże i wynoszą od 10 do 20% materiałów archiwalnych, co pokrywa się z ustaleniami historyków badających Archiwum Sczanieckich.

Wyposażenie pałacu i galeria portretów rodzinnych w Nawrze

Zawiłe i często dramatyczne losy naszego kraju na przestrzeni dziejów skutkowały dotkliwymi stratami zbiorów publicznych i kolekcji prywatnych. Od wielu lat liczne instytucje podejmują usystematyzowane badania mające na celu dotarcie do informacji na temat rozmiaru strat oraz próby stworzenia jak najdokładniejszej listy zaginionych dzieł sztuki, jakie poniosły one w okresie II wojny światowej. Niestety lata powojenne nie były łaskawsze dla szczególnie rodzaju zbiorów: kolekcji dzieł sztuki i wyposażenia siedzib rodów arystokratycznych oraz ziemiańskich¹. Postanowieniem ministra rolnictwa i reform rolnych z 1 marca 1945 r. właścicielom ziemskim odebrano dobra kultury, pozostawiając jedynie tę część osobistych rzeczy, które nie miały „wartości naukowej, artystycznej lub muzealnej”². Skutkiem takiej polityki pozbawiono ich wielu cennych pamiątek rodzinnych pieczołowicie przekazywanych z pokolenia na pokolenie³.

Dwór, a potem pałac w Nawrze, należący niegdyś do rodzin Kruszyńskich i Szanieckich, odegrał na Pomorzu Nadwiślańskim ważną rolę polityczną, gospodarczą oraz kulturalną⁴, dlatego też określano go mianem „pomorskich Puław”⁵. Dobromiła Rzyska-Laube zajmująca się zbiorami artystycznymi ziemian polskich na Pomorzu Nadwiślańskim, na podstawie zachowanych źródeł

---

¹ Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego 6 września 1944 r. wprowadził dekret o reformie rolnej, której celem było unicestwienie majątków ziemiaństwa polskiego. Kolejne rozporządzenia i wytyczne określały, że wywłaszczeni właściciele mogą pozostawić sobie jedynie mienie osobiste (odzież, bieliznę, urządzenie mieszkania, sprzęt domowy itd.), zob. L. M. Karrecka, *Mienie zwane podworskim w Muzeum Narodowym w Warszawie*, „Muzealnictwo”, 2012, nr 53, s. 44.

² Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, par. 11, Dz. U. z 29 III 1945 r.

³ A. Łuczak, *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa po roku 1944*, „Biuletyn IPN”, nr 3, 2011, s. 53–58.

⁴ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, *Nawra Kruszyńskich i Szanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990, s. 5.

⁵ D. Rzyska-Laube, *Zbiory artystyczne polskich ziemian na Pomorzu Nadwiślańskim od końca XVIII wieku po czasy dzisiejsze*, Gdańsk 2022, s. 310.

i informacji pozyskanych od potomków rodziny ustaliła, że „wystrój pałacu był typowy dla polskich siedzib ziemiańskich i nie zdradzał raczej szczególnych zainteresowań członków rodzin Kruszyńskich i Szanieckich kolekcjonowaniem obiektów artystycznych. Portrety rodzinne i dzieła sztuki były elementem dekoracji wnętrza, a biblioteka prezentująca najstarsze konterfekty i pasy kontuszowe, podkreślała szlacheckie pochodzenie właścicieli Nawry”⁶. Niemniej jednak badaczka konkluduje, że „nie przesądza to o braku cenniejszej kolekcji obiektów artystycznych, jaka mogła być niegdyś gromadzona w Nawrze”⁷. Jak trafnie zauważa cytowana autorka, to księgozbiór z Nawry był najlepiej znany, niewiele natomiast wiadomo o innych obiektach mogących posiadać rangę eksponatów muzealnych⁸.

Można przypuszczać, że zarówno Kruszyńscy, jak i Szanieccy, wypełniali dwór (a następnie pałac) obiektami rzemiosła artystycznego oraz obrazami zgodnie z rangą rezydencji szlacheckiej. Źródła informują, że Konstanty Kruszyński zakupił kolekcję sztychów Jana Andrzeja Hevelckego (1741–1791), wśród których znajdowały się m.in. portrety autorstwa Jeremiasa Falcka (1609–1677)⁹. Wiadomo, że Michał Szaniecki gromadził też muzealia (zbiory archeologiczne, numizmatyczne, geologiczne, kartograficzne i malarskie)¹⁰ oraz bardzo aktywnie działał w Towarzystwie Naukowym w Toruniu. Należał do komitetu budowy gmachu TNT, był akcjonariuszem spółki budowlanej „Muzeum w Toruniu”, a także od 1897 r. wiceprezesem, pełniąc tę zaszczytną funkcję do 1918 r. Znany był również ze swojej pasji do antropologii i badań archeologicznych, czego ślady odnajdziemy w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu. W Dziale Archeologii MOT znajdują się bowiem obiekty pozyskane podczas badań prowadzonych w Nawrze w 1875 r. przez Godfryda Ossowskiego (1835–1897), przy współudziale Michała Szanieckiego¹¹.

W wielu opracowaniach i prasie natrafiamy na opisy i odniesienia do biblioteki nawrzańskiej i jej zasobów. Próżno jednak szukać w nich nieco szczegółowszych wiadomości na temat wyposażenia artystycznego wnętrza pałacu w Nawrze. Zygmunt Mocarski (1894–1941) w 1929 r. napisał:

---

⁶ Ibidem, s. 315.

⁷ Ibidem, s. 316.

⁸ Ibidem, s. 314.

⁹ Z. Mocarski, *Biblioteka Szanieckich w Nawrze*, [w:] *Księga Pamiątkowa Akademickiego Koła Pomorskiego przy Uniwersytecie Poznańskim*, Poznań 1929, s. 34.

¹⁰ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit. s. 154.

¹¹ Wykazy w dokumentacji KPCD. Obiekty te zostały zdeponowane przez Szanieckiego w muzeum TNT, które dziś są depozytami przechowywanymi w MOT.

„Biblioteka w Nawrze zajmuje obszerną salę specjalnie na ten cel przeznaczoną w pięknym, acz skromnym pałacu, który jest jedną z pamiątek, najbardziej bodaj na północ wysuniętą, klasycyzmu warszawskiego w architekturze. Szafy ustawione pod ścianami, każda przeznaczona do osobnego działu, mieszczą kilka tysięcy tomów dzieł i broszur. Dwie z nich przechowują archiwalja i rękopisy. Na ścianach starodawne portrety”¹².

Mocarski wskazuje na galerię portretów przodków eksponowaną w bibliotece, choć jak się okazuje, nie wszystkie konterfekty znajdowały się w tym pomieszczeniu, albowiem zdobiły ściany innych wnętrz, również tych najbardziej reprezentacyjnych. Badacz wspominając Konstantego Sabina Ignacego Kruszyńskiego (1751–1818) zapisał, że jego oblicze „widzimy na portrecie umieszczonym w salonie nawrzyńskim”¹³. W źródłach pojawia się wzmianka o kolejnym portrecie, a mianowicie Marylki Czapskiej (Ludwikowej stryjenki) „podobno pierwszorzędnego pędzla”, który był umieszczony w pokoju gościnnym obok biblioteki, o czym pisał Michał Szaniecki do syna Jana w liście z 1920 r.¹⁴ Pozostając przy wizerunkach potomków rodziny, warto w tym miejscu przywołać chyba jedno z ciekawszych, zachowanych zdjęć, na którym widzimy Michała Leona Szanieckiego siedzącego przy stole w pałacowym gabinecie¹⁵. Tuż za nim, na ścianie umieszczono cztery męskie portrety. Pośrodku od góry – Ignacego Szanieckiego (1801–1864), ojca Michała, a pod nim prawdopodobnie Ludwika Szanieckiego (1833–?), brata Michała¹⁶. Po lewej stronie wisi obraz Sylwestra Szanieckiego (ok. 1740–1785), starosty średzkiego, będącego mężem Anastazji Skórzewskiej (ciotki Olimpii Skórzewskiej – żony Józefa Kruszyńskiego)¹⁷. Portretu po prawej nie zidentyfikowano. Uwagę przyciąga jeszcze jeden eksponat, a mianowicie urna stojąca po lewej stronie, pochodząca zapewne z eksploracji archeologicznej Nawry w 1875 r., w której uczestniczył Michał Szaniecki (il. 1).

---

¹² Z. Mocarski, op. cit., s. 31.

¹³ Ibidem.

¹⁴ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 435, k. 23.

¹⁵ Ibidem, sygn. 549.

¹⁶ F. Stolkowski, *Nawra z tamtych lat*, Toruń 2014, s. 80.

¹⁷ D. Rzyńska-Laube, op. cit., s. 315.

Il. 1. Michał Leon Szczaniecki w pałacowym gabinecie (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 549).

Ostatni przedwojenni właściciele i lata wojny

Ostatnimi przedwojennymi właścicielami Nawry byli Jan Mieczysław Szczaniecki (1873–1952) i jego żona Irena z Cichowskich Szczaniecka (1890–1958), córka Henryka, właściciela majątku Skórnice w Kieleckiem. Jan ukończył gimnazjum chełmińskie, studiował w Berlinie budowę maszyn, a następnie prawo, które ostatecznie ukończył na uniwersytecie w Lipsku. W 1917 r. został prawnym właścicielem majątku. Z prasy dowiadujemy się, że Nawra była wówczas miejscem gościnnym i otwartym dla przybyszów. Jerzy Dobrzycki tak wspomina pobyt w tym pięknym miejscu:

„Wjeżdżamy w obejście dworskie, i za chwilę stajemy przed drzwiami pałacu. Wkrótce nadbiega od gospodarstwa właściciel pan Szczaniecki (...) Z uprzejmą gotowością udziela nam informacji o pałacu, objaśnia wszelkie szczegóły architektury i wnętrza (...) Wewnątrz w niektórych salach parteru dotrwała stara dekoracja ścienna w modnym w dobie napoleońskiej stylu „pompejańskim”. Po zatem jest tu kilka pięknych starych obrazów, cenne meble gdańskie intarsjowane, zwłaszcza jednak na uwagę zasługuje dość duża biblioteka oraz archiwum, zawierające podobno m.in. listy Sobieskiego, a przede wszystkim ważne akta dotyczące głośnego procesu z powodu rozruchów religijnych w Toruniu z r. 1724”¹⁸.

W 1939 r., po wkroczeniu hitlerowców, dziedzic Nawry został na krótko aresztowany. Ostatecznie rodzina odmawiając podpisania volkslisty została w 1942 r. wydalona z Nawry i zamieszkała w Chełmży. Wśród siedmiorga dzieci¹⁹ najstarszy syn Antoni (1913–1980) został wymieniony jako główny spadkobierca majątku w Nawrze, zgodnie z testamentem sporządzonym przez Jana Szczanieckiego w obecności toruńskiego notariusza w dniu 3 października 1934 r. W pierwszym punkcie zapisano bowiem:

„Pragnąc, by majątek mój ziemski Nawra (...) będący od wielu lat w posiadaniu mojej rodziny, mógł się utrzymać w jednym ręku i być nadal ostoją i oparciem dla całej mej rodziny (...) zapisuję [go] synowi memu najstarszemu Antoniemu”²⁰.

Po zakończeniu wojny majątek znacjonalizowano, w pałacu utworzono dom wypoczynkowy dla pracowników Uniwersytetu Mikołaja Kopernia a następnie, w 1953 r., przejęło go Państwowe Gospodarstwo Rolne²¹. Testament Jana M. Szczanieckiego, otwarty 20 stycznia 1953 r. okazał się jedynie rodzinną

---

¹⁸ J. Dobrzycki, *Z zachodnich dzielnic Polski*, „Czas”, 1926, nr 185 (15 VIII), s. 2.

¹⁹ Antoni, Bogusława, Zofia, Tadeusz, Anna, Maria, Jan.

²⁰ Testament Jana Szczanieckiego. Repertorium numer 969 na rok 1934, spisany w dn. 3.10.1934 r. u notariusza w Toruniu – Jana Zakrzewskiego. Otwarty i ogłoszony dnia 20 stycznia 1953 r. (sędzia J. Wiśniewski), por. A. Szczaniecki, *Moja droga w przywracaniu tożsamości kulturowej domu rodzinnego Szczanieckich w Nawrze*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaszkiwicz, W. Olszewski, Toruń 2023, s. 186–187.

²¹ K. Ciesielska, *Szczaniecki Michał Leon (1838–1920), właściciel ziemski, działacz narodowy, społeczny i gospodarczy, bibliofil*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 2, red. K. Mikulski, Toruń 2000, s. 212–215.

pamiętką²². Pałac podupadał latami, a wyposażenie częściowo udało się przejąć rodzinie. Duża część została jednak rozproszona i dalsze jego losy nie są znane. Jak podaje J. Dygdała i Sz. Wierzchosławski w roku 1939 Szczanieccy chcąc uchronić majątek ruchomy, najcenniejsze egzemplarze i dokumenty z księgozbioru rodzinnego wysłali do krewnych w Kieleckie, jednak zaginęły po drodze w niewyjaśnionych okolicznościach. Jak podają autorzy, ten sam los podzieliło 69 portretów sarmackich z rodzinnej galerii, które z kolei wysłano do Warszawy. Miały przedstawiać Kruszyńskich oraz rodziny z nimi spokrewnione: m.in. Skórzewskich, Czapskich, Zboińskich, Kretkowskich²³. Nie wiadomo skąd została zaczerpnięta informacja o tak dużej liczbie portretów. Jerzy Frycz w artykule z 1965 r. nie wymienia wielkości galerii, a jedynie ogólnie wzmiankuje, że w bibliotece portrety wisiały nad szafami z książkami²⁴.

Niestety nie zachowała się żadna fotografia, która mogłaby uwiarygodnić ten przekaz. Jedyne zdjęcie tego pomieszczenia prezentuje książki ułożone na podłodze w stosy, najpewniej przygotowane do transportu. Po prawej stronie widoczny jest stolik w stylu Ludwika Filipa, po lewej fotel uszak (il. 2).

Frycz pisząc o portretach z biblioteki zapisał w przypisie, że ich część została ewakuowana w czasie wojny i obecnie znajduje się w Muzeum w Łodzi²⁵. Dzieła trafiły tam w bliżej niewyjaśnionych okolicznościach. Zgodnie z rozporządzeniem z 12 lutego 1940 r. na terenach zajętych przez Rzeszę okupant rozpoczął przejmowanie majątków rolnych i leśnych niebędących przed 1 września 1939 r. własnością ludności narodowości niemieckiej. Przy okazji majątki były ograbiane z cennego wyposażenia, a wnętrza pozbawiane zabytkowych elementów architektonicznych. Dwory i pałace ulegały przebudowie i przystosowaniu do nowych celów. I tak np. pałac Gajewskich w Turznie oddano do dyspozycji żołnierzom Wehrmachtu, rezydencję Bnińskich w Samostrzelu przeznaczono na szkołę Hitlerjugend, natomiast pałac w Nawrze – na Mütterheim²⁶. W latach 1940–1941 Niemcy przeprowadzili jego przebudowę, w opinii J. Frycza, „w sposób szczególnie brutalny, bo mimo bardzo dobrego stanu technicznego budynku nie ograniczała się do zmian użytkowych, ale zniszczyła szereg elementów zabytkowych”, w tym zabilono klasycystyczne dekoracje pokoi (sieni, jadalni, sypialni i biblioteki)²⁷.

---

²² A. Szczaniecki, op. cit., s. 187.

²³ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 165.

²⁴ J. Frycz, *Pałac w Nawrze. Ze studiów nad architekturą około roku 1800 w Polsce*, „Teki Komisji Historii Sztuki”, t. 3, 1965, s. 323.

²⁵ Ibidem, s. 329.

²⁶ D. Rzyńska-Laube, op. cit., s. 65.

²⁷ J. Frycz, op. cit., s. 323.

Il. 2. Biblioteka w Nawrze (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Sczanieckiego).

Losy dzieł sztuki przejmowanych z majątków ziemskich po II wojnie światowej

Na terenie Polski w latach 40. i 50. XX w. zakładano tymczasowe składnice „konserwatorskie” i „muzealne”, w których gromadzono dzieła sztuki i różnego typu muzealia²⁸. Taka sytuacja spowodowana była skutkami II wojny światowej

²⁸ „Trzeba tu podkreślić, że data formalnego zakończenia wojny – 8.05.1945 r. nie była dla powstania składnic kluczową. Znaczenie strategiczne miały inne zdarzenia i daty: powstanie tymczasowej administracji polskiej (lipiec 1944 r. w Lublinie; od lutego 1945 r. w Warszawie i Łodzi), podporządkowanej ZSRR; sukcesywne przeprowadzanie reformy rolnej od 1944 r. na terenach wolnych od wojny; powołanie w styczniu 1945 r. przy resorcie kultury Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zbiorów [NDMiOZ] – agendy, której przypisano m.in. zadanie „rewindykacji dóbr kultury”; utworzenie 6.04.1945 r., na miesiąc przed zakończeniem wojny, województwa gdańskiego, a województwa wrocławskiego ponad rok później 28.06.1946 r.; sprawowanie na terenach tzw. Postulowanych faktycznej władzy przez komendantury wojenne Armii Czerwonej (w Szczecinie, aż do lipca 1945 r.) oraz decyzje umowy z 2.08.1945 r. o kształcie zachodnich granic Polski podjęte na konferencji w Poczdamie” (L. M. Kamińska, *Powojenne składnice przemieszczanych dóbr kultury w Polsce. Przyczynek do szerszego opracowania*, „Muzealnictwo”, 2016, nr 56, s. 75).

i zmianami geopolitycznymi w Polsce, rewizją granic oraz wprowadzeniem reformy rolnej. Zrodziło to pilną potrzebę zabezpieczenia ruchomych dóbr kultury, które utraciły swych właścicieli²⁹. Zdaniem Jana Pruszyńskiego odebranie ziemiom ich rodowych pamiątek było w pewnym stopniu zemstą na tej klasie społecznej. W skutek tej polityki ucierpiały dzieła sztuki, „których przesłania były dla nowych władz niezrozumiałe”³⁰. Niedopilnowane, pozbawione należytej troski w dużej mierze uległy rozproszeniu i zatraceniu swojej pierwotnej proveniencji³¹. Gromadzono je w składnicach i w większości przekazywano do muzeów, jednak brak właściwej dokumentacji sprzyjał nadużyciom. Nierzadko więc cenne dzieła sztuki za „ułamek ich rzeczywistej wartości” trafiały w prywatne ręce prominentów politycznych, czy pracowników resortu kultury odpowiedzialnych za „opiekę” nad przemieszczanym mieniem podworskim³². Jak podaje Lidia M. Kamińska:

„Składnice powstały zasadniczo w każdym województwie, często umieszczano je w muzeach lub budynkach, w których urzędowały referaty kultury. W części województw centralnych i wschodnich gromadzono głównie dobra uzyskane w wyniku działań reformy rolnej (...) Przedmioty przyjmowano na podstawie protokołów zdawczo-odbiorczych, sporządzanych pomiędzy przekazującymi (np. przedstawicielami Grup Operacyjnych) i kierownikiem składnicy. Po wstępnej selekcji pod kątem ich ogólnej wartości i typowania przydatności dla poszczególnych muzeów, dostarczone zbiory ewidencjonowano (...) Na poszczególne obiekty nanoszono numery inwentarzowe. Posługiwano się nalepkami, np.: *Składnica Muzealna M.K.I.S.* W inwentarzu wprowadzano później zapisy o miejscu wysyłki zabytków”³³.

Wiele przedmiotów przywiezionych zwłaszcza ze śląskich składnic trafiało do muzeów, ale także do centralnych instytucji państwowych, z przeznaczeniem do dekoracji i użytkowania. W wielu przypadkach nie przeprowadzano we właściwy sposób czynności przekazywania czy użyczenia zabytków. Ich opisy na pokwitowaniach były niewystarczające do późniejszej ich prawidłowej identyfikacji. Zamiast protokołów często wystawiano lakoniczne potwierdzenia przy-

---

²⁹ Ibidem, s. 75.

³⁰ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*, t. 1–2, Kraków 2001, s. 49.

³¹ Jak pisze Rzyńska-Laube nie dbano o „zachowanie ocalonych przedmiotów w jednym ze społeczeństwach oraz zebraniu informacji o ich pochodzeniu” (eadem, op. cit., s. 397).

³² J. Pruszyński, op. cit., s. 264.

³³ L. M. Kamińska, op. cit., s. 76.

jęcia. Pozostałe zabytki, wśród nich liczne poniemieckie, albo pozostawiono na Wawelu i w Muzeum Narodowym w Warszawie, albo zasilono nimi zbiory innych muzeów (w Toruniu, Łodzi, Białymstoku i Lublinie) oraz nowych, które powstały na Ziemiach Zachodnich i Północnych (we Wrocławiu, Olsztynie, Szczecinie, Gdańsku i in.)³⁴.

Jak się okazuje, zbiory bywały niekiedy celowo niszczone. Wyboru takich obiektów dokonywała komisja złożona ze specjalistów, którzy kierowali się pewnymi wytycznymi. Wyłaniano przedmioty nieprzedstawiające ich zdaniem „wartości muzealnej, zabytkowej, ani użytkowej, tak ze względu na swój poziom artystyczny, jak i stan zachowania”. Niektóre z nich posiadały „specyficzny charakter lokalno-niemiecki”, co je również dyskwalifikowało. Podobne komisje decydowały o wyborze zabytków przekazywanych ze zbiorów składnic i muzeów do sprzedaży przez Państwowe Przedsiębiorstwo „Desa” (skrót od Dzieła Sztuki i Antyki), utworzone 3 kwietnia 1950 r.³⁵

Wyposażenie wnętrza pałacu w Nawrze

Dokładne odtworzenie wyposażenia wnętrza pałacu, nie jest dziś proste. Pewne uzupełnienie wiedzy na ten temat mogą stanowić archiwalne fotografie pałacowego interioru, choć z uwagi na słabą ich jakość oraz fragmentaryczność ujęć, nie dają wyobrażenia o autorach, czy jakości artystycznej dzieł. Jak się może wydawać, dużą liczbę stanowiły pejzaże wiejskie i leśne rozmieszczone w różnych pomieszczeniach pałacu. Przymuszczałnie najbardziej reprezentacyjne malarstwo zdobiło ściany salonu, gdzie często fotografowała się rodzina (il. 3).

Dominował tu obraz nieznanego tytułu i autorstwa, ale przypuszczalnie przedstawiający Kleopatę przy grobowcu męża Antoniusza lub scenę żałobną jednej z dwóch legend o królowej Semiramidzie i jej synu Nanaszu³⁶. Pewne informacje o obrazach D. Rzyńska-Laube uzyskała od Anny Sczanieckiej (1920–2007)³⁷. W jej publikacji czytamy:

---

³⁴ Ibidem, s. 77–78.

³⁵ Zob. ibidem, op. cit., s. 76.

³⁶ F. Stolkowski, op. cit., s. 55; za nim D. Rzyńska-Laube, op. cit., s. 314.

³⁷ Oprócz znanych już obrazów, dziś w zbiorach MSŁ, wymienia: „Z rodziny Sczanieckich Michała Sczanieckiego – pradziada lub dalszego krewnego, dziada Józefa, ojca Ignacego i ku-

Il. 3. Salon w pałacu w Nawrze. Na ścianach m.in. malarstwo dawne: pejzaże i Kleopatra lub królowa Semiramida, ok. XVIII/XIX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szczanieckiego).

„(...) na ścianach wisiało kilka holenderskich pejzaży, scen rodzajowych i przedstawień religijnych. Odniesieniem do malarstwa flamandzkiego było płótno ukazujące *Ukrzyżowanie* ze św. Marią Magdaleną pod krzyżem wg Rubensa i van Dycka (...) Wnętrza ozdobione były też pracami polskich artystów, którzy często bywali w dworach ziemiańskich i utrwalali siedziby gospodarzy oraz malownicze okolice (...) W pokojach gościnnych rozmieszczono obrazy Michała Gorstkina Wywiórskiego (...) jedno z jego płócien przedstawiało *Krowy na pastwisku*”³⁸.

---

zyna Sylwestra Szczanieckiego [w MSŁ], a także dwa portrety niezidentyfikowanych osób”, zob. D. Rzyska-Laube, op. cit., s. 315. Ponadto w luźnych notatkach ze spotkania z Anną Szczaniecką (2002 r.) badaczka ta odnotowała również portret: Domiceli z Karnkowskich Kalkstein, żony Karola Kalksteina oraz nieznaney damy, których losy nie są znane. W dalszych zapisach widnieje informacja, że portrety Szczanieckich znajdowały się w „pokoju ojca”. Wymienia również inne pamiątki rodzinne jak: fartuszek masoński, pasy słuckie, (jeden z nich obecnie w rękach rodziny), chińskie wazony, drzewo genealogiczne rodu (w rękach rodziny) (Informacje uzyskane od D. Rzyskiej-Laube).

³⁸ Ibidem, s. 314–315.

Dla badanej problematyki istotnym źródłem wydaje się też spis mebli rodziny Szczanieckich z podziałem na pomieszczenia, choć nie pozwala on z pewnością na precyzyjne określenie wyglądu mebli. Wspomniany wykaz sporządziła Bogusława Szczaniecka (1912–1976), najstarsza córka Ireny z Cichowskich Szczanieckiej i Jana Mieczysława Szczanieckiego³⁹. Bogusława tuż przed wybuchem wojny, wraz z ojcem opracowała również spis księgozbioru pałacowej biblioteki, oznakowując egzemplarze pieczęcią „Jan Szczaniecki” oraz „Nawra”⁴⁰. Poruszając temat urządzenia wnętrza pałacu należy wspomnieć o publikacji Feliksa Stolkowskiego *Nawra z tamtych lat*, w której autor wykorzystał archiwum fotograficzne oraz wspomnienia rodzinne, aby jak najwierniej odtworzyć pałacowe życie. Szczegółowe opisy pomieszczeń, ich układ i wystrój, Stolkowski zaczerpnął ze wspomnień przekazanych przez Jana Kantego Szczanieckiego – ostatniego urodzonego w Nawrze członka rodu. Nie jest zatem zasadnym, aby przepisywać je na potrzeby niniejszego artykułu, a zainteresowane osoby odsyłamy do lektury rozdziału pt. *Układ pałacu w Nawrze we wspomnieniach Jana Szczanieckiego*⁴¹.

Istotne informacje przekazał ostatnio Adam Szczaniecki, który napisał, że „w rękach rodziny Szczanieckich nadal znajduje się wiele pamiątek, takich jak

³⁹ W wykazie znajduje się informacja o wyposażeniu z dziewięciu pomieszczeń. Przy niektórych obiektach znajduje się przekreślony krzyżyk. Zachowując oryginalny zapis pomieszczeń z dokumentu wynika, że w pom. „sypialnym” znajdowały się: 2 łóżka, 1 kanapa, 4 foteliki, 1 stolik nocny, 1 stolik okrągły, 1 toaleta, 1 umywalnia, 1 klęcznik, 1 podnózek, 1 szafa (orzech), 1 szafka z szufladkami, 1 stolik mah. z klapą; w pom. „salonik” znajdowało się: biurko Dziadzi, 1 kanapa mahoniowa, 4 krzeselka, 1 fotel, 2 dębowe foteliki, 1 fotel wykładany, 1 stół okrągły mah., 1 stolik do roboty z klapkami, 1 stolik inkrustowany z klapkami, 1 szafka inkrustowana, 1 mały stolik, 1 mała komódka półokrągła, 1 lustro mahoniowe z komodą, 1 lustro z rzeźbioną ramą, 1 mały stolik; w pom. „salon” znajdował się: 1 fortepian „Blüthner”, 2 duże kanapy, 2 małe kanapki, 1 kanapka, fotele, 1 taboret, komoda, stół okrągły inkrustowany, 1 stół podłużny mah., 1 mała komódka, 2 lustra z komodami, 2 obrazy, 1 duże lustro w złotej ramie, 2 podnóżki, 2 kolumny marmurowe, 2 stoliki mahoniowe z bronz. i marmuru; w pom. „sieni” znajdował się: 1 stół mahoniowy, 1 ławka okrągła, 2 wieszaki, 1 lustro wiszące; w pom. „Tatusia” znajdowało się: biurko zasuwane dębowe, 1 stół podłużny, 1 szafa gdańska, 1 komoda mahoniowa, 1 kanapa, 2 fotele wyściełane, 1 fotel ze skórą, 1 fotel wyplatany, 2 krzesła wyplatane, 1 lustro wiszące, 1 półka pod oknem, 2 stoliki kwadratowe, 1 stolik do kart, 1 umywalnia, 1 parawan, 1 kasa żelazna; w pom. „Boguni” znajdowało się: 1 łóżko mahoniowe, 1 stolik nocny mahoniowy, 1 szafa z lustrami, 1 biurko mahoniowe, 1 stolik mahoniowy, 2 krzesła wyplatane, 1 lustro, 1 umywalnia, 1/2 stolika, 1 półka wisząca, 1 szafa do rzeczy; w pom. „Marysi” znajdowało się: 1 łóżko, 1 łóżko mahoniowe, 1 komoda, 1 biały stół, 1 szafka, 1 mała biała umywalnia, 1 lustro, 1 biała szafka; w pom. „kredens” znajdowało się: 2 szafy, 4 stoły, krzesła; a w pom. „sionka” znajdowały się: 2 szafy drewniane (Wykaz wyposażenia pomieszczeń pałacu w Nawrze ze zbiorów Stowarzyszenia Potomków Rodziny Szczanieckich).

⁴⁰ F. Stolkowski, op. cit., s. 96.

⁴¹ Ibidem, s. 40–49.

meble, książki, drobne artefakty, które powinny wrócić na swoje miejsce po zakończeniu odbudowy tak, aby oddawały ducha domu Szanieckich i przywracały elementy tożsamości «z tamtych lat»⁴². W tym kontekście warto też wspomnieć o powołanym w 2021 r. Stowarzyszeniu Potomków Rodziny Szanieckich⁴³, które obok działalności dokumentacyjnej prowadzi systematyczne prace konserwatorskie pamiątek po przodkach. Poddali renowacji m.in. nawrzańskie meble, mapy, zdjęcia, albumy i książki⁴⁴. Również Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu stara się gromadzić jak najwięcej informacji, dokumentów i zdjęć mogących służyć jako źródło do odtworzenia wnętrza pałacowych. Współpracując z potomkami rodziny Szanieckich KPCD stworzyło bazę dzieł sztuki niegdyśszego wyposażenia Nawry. Niektóre z tych przedmiotów warte są bliższego omówienia.

Do dziś w zbiorach prawnuczki Jana i Ireny Szanieckich znajduje się komoda, która służyła im w Chełmży (il. 4). Z kolei prawnuk Szanieckich przechowuje skrzynię oraz biurko, noszące znaki proveniencyjne. Te dwa obiekty przetrwały najpierw w rękach dzieci Ireny i Jana Szanieckich. Skrzynia pościelowa posiada napis: „J. Szaniecki” i „Nawra” (il. 5), natomiast biurko – „Szaniecki” i „Łaszczyn”. Pochodzi bowiem z dworu w Łaszczynie należącego do Ignacego Szanieckiego – dziadka Jana. Biurko dziedzic użytkował w Nawrze, dokąd trafiło na kilka lat przed wybuchem II wojny światowej (il. 6).

Z dawnego wyposażenia, które przetrwało pożogę wojenną i parcelację majątku, chyba najciekawszy zbiór stanowią meble w stylu biedermeier: krzesła oraz intarsjowane kwiatowym wzorem kabinet i okrągły stół pochodzący z tzw. pałacowego saloniku (il. 7). Możemy go dostrzec na zdjęciu przy biedermeierskiej kanapie i krzesłach (ale nieco różniących się od obecnych), które są obite tkaniną z wzorem *paisley* (*botha*) (il. 8).

Ciekawie prezentują się też dwa fotele z kubełkowym oparciem i drewnianym, intarsjowanym siedziskiem oraz stolik i konsolka w stylu empire (oba z niepozostawiającą wątpliwości proveniencją: „Szaniecki” i „Nawra”). Konsolka (il. 9) jest bardzo podobna do widocznej na zdjęciu saloniku z XIX w., jednak różni się drobnymi szczegółami, jakie można dostrzec na niewyraźnym zdjęciu (il. 10).

---

⁴² A. Szaniecki, op. cit., s. 196. Zdjęcia mebli i innych zabytków ze wskazaniem obecnych właścicieli znajdują się w dokumentacji zgromadzonej w KPCD.

⁴³ M. Piotrowska, *Stowarzyszenie Potomków Rodziny Szanieckich: wyzwania wobec przywracania historycznych miejsc i kształtowania tożsamości lokalnej*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaskiewicz, W. Olzowski, Toruń 2023, s. 201.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 205.

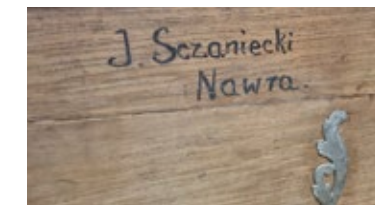

Il. 4. Komoda z dawnego pałacu w Nawrze
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego).

W zbiorach potomków zachowały się także prezentowane w albumie F. Stolkowskiego kołyska, komódka i stolik w stylu Ludwika Filipa. Ostatnie dwa meble można zidentyfikować na fotografiach saloniku z północnej części pałacu (komódka) (il. 8) oraz w pokoju gościnnym ulokowanym przy bibliotece (stolik) (il. 11).

Potomkowie Szanieckich posiadają również rysunek (grafikę?): *Bitwa pod Miłosławiem / 1 maja 1848 / Affaire prés du Miloslaw*. Co ciekawe, identyczny w szczegółach rysunek został opublikowany w książce Czesława Frankiewicza pt. *Działania wojenne w Wielkopolsce w roku 1848*⁴⁵ z dopiskiem: *Bitwa pod Miłosławiem / Rysunek pułkownika Ludwika Szanieckiego / Oryginał własn. Dra.*

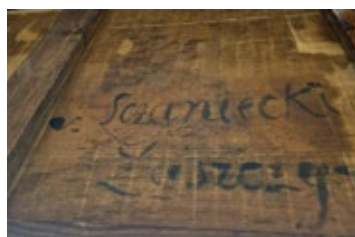
⁴⁵ Cz. Frankiewicz, *Działania wojenne w Wielkopolsce w roku 1848*, t. 2: Miłosław i Sokołowo, Poznań 1926, s. 21.

Il. 5b.

Il. 5a.

Il. 5. Skrzynia z napisami proweniencyjnymi (obecnie w zbiorach prywatnych rodziny Szanieckich). Fot. A. Szaniecki.

Il. 6b.

Il. 6a.

Il. 6. Biurko Jana Szanieckiego (obecnie w zbiorach prywatnych rodziny Szanieckich). Fot. A. Szaniecki.

Bolesława Hanasza w Poznaniu. Kolejne dwa dzieła to grafiki: *Woda (Kobieta z wędkarzami)* i *Ogień (Kobieta i mężczyzna uciekający z płonącego domu)* rytowane w Wenecji przez Josepha Wagnera (1706–1780), a pochodzące z cyklu przedstawień alegorycznych pt. *Cztery żywioły*. Inspiracją dla Wagnera były obrazy autorstwa weneckiego malarza: Jacopo Amigoni (ok. 1682–1752). Przetrwwały także dwie prace sygnowane przez polskiego artystę Józefa Wodzińskiego

Il. 7. Stół z krzesłami z tzw. pałacowego saloniku (obecnie w zbiorach prywatnych rodziny Szczanieckich). Fot. M. Antonowicz.

Il. 8. Salonik z północnej części pałacu, lata 30. XX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szczanieckiego).

Il. 9b.

Il. 9a.

Il. 9. Konsolka (obecnie w zbiorach wnuka Ireny i Jana Szczanieckich).
Fot. M. Antonowicz.

Il. 10. Salonik w pałacu w Nawrze. Na drugim planie widoczna konsolka posiadająca nieco inaczej zdobione (ornament lambrekinowy) oskrzynienie oraz drobne różnice kanelowanych nóg (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szczanieckiego).

Il. 11. Pokój gościnny sąsiadujący z biblioteką, w którym zamieszkali J. i I. Szczanieccy po przejściu pałacu przez Niemców (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szczanieckiego).

przedstawiające pałac w Nawrze od frontu oraz widok z domu w stronę kościoła. Z zachowanych dzieł wymienić należy też grafikę będącą kopią dzieła Rafaela *Madonna della Sedia*, która wg wspomnień Jana Kantego Szczanieckiego miała wisieć w „pokoju dziewczynek”⁴⁶, a także obraz młodzieńca ze świecą w typie malarstwa holenderskiego⁴⁷. Pałacowe wnętrza zdobiły przedmioty porcelanowe: wazy i figurki m.in. z wytwórni we Frankenthalu oraz marmurowe rzeźby, np. siedzącego chłopca z palcem przy ustach⁴⁸.

Kwerenda muzealna – badanie strat wojennych

Kwerenda przeprowadzona w latach 2022–2023 została skierowana do muzeów pełniących dawniej funkcję składnic muzealnych lub też przypuszczalnie mogących być zasilonymi przekazami eksponatów przemieszczonych podczas II wojny światowej. Jej celem było odnalezienie obrazów i innych dzieł sztuki

⁴⁶ F. Stolkowski, op. cit., s. 62.

⁴⁷ Ibidem, s. 62.

⁴⁸ Ibidem, s. 59.

ki z pałacu w Nawrze. Zapytanie zostało wysłane do 15 instytucji: Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Muzeum Mazowieckiego w Płocku, Muzeum Narodowego w Poznaniu, Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy, Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie, Muzeum Sztuki w Łodzi, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, Muzeum w Łęczycy, Muzeum w Łowiczu oraz Muzeum Narodowego w Lublinie. Do tej pory odpowiedzi nie uzyskałam z Muzeum Narodowego w Warszawie, ale skorzystałam ze strony „Cyfrowe Muzeum Narodowe w Warszawie” i natrafiłam w wykazie na portret Michała Szanieckiego (1699–1787) h. Osoria⁴⁹. Historia tego obiektu zostanie rozwinięta w dalszej części tego artykułu i uzupełniona o kolejny wątek.

W odpowiedzi na kwerendę pozostałe muzea nie potwierdziły w zasobach muzealnych eksponatów z proveniencją nawrzańską, Szanieckich, Kruszyńskich, jak również rodzin z nimi spokrewnionych: Kretkowskich, Zboińskich, Skórzewskich, Konopackich⁵⁰. Pozytywną odpowiedź, zgodnie z wcześniejszą wiedzą, uzyskałam z Muzeum Sztuki w Łodzi, które poinformowało o istnieniu w ich kolekcji dziewięciu portretów z dawnych zbiorów w Nawrze⁵¹. Są to następujące obiekty:

1. *Portret Konstantego Kruszyńskiego* (1751–1818) (il. 12)
olej, płótno, 73 x 63 cm, MS/SP/M/64
2. *Portret Ludwika z Wilkszyckich Kruszyńskiej* (zm.1832) (il. 13)
olej, płótno, 79,5 x 63 cm, MS/SP/M/75
3. *Portret Teresy z Konopackich Kruszyńskiej* (ok. 1676–1742) (il. 14)
olej, płótno, 79,5 x 65,5 cm, MS/SP/M/74
4. *Portret Waleriana Kruszyńskiego* (ok. 1654–1720) (il. 15)
olej, płótno, 80 x 62 cm, MS/SP/M/117
5. *Portret Antoniego Kruszyńskiego* (1706–1771) (il. 16)
olej, płótno, 81 x 69,8 cm, MS/SP/M/102
6. *Portret Eleonory z Kochanowskich Kruszyńskiej* (zm. przed 1750) (il. 17)
olej, płótno, 81 x 65 cm, MS/SP/M/77

---

⁴⁹ Jest on wymieniony przez D. Rzykę-Laube wśród zbiorów Szanieckich z Nawry, jako znajdujący się obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie, zob. eadem, op. cit., s. 478.

⁵⁰ Dokumentacja e-mail w zasobach autorki artykułu.

⁵¹ Zob. APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 435, k. 55. D. Rzyka-Laube w aneksie swojej książki wymienia sześć portretów z kolekcji MSŁ (eadem, op. cit., s. 477).

7. *Portret kanonika Józefa Korwin-Kochanowskiego* (ok. 1680–1756) (il. 18)
olej, płótno, 76 x 62 cm, MS/SP/M/63
8. *Portret Sylwestra Szczanieckiego* (1741–1786) (il. 19)
olej, płótno, 81 x 60 cm, MS/SP/M/65
9. *Portret kasztelana Jana Władysława Kretkowskiego* (1695–1728) (il. 20)
olej, płótno, 81 x 65 cm, MS/SP/M/66

Szerszą korespondencję na temat w/w obrazów prowadziłam z dr. Marcinem Stasiewiczem z Archiwum MSŁ. Z uzyskanych informacji dowiedziałam się, że wszystkie wymienione obrazy zostały opatrzone zapisem: „zabezpieczone po okupancie niemieckim”, co widnieje w księdze inwentarzowej z lat 1945–1947, i wpisane do ewidencji muzealnej pod datą 20 lutego 1945 r. Zbiega się to z wznowieniem działalności muzeum pod polskim kierownictwem oraz powrotem do Łodzi jej przedwojennego dyrektora Mariana Minicha⁵². W spisanej w 1947 r. historii muzeum czytamy:

„Niemcy wywieźli i zniszczyli cały szereg cennych eksponatów, z których drobna zaledwie część została zrewindykowana (...) Marian Minich zajął się rekonstrukcją placówki. Drogą rewindykacji, ratownictwa i zakupów, przy pomocy Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Państwowego Urzędu Likwidacyjnego w Łodzi została zbudowana nowa placówka”⁵³.

Akcją „ratowniczą” określono tu przejmowanie dzieł sztuki z prywatnych mieszkań i instytucji oraz zabezpieczonych po parcelacji majątków ziemskich⁵⁴. W księdze inwentarzowej Miejskiego Muzeum Historii i Sztuki w Łodzi z lat 1945–1947 w grupie XIV odnajdujemy wiele dzieł sztuki opatrzonych zapisami „zabezpieczono po okupancie” i datą 20 lutego 1945 r. Spisane w ten sposób obiekty były najpewniej zgromadzone w jednym miejscu (być może w gmachu Muzeum Sztuki w Łodzi?). M. Stasiewicz twierdzi, że w ten sposób opisywano dzieła odnalezione krótko po zakończeniu wojny w Łodzi lub regionie łódzkim. Jednak kategoria jest zbyt ogólnie ujęta, aby próbować ją zadowalająco zdefiniować. Mogła bowiem obejmować wszelkie dzieła sztuki odnalezione poza placówkami muzealnymi, galeriami sztuki itp.⁵⁵

---

⁵² APŁ, Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 320, s. 1–4.

⁵³ Ibidem, s. 1.

⁵⁴ Ibidem, s. 3–4.

⁵⁵ Listy e-mail w posiadaniu autorki niniejszego artykułu.

Il. 12. *Portret Konstantego Kruszyńskiego (1751–1818).*
Olej, płótno, 73 x 63 cm, MS/SP/M/64. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 13. *Portret Ludwiki z Wilkszyckich Kruszyńskiej* (zm. 1832).
Olej, płótno, 79,5 x 63 cm, MS/SP/M/75. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 14. Portret Teresy z Konopackich Kruszyńskiej (ok. 1676–1742).
Olej, płótno, 79,5 x 65,5 cm, MS/SP/M/74. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 15. Portret Waleriana Kruszyńskiego (ok. 1654–1720).
Olej, płótno, 80 x 62 cm, MS/SP/M/117. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 16. *Portret Antoniego Kruszyńskiego (1706–1771).*
Olej, płótno, 81 x 69,8 cm, MS/SP/M/102. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 17. *Portret Eleonory z Kochanowskich Kruszyńskiej* (zm. przed 1750).
Olej, płótno, 81 x 65 cm, MS/SP/M/77. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 18. Portret kanonika Józefa Korwin-Kochanowskiego (ok. 1680–1756).
Olej, płótno, 76 x 62 cm, MS/SP/M/63. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 19. *Portret Sylwestra Szczanieckiego (1741–1786).*
Olej, płótno, 81 x 60 cm, MS/SP/M/65. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 20. *Portret kasztelana Jana Władysława Kretkowskiego (1695–1728).*
Olej, płótno, 81 x 65 cm, MS/SP/M/66. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi.

Il. 21. *Portret Michała Szanieckiego (1699–1787).*
Ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, MP3471 MNW.

Wymierne efekty mogłoby dać badanie odwoici obrazów. Gdyby posiadały stare naklejki z numerami, zapiski, czy inne „znaki” wskazujące na przedwojenne pochodzenie, gdy stanowiły jeszcze wyposażenie pałacu w Nawrze, albo zapisy świadczące o ich losie po opuszczeniu majątku, byłoby to ważnym śladem w prowadzeniu dalszych badań proveniencyjnych i porównawczych. Niestety uzyskałam odpowiedź, że takie badanie odwoici obrazów z autopsji będzie problematyczne i wymaga osobnej zgody Dyrektora MSŁ. Stosowna prośba została skierowana przeze mnie do dyrektora Andrzeja Biernackiego, ale dotąd nie otrzymałam żadnej odpowiedzi. Dalsza korespondencja z M. Stasiewiczem pozwoliła mi jednak odnotować, że nie ma tam żadnych zapisków, które mogłyby pomóc w odpowiedzi, co działo się z tymi dziełami w czasie wojny (lub wcześniej). Zapisano na nich jedynie imiona i nazwiska osób, które widnieją na portretach (najprawdopodobniej różnym charakterem pisma) oraz numery starej ewidencji Muzeum Sztuki w Łodzi oraz nalepki z aktualną ewidencją muzealną.

Kwerenda w Archiwum Państwowym w Łodzi

Nieco światła na badanie losów portretów z Nawry rzuciła wizyta w Archiwum Państwowym w Łodzi i przewertowanie dawnych ksiąg inwentarzowych i innych dokumentów pochodzących z Muzeum Sztuki w Łodzi. Podczas oględzin *Księgi inwentarzowej Miejskiego Muzeum Historii i Sztuki 1945–1947*⁵⁶ natrafiłam na wpisy następujących portretów: kanonika Korwin-Szymanowskiego (l.p. 575; poz. inw. 40) (błędnie zapisano drugi człon nazwiska a chodzi o Kochanowskiego); Konstantego Kruszyńskiego (l.p. 576, poz. inw. 73); Sylwestra Sczanieckiego (l.p. 577, poz. inw. 74); Jana Kretkowskiego (l.p. 578, poz. inw. 101); Teresy Kruszyńskiej (l.p. 612, poz. inw. 160); Ludwika Kruszyńskiej (l.p. 613, poz. inw. 161); Eleonory Kruszyńskiej (l.p. 615, poz. inw. 163); Antoniego Kruszyńskiego (l.p. 643, poz. inw. 644); Waleriana Kruszyńskiego (l.p. 739, poz. inw. 23/M); Ignacego Sczanieckiego (l.p. 893, poz. inw. 234) i Michała Sczanieckiego (l.p. 894, poz. inw. 235). W kolejnej chronologicznie księdze: *Inwentarzu Głównym Ekspozycji Muzeum Sztuki w Łodzi 1949–1950*⁵⁷ interesujące nas obrazy zapisano wg kolejności

---

⁵⁶ APŁ, Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 25.

⁵⁷ Ibidem, sygn. 571.

numerów inwentarzowych, ale nie umieszczono w nim portretów Ignacego i Michała Szanieckich. Odpowiedź pojawiła się w *Inwentarzu Dzieł Sztuki i Przedmiotów Artystycznych z lat 1948–1963* (T. I)⁵⁸. Po raz kolejny pojawia się w/w dziewięć portretów w rubrykach zatytułowanych „Przychód”, natomiast wizerunki Ignacego Szanieckiego i Michała Szanieckiego wpisano w rubrykę „Rozchód”, odpowiednio pod nr rozchodowymi 96 i 97, z datą lipiec 1951 r. i adnotacją: *Przekazano do „Desy” nieodpłatnie*⁵⁹. W archiwalnych aktach pt. *Ewidencja zbiorów. Rewindykacja zbiorów 1951–1956* znajduje się protokół spisany w dniu 27 kwietnia 1951 r. „w przedmiocie selekcji obiektów niemuzealnych i nie zabytkowych przeznaczonych dla P.P.W. „Desa” ze składnicy Muzeum Sztuki w Łodzi dokonanej na podstawie pisma Naczelnej Dyrekcji Muzeów w Warszawie (Nr 20-V-15-1/51) z dn. 31 stycznia 1951”⁶⁰. Do protokołu dołączono wykaz 287 wytypowanych eksponatów, gdzie pod numerami porządkowymi 92 i 93 spisano portret Ignacego Szanieckiego i Michała Szanieckiego⁶¹.

Tutaj pojawia się wątek obrazu Michała Szanieckiego istniejącego w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie, który z dużym prawdopodobieństwem jest tym obrazem, który Muzeum Sztuki w Łodzi przekazało do „Desy” (il. 21). Świadczą o tym tożsame wymiary oraz data 1819 r., która widnieje na spisie eksponatów przekazanych do „Desy” z Muzeum Sztuki w Łodzi.

Prawdopodobnie nie posiada on zapisów świadczących o przynależności do galerii portretów z Nawry. Na płótnie dublującym znajduje się natomiast napis wykonany czarną farbą: *1565 | Michał Szaniecki | Oyciec Krystyny 1819*. Wśród wielkopolskiej rodziny Szanieckich h. Ossoria imię Michał było bardzo popularne. Teodor Żychliński w książce *Złota księga szlachty polskiej* wymienia Michała Szanieckiego (1699–1787), syna Wojciecha i Elżbiety z Cielec-kich, dziedzica Warszówki pod Kaliszem, Chociczy, Godurowa i Boguszyna, posiadającego córkę Krystynę (ur. 1775)⁶². Na tej podstawie opracowujący kartę ewidencyjną tego portretu przypisał go w/w osobie. Studiując kartę czytamy również:

⁵⁸ Ibidem, sygn. 565.

⁵⁹ Ibidem, k. 8.

⁶⁰ Ibidem, sygn. 480, s. 36. Protokół podpisał Dyrektor MSŁ Michał Bohdziewicz, a ze strony „Desy” prof. Mieczysław Wallis i inspektorzy: Klara Siedlanowska i Ludwik Piekarski.

⁶¹ Ibidem, s. 39.

⁶² T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, r. 1, Poznań 1879, s. 270.

„Portret, mimo pozbawionych blasku oczu sprawia wrażenie autentycznego, namalowanego z natury wizerunku. Szalowy kołnierz głęboko wyciętego kontusza odpowiada modzie końca wieku XVIII-tego, a kolory ubioru czarny żupan i czerwony kontusz odpowiadają mundurom dwóm województwom Wielkopolski, Brzesko-Kujawskiemu i Inowrocławskiemu. Realizm w traktowaniu twarzy modelu przypomina wizerunki trumienne i epitafijne”⁶³.

Stan badań nad portretami z Nawry znajdującymi się w kolekcji Muzeum Sztuki w Łodzi

Portrety należące obecnie do kolekcji Muzeum Sztuki w Łodzi brały udział w kilku wystawach zbiorowych oraz pojawiły się w publikacjach i katalogach muzealnych. Pierwszy z nich to *Malarstwo polskie w galerii Muzeum Sztuki w Łodzi* opracowany przez Romana Zrębowicza z 1957 r.⁶⁴ Autor wymienia cztery obrazy z krótkimi ich opisami⁶⁵. Nieco więcej uwagi poświęcił wizerunkowi Teresy Kruszyńskiej komentując, że malarz sarmacki w jej przypadku nie starał się schlebować kobiecej urodzie, dlatego nie wahał się uwypuklić: „za długi, niezgrabny nos, wąskie usta i nieregularność rysów”⁶⁶. Zrębowicz dość krytycznie ocenia portrety sarmackie, zarzucając schematyzm w ustawieniu postaci oraz konwencjonalność gestów. Portretowani zwykle ukazani są na ciemnym, płaskim tle, na którym odcinają się ich sylwetki. Zauważa również brak plastycznego modelunku postaci, a w opracowaniu szczegółów operowanie niemal graficzną linią⁶⁷.

Kolejna publikacja Muzeum Sztuki w Łodzi wydana w 1967 r. poszerza liczbę interesujących nas portretów o dwa kolejne: Jana Kretkowskiego i Eleonory Kruszyńskiej⁶⁸. Autorzy wplatają je w opowieść o rozwoju i charakterystyce portretu sarmackiego w Polsce⁶⁹. Czytamy zatem:

---

⁶³ Zob. Karta obiektu: Portret Michała Szczanieckiego (1699–1787) h. Ossoria; nr inw. MP 3471 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/516052> [dostęp: 21 sierpnia 2023].

⁶⁴ R. Zrębowicz, *Malarstwo polskie w galerii Muzeum Sztuki w Łodzi*, Łódź 1957.

⁶⁵ Kanonika K. Kochanowskiego; Antoniego Kruszyńskiego; Waleriana Kruszyńskiego; Teresy Kruszyńskiej, zob. *ibidem*, s. 125–128.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 14 (il. 2).

⁶⁷ *Ibidem*, s. 12–15.

⁶⁸ M. Bohdziewicz, J. Klotowska, *Portret sarmacki XVII–XVIII. Katalog Muzeum Sztuki w Łodzi*, Łódź 1967.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 2–3.

„Gustom odbiorcy w ówczesnej Polsce szlacheckiej odpowiadał najbardziej środkowoeuropejski portret mieszczański, podkreślający znaczenie modelu przy pomocy napisów informujących widza o osobie portretowanej, jej wieku, piastowanych godnościach itp. Staje się on wzorem, który odpowiednio przekształcony stwarza nowy rodzimy rodzaj portretu”⁷⁰.

Ciekawie prezentują się portrety XVIII-wieczne. Powstaje wówczas najbardziej oryginalny typ portretu sarmackiego (tworzony przez „beziemiennych malarzy rzemieślników”): w stylu linearnym, ostrym a zarazem dekoracyjnym. Typowym przykładem tego typu jest portret Eleonory Kruszyńskiej⁷¹. Autorzy w dalszej części rozważań przywołują portret Jana Kretkowskiego jako ciekawe dzieło „przypuszczalnie szkoły pomorskiej” oraz Teresy z Konopackich Kruszyńskiej – przykład realizmu sarmackiego, w którym „górze bierze element dekoracyjny, stylizujący, prowadzący niekiedy do deformacji”⁷².

Znacznie głębszą analizę omawianych dzieł przeprowadziła Janina Kruszelnicka w katalogu do wystawy *Portret na Ziemi Chełmińskiej*⁷³. Autorka uważała, że portrety z byłego wyposażenia pałacu w Nawrze pochodzą z II poł. XVIII w. a dwa z nich powstały w 1802 r. Wyróżnia rękę trzech artystów. Pierwszy z nich miał stworzyć portret Waleriana, Eleonory i być może Antoniego. Namalowane są w duchu „sarmackim”, choć autorowi nie obce są reguły malarstwa rokokowego: zwrócenie głowy w inną stronę niż skręt korpusu, niespokojne rozwianie płaszcza⁷⁴. Inny artysta wykonał portrety: Teresy Kruszyńskiej i Jana Władysława Kretkowskiego. Tutaj wpływy rokoka zauważalne są znacznie bardziej, niż w poprzednich. U Teresy widać nawet charakterystyczną dla rokoka deformację postaci – nadmierne wydłużenie postaci i głowy. Jednak gama kolorystyczna jest ciężka – charakterystyczna dla baroku niżli rokoka. Z tego zestawu ciemnych barw zdecydowanie odcina się jasna karnacja twarzy i dekoltu.

---

⁷⁰ Ibidem, s. 4 [nlb.]. Zapisy dotyczą czterech obrazów: W. Kruszyńskiego, T. Kruszyńskiej i J. Kretkowskiego oraz J. Korwin-Kochanowskiego. Zob. także J. Kruszelnicka, *Portret na Ziemi Chełmińskiej*, cz. 2, Toruń 1983, s. 105–106.

⁷¹ Ibidem, s. 4 [nlb.].

⁷² Ibidem, s. 5 [nlb.].

⁷³ J. Kruszelnicka, *Portret na Ziemi Chełmińskiej*, cz. 1–2, Toruń 1982–1983.

⁷⁴ Ibidem, cz. 1, s. 67.

„Gama kolorystyczna portretu jest ciężka, typowa raczej dla baroku; brąz sukni w połączeniu z czerwienią szala i czarnym tłem, delikatnie rozjaśnionym wokół głowy. (...) Sposób malowania jest miękki, „wrażeniowy” z zastosowaniem popielatych cieni wydobywających plastyczność twarzy; żywe falowanie szala nadaje całej sylwetce pozór ruchu”⁷⁵.

Co ważne w przypadku portretów Konstantego i Ludwiki Kruszyńskich, J. Kruszelnicka odczytała sygnaturę artysty zapisaną po prawej stronie u dołu obu płócien: *Hinckel / pinx 1802*. Jest to wyraźne wskazanie, że wizerunki małżonków namalował artysta gdański – Jan Daniel Hinckel. Badaczka konkluduje, że „świadczyłoby to o ciągłości związków artystycznych południowo-zachodniej części Ziemi Chełmińskiej z ośrodkiem gdańskim. Poziom artystyczny tych portretów nie odbiega od przeciętności, z tym jednak, że więcej tu elementów malarstwa ogólnoeuropejskiego niż sarmackiego”⁷⁶. Wszystkie portrety nawrzańskie zostały dokładnie opisane również w II części katalogu⁷⁷. Z nowszych opracowań należy wspomnieć *Malarstwo polskie od XVII do początku XX wieku w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi* autorstwa Marty Ertman⁷⁸. Portret Konstantego i Ludwiki Kruszyńskich umieszczono w części: *Malarze określani*⁷⁹, natomiast siedem pozostałych portretów w dziale: *Malarze nieznani*. Należy odnotować fakt różnic w datowaniu dzieł w odniesieniu do ustaleń Kruszelnickiej. Zdaniem M. Ertman powstały one w 1 poł. XVIII w.⁸⁰

Postaci Jana Władysława Kretkowskiego (1695–1728) sporo miejsca poświęca Janina Waniewska badaczka portretów rodziny Kretkowskich⁸¹. Jej zdaniem w kolekcji nawrzańskiej znalazł się z powodu pokrewieństwa z Guldensternami; jego babka Katarzyna Lukrecja Guldenstern (Gyllenstierna) była matką Teresy z Konopackich Kruszyńskiej⁸².

---

⁷⁵ Ibidem, cz. 1, s. 68.

⁷⁶ Ibidem, cz. 1, s. 68.

⁷⁷ Ibidem, cz. 2, s. 105–110.

⁷⁸ M. Ertman, *Malarstwo polskie od XVII do początku XX wieku w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi. Katalog*, Łódź 2009.

⁷⁹ Ibidem, s. 93.

⁸⁰ Ibidem, s. 186–187. Ponadto datuje obraz J. Korwin-Kochanowskiego na ok. 1761 r., a S. Sczanieckiego na przeł. XVIII/XIX w., por. Ibidem, s. 188, 192.

⁸¹ J. Waniewska, *Portrety Kretkowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, t. 32, 1998, s. 291–351.

⁸² Ibidem, s. 312–314.

Zakończenie i dalsze perspektywy badawcze

Badania prowadzone nad ustaleniem losów kolekcji polskich ziemian nie należą do łatwych i zazwyczaj trwają latami. Wielokrotnie cytowana D. Rzyńska-Laube wymienia kilka przyczyn takiej sytuacji. Prowadzone przez nią kweryndy muzealne wykazały brak należytej dokumentacji wskazującej na proveniencję dzieł sztuki, który wprost określa „umyślnym ukrywaniem informacji o pochodzeniu zabytków”⁸³. Niestety duży wpływ na taką sytuację miała postawa władz komunistycznych wobec praw własności.

„W literaturze odnaleźć można liczne wzmianki o dziełach sztuki, które wypożyczono do rozmaitych urzędów, a które zniknęły wraz z odchodzącym z resortu ministrem lub były przekazywane w prezencie towarzyszących z bratnich narodów bez przeprowadzenia należytych formalności. Bywało też, że zwrotów, które spływały do muzeów, nie odnotowywano lub po powrocie wpisywano je ponownie do inwentarza pod nowym numerem”⁸⁴.

Nie do końca transparentna wydaje się również działalność P.P. „Desa”, instytucji powołanej przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, której zadaniem był handel dziełami sztuki. Romanowska-Zadrozna rozważa możliwość „przepląnięcia” przez tę instytucję niektórych przedmiotów zaliczanych dziś do strat wojennych⁸⁵. Dzisiaj skutkuje to nie do końca efektywnym prowadzeniem badań proveniencyjnych. Trudnym zadaniem jest także określenie stopnia rozproszenia kolekcji z mienia podworskiego. Nie łatwo dociec, jaka część znajduje się nadal niezidentyfikowana w muzeach, jaka w rękach prywatnych⁸⁶, a co faktycznie przepadło bezpowrotnie.

Powyższe słowa można również odnieść do badań prowadzonych nad wyposażeniem pałacu w Nawrze. Do ustalenia pozostaje nadal droga, jaką portret Michała Szczanieckiego (poprzez „Desę”?) został pozyskany do zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie oraz przestudiowanie archiwów „Desy” (zdeponowanych w Archiwum Narodowym w Krakowie)⁸⁷, by podjąć próbę

---

⁸³ D. Rzyńska-Laube, op. cit., s. 398.

⁸⁴ M. Romanowska-Zadrozna, *Badania proveniencyjne w Polsce (cz. 1)*, „Muzealnictwo”, 2016, nr 57, s. 185.

⁸⁵ Ibidem, s. 186.

⁸⁶ Kolejnym skutkiem reformy rolnej było zubożenie ziemiaństwa, które musiało wyprzedawać ocalone kolekcje rodowe, na pokrycie bieżących potrzeb życiowych, zob. Ibidem, s. 397.

⁸⁷ Informacja uzyskana od prof. Mirosława Kłuska.

Il. 22-24. Zdjęcia ukazujące wnętrza pałacowe
(ze zbiorów prywatnych I. Borowczak).

Il. 22.

Il. 23.

Il. 24.

wyjaśnienia zawiłych losów portretów nawrzańskich. Wciąż pozostaje bowiem potrzeba ustalenia, co stało się z portretem Ignacego Szanieckiego przekazanego do „Desy”? I czy jest to ten sam wizerunek, na tle którego prezentuje się w gabinecie nawrzańskim Michał Leon Szaniecki?

Przeglądając archiwalne inwentarze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi miałam nieodparte wrażenie, że wśród wielu niezidentyfikowanych portretów przechowywanych obecnie w zbiorach muzealnych mogą „kryć” się inne zaginione obrazy z wizerunkami przedstawicieli rodów Kruszyńskich, Szanieckich i z nimi spokrewnionych.

Maciej Prarat
Karolina Zimna-Kawecka

Przebudowa pałacu w Nawrze w okresie II wojny światowej

Wstęp

Zespół pałacowo-parkowy w Nawrze należy do jednych z najważniejszych siedzib ziemiańskich na terenie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego. Fakt ten związany jest nie tylko z wartością samej architektury, ale również historią rodów Kruszyńskich i Szanieckich. Odegrali oni bowiem znaczącą rolę w krzewieniu kultury polskiej pod pruskim zaborem i w życiu społeczno-gospodarczym w latach II Rzeczypospolitej. Obecny stan zachowania zespołu jest bardzo zły. W związku z tym Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu od kilku lat czyni starania celem przeprowadzenia kompleksowych prac konserwatorsko-restauratorskich i adaptacji zespołu na cele muzealne. Jednym z pierwszych działań podjętych przez tę instytucję, było wykonanie kompleksowych badań przedprojektowych, w ramach których wykonano m.in. badania historyczno-architektoniczne¹.

Głównym celem niniejszego artykułu jest prezentacja zmian, jakim uległ pałac w okresie okupacji hitlerowskiej. Przekształcenia, których wówczas dokonano, wpłynęły destrukcyjnie na zachowany do tamtego czasu układ wnętrza, wystrój i wyposażenie pałacu. Omówienia tych działań dokonano w oparciu o fragmenty przywołanego powyżej studium. Dla czytelności wywodu, tekst podzielony został na krótką prezentację historii pałacu, charakterystykę stanu budynku i otoczenia w okresie poprzedzającym destrukcję z lat 40. XX w., oraz nieco dokładniej, omówiono zmiany dokonane przez władze okupacyjne.

---

¹ W 2021 r. w ramach jednego działania inwestycyjnego wykonane zostały: inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa, której autorką jest mgr inż. arch. Beata Piaskowska, badania konserwatorskie wykonane przez zespół pod kierunkiem Katarzyny Polak oraz badania architektoniczne wykonane przez zespół pod kierunkiem Macieja Prarata. W tym miejscu chcielibyśmy podziękować wszystkim osobom zaangażowanym w to zadanie: Ulrichowi Schaafowi, Krystianowi Zalewskiemu i Karolinie Mrowińskiej. Zob. „Badania architektoniczne założenia pałacowego w Nawrze”, t. 1–4, oprac. M. Prarat, Toruń 2021, mps w zbiorach KPCD.

Zarys historii pałacu

Powstanie pałacu datowane jest na lata 1798–1805, zaś do 1806 r. trwały jeszcze prace wykończeniowe². Projekt założenia wykonał architekt warszawski Hilary Szpilowski (il. 1–4)³. W 1852 r., na zlecenie Władysława Kruszyńskiego, powstał niezrealizowany projekt parku przy pałacu autorstwa Johanna Larassa⁴. Z kolei nowy właściciel Michał Szczaniecki w II poł. XIX w. (1868–1870 lub ok. 1881 r.) zlecił rozbudowę pałacu. Wówczas podwyższono parterowy trakt tylni (od strony parku) o jedną kondygnację i zrównano ścianę północną z wcześniejszymi ryzalitami bocznymi. Wiadomo, że projekty przebudowy przygotowywali Stanisław Hebanowski i/lub Paweł Stefański⁵. Żaden z nich nie został jednak w pełni zrealizowany. W 1908 r. Stanisław Mieczkowski opracował projekt przekształcenia elewacji ogrodowej – znane są trzy wersje projektu, ale nie zostały one zrealizowane⁶. Drobne zmiany związane z usytuowaniem drzwi ogrodowych w elewacji północnej wprowadzono jesz-

---

² B. Chrapkowski, Sz. Wierzchosławski, *Nawra – gmina Chełmża. Zespół pałacowo-parkowy*, Toruń 1995, s. 16–19; APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 537, k. 6–7; J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, *Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemianstwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990, s. 50, 83; J. Frycz, *Pałac w Nawrze. Ze studiów nad architekturą około roku 1800 w Polsce*, „Teki Komisji Historii Sztuki”, t. 3, 1965, s. 315–358.

³ Hilary Szpilowski (1753–1827), reprezentował styl klasycyzmu (neoklasycyzmu). Był budowniczym departamentu warszawskiego oraz wykładał na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Warszawskiego. Praktykował u arch. Stanisława Zawadzkiego. Jest autorem typowych projektów siedzib wiejskich oraz prawdopodobnie pałaców w Walewicach (1783) i Małej Wsi (1783), a także autorem pałacu w Słubicach (1789), Luberadzu (1789), Studzieńcu (1790), Rudnie (1800), Lubrańcu (1827) i Okalewie (1800). Stosował motywy kolumn w porządku tokańskim w portykach (stosował także w głowicach porządek joński), prostokątne rzuty z ryzalitami i ścięte narożniki pomieszczeń. Opracował wzornik projektów architektury sakralnej i plebanii (1824), w których proponował m.in. fazowanie narożników ścian naw, ryzality skrajnych części i motywy obelisków (A. Wąsowski, *Projekty wzorcowe w twórczości H. Szpilowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 46, 2001, z. 3, s. 275–298; S. Hiż, *Zarys życia i twórczości Hilarego Szpilowskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 16, 1954, nr 3, s. 335–339). Autorstwo pałacu w Walewicach i Małej Wsi kwestionuje R. Mączyński: idem, *Pałac w Walewicach i pałac w Małej Wsi, czyli rozważania o tym, jak w opinii potomnych uczeń zawłaszczył dzieła swego mistrza: Stanisława Zawadzkiego*, „Sztuka i Kultura”, t. 3, 2015, s. 113–243.

⁴ B. Chrapkowski, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 38.

⁵ „Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, mps. w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/2850, s. 10; B. Chrapkowski, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 27; J. Frycz, op. cit., s. 323.

⁶ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 131; J. Frycz, op. cit., s. 323.

cze w latach 20. XX w., a w 1929 r. orzeczeniem konserwatorskim uznano pałac za zabytek⁷.

W 1940 r. pałac przejęła władza niemiecka, a właścicielom pozwolono zamieszkać w jednej z oficyn. Rozpoczęto przebudowę wewnątrz w celu adaptacji na siedzibę Mütterheim (niem. *Müttererholungsheim/Müttererholungsklinik*) – domu wypoczynkowego/sanatorium dla kobiet ciężarnych i matek, który był częścią programu socjalnego Rzeszy dla kobiet⁸. Otwarcie sanatorium nastąpiło w listopadzie 1942 r.⁹ W okresie powojennym w pałacu urządzono ośrodek wypoczynkowy dla pracowników UMK, a w 1949 r. majątek przekształcono na Państwowe Gospodarstwo Rolne. Od 1974 r. pałac był własnością Zakładu Doświadczalnego Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin Polskiej Akademii Nauk. W tym czasie budynek poddano kilkakrotnie remontom, a także pracom konserwatorskim. Od 1986 r. budynek jest opuszczony, a w 2012 r. został oddany spadkobiercom Jana Szczanieckiego którzy nieodpłatnie przekazali własność (pałac i park) samorządowi województwa¹⁰.

Wygląd pałacu przed pracami w latach 40. XX w.

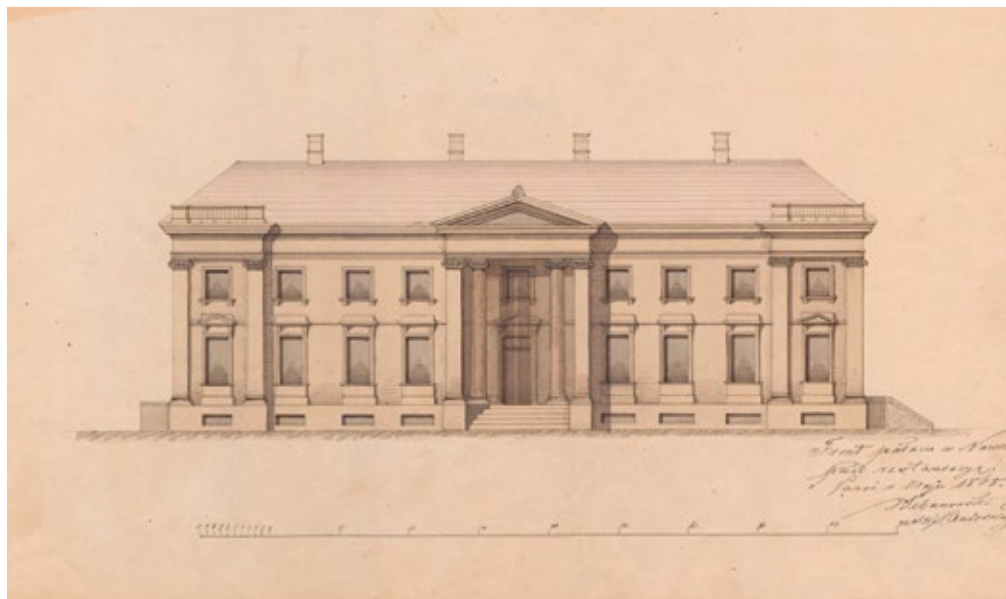
Wygląd pałacu u progu II wojny światowej w dużej części odpowiadał pierwotnemu założeniu, ukończonemu ok. 1806 r. (il. 5). Był wynikiem przebudowy z 2 poł. XIX w. i nieznacznych przekształceń z pocz. XX w. i dwudziestolecia międzywojennego. Pałac jako budowlę wolnostojącą usytuowano wraz z dwiema bocznymi oficynami w części środkowej całego założenia folwarcznego (il. 6). Od strony południowo-zachodniej znajdował się dziedziniec z aleją dojazdową, w części zachodniej – ogród warzywny z sadem, a za pałacem

⁷ B. Chrapkowski, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 51; APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 537, k. 9; „Program prac konserwatorskich elewacji oraz dachu pałacu w Nawrze, gm. Chełmża, pow. toruński, woj. kujawsko-pomorskie”, oprac. L. Milewska-Kuśkowska, M. Kuśkowski, „Atlant Konserwacja i Restauracja Zabytków”, Toruń 2010, mps. w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/5187, s. 38.

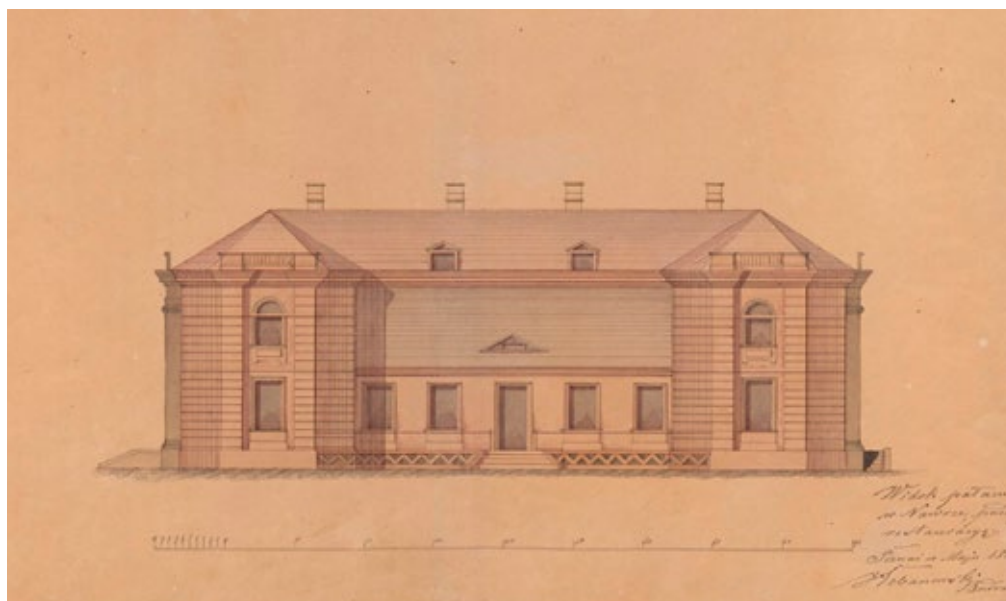
⁸ „Pałac w Nawrze”, oprac. J. Frycz, s. 8; P. Birecki, *Gmina Chełmża. Szkice z dziejów*, Chełmża 2010; *Ein stolzes Zeichen sozialer Aufbauarbeit im Kreis Thorn*, „Thorner Freiheit”, 1942, nr 241, s. 4; *Eine Stätte der Kultur und Wärme. Das Mütterholungsheim in Nefer*, Kreis Thorn, „Thorner Freiheit”, 1943, nr 165, s. 3.

⁹ *Eine Stätte*, s. 3.

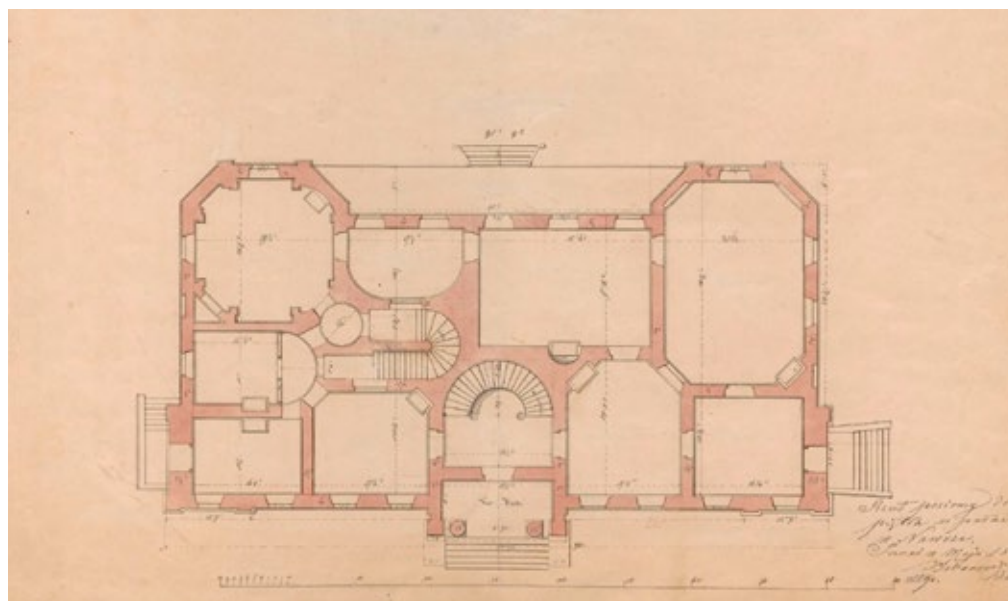
¹⁰ B. Chrapkowski, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 51; „Pałac, Nawra (pow. toruński)”, „Karta Ewidencyjna Zabytku Nieruchomego Wpisanego do Rejestru Zabytków”, oprac. Hanna Wierczorkiewicz, 1992, mps w zbiorach WUOZ w Toruniu.

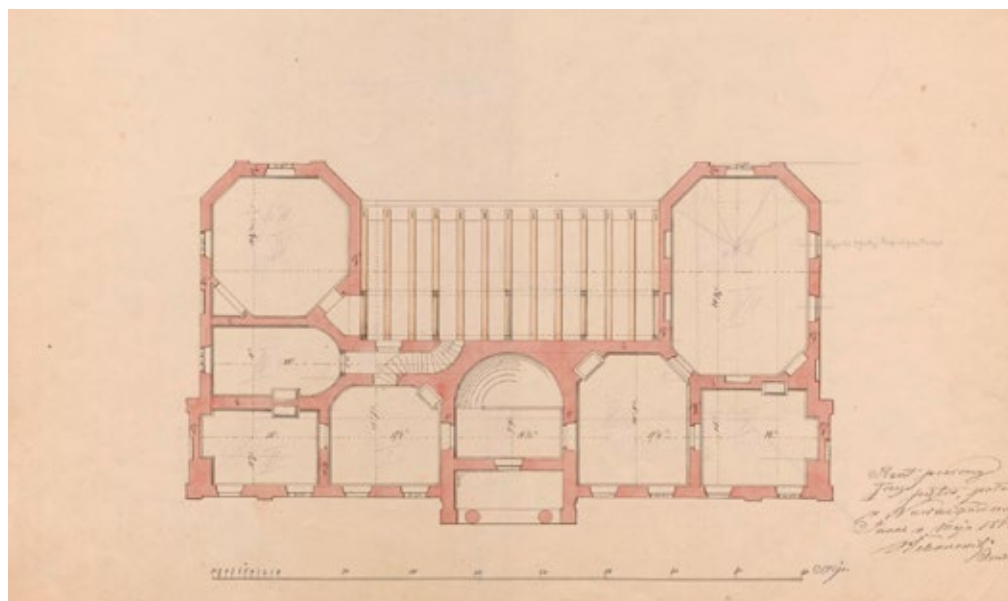
Il. 1. Nawra, pałac, elewacja południowo-zachodnia (południowa), inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 1).

Il. 2. Nawra, pałac, elewacja północno-wschodnia (północna), inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 3).

Il. 3. Nawra, pałac, rzut parteru, inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 9).

Il. 4. Nawra, pałac, rzut I piętra, inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 11).

na północny wschód rozciągało się założenie parkowe ze stawem¹¹. Za oficyną wschodnią wytyczono dziedziniec gospodarczy otoczony zabudową folwarczną. Do pałacu i folwarku od strony miejscowości (południowo-zachodniej) prowadziły dwie osobne, równoległe aleje (il. 7).

Bryła

Pałac o zwartej, dwukondygnacyjnej bryle, podpiwniczony, nakryty był czterospadowym dachem nad częścią środkową nad traktem południowym, a zryzalitowane skrajne osie posiadały dodatkowe połączenie spadku. Przekształcony i nadbudowany w II poł. XIX w. trakt północny posiadał spłaszczony dach pulpitowy. Piwnica od strony północnej (pod salonem/jadalnią) była wówczas już częściowo zasypana, co musiało nastąpić podczas wspomnianej przebudowy.

Pałac założony został na planie prostokąta z płytkim ryzalitem w osi środkowej elewacji południowej, z wejściem w formie portyku wgłębnego oraz nieznacznymi ryzalitami w osiach południowych elewacji bocznych: zachodniej i wschodniej. Przed wojną, w wyniku XIX-wiecznych przekształceń, od strony północnej budynek posiadał sfazowane naroża i nieznacznie zaakcentowane ryzalitty na skrajnych osiach, co było pozostałością widocznych jeszcze na rzucie, pierwotnych trójbocznie zamkniętych ryzalitów na osi wschodniej i zachodniej. Skrajne osie zaakcentowano pilastrami z boniowaniem w tynku.

Układ parteru posiadał zasadniczo dwa trakty, w części zachodniej – trzy, układ piętra był trójtraktowy w części środkowej z korytarzem i klatkami schodowymi, dwutraktowy w ryzalicie wschodnim i trójtraktowy w ryzalicie zachodnim (il. 5).

Forma

Dwukondygnacyjną fasadę od strony dziedzińca wjazdowego (elewacja południowa) artykułowało 9 osi, ze środkową zaakcentowaną wgłębnym portykiem w ryzalicie (il. 8). Ujęto go dwiema kolumnami i pilastrami w wielkim

---

¹¹ Celem uczytelnienia charakterystyki pałacu i jego przekształceń zastosowano w opisach uproszczenie określania stron świata, gdyż założenie usytuowane jest dokładnie na osi północno-zachodniej – południowo-wschodniej. Elewacja północno-wschodnia – północna; elewacja południowo-zachodnia – południowa; elewacja boczna południowo-wschodnia (wzdłuż alei) – wschodnia; elewacja boczna północno-zachodnia – zachodnia.

porządku. Pary pilastrów wyznaczały też skrajne osie elewacji. Kolumny o gładkich trzonach i bazach posiadały cechy porządku toskańskiego, ale głowice jońskie; analogiczne zastosowano w pilastrach. Do pałacu prowadziły dwuskrzydłowe drzwi w konstrukcji ramowo-płycinowej, z przeszklonymi górnymi płylinami zabezpieczonymi kratą z ornamentem zwijanym. Drzwi na początku lat 30. XX w. przemaalowano na biało, wcześniej były ciemnobrązowe¹². Rama drzwi dekorowana była rozetkami. Listwa przymykowa posiadała formę kolumnienki zakończonej kapitelem¹³. Do wejścia prowadziły murowane, jednobiegowe, 7-stopniowe schody na szerokość środkowego ryzalitu. Na zdjęciach z lat 30. XX w. widać również posadzkę w portyku kolumnowym – wykonaną z płytek kamiennych o układzie szachownicowym, wydzielonym kratownicową ramą. Na skrzyżowaniu pasów ramy umieszczono kwadratowe płytki¹⁴.

Portyk zwieńczono trójkątnym tympanonem obwiedzionym profilowanym gzymsem. W elewacji wyodrębniono strefę cokołową, w której widoczne były wąskie, prostokątne okna piwnic. Otwory okienne parteru miały formę wysokich prostokątów. Ujęto je w tynkowane, profilowane opaski okienne; ponad oknami znajdowały się proste, profilowane naczółki wsparte na konsolach, a ponad naczółkami – podłużne, niskie prostokątne płyciny. Okna w skrajnych osiach i otwór wejściowy zaakcentowano naczółkami trójkątnymi. Okna pierwszego piętra otaczały także opaski okienne a parapety podparto konsolkami analogicznymi jak na parterze. Stolarki okienne były w kolorze białym i konstrukcji dwukrosnowej, dzielonej szprosami.

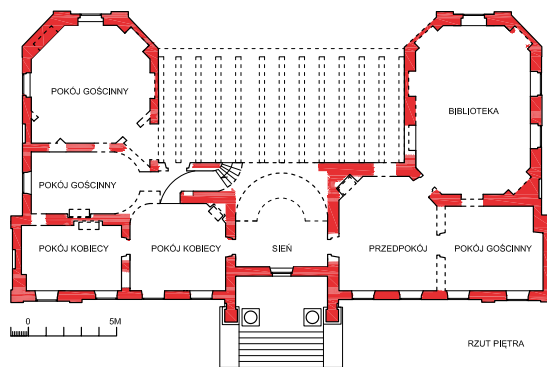
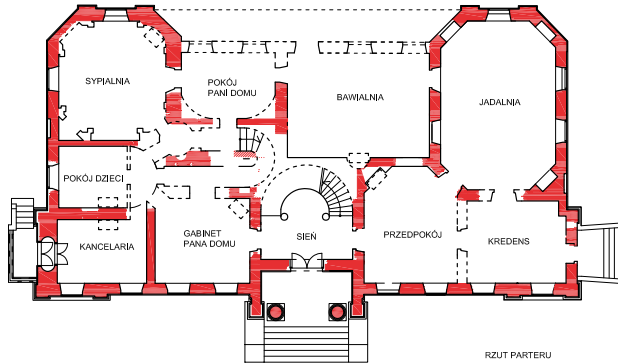
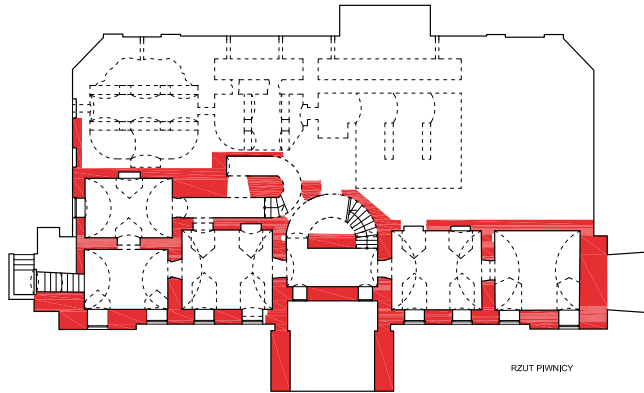
Całość wieńczyło belkowanie w formie gładkiego fryzu, podkreślonego w dolnej części profilowaniem i profilowanego gzymsu. Nad skrajnymi osiami powyżej gzymsu umieszczono ścianki attykowe w formie murowanych balustrad. Na krytej dachówką ceramiczną połaci dachu odznaczały się symetrycznie rozstawione cztery kominy. Widok od południa zamykały fasady niższych oficyn bocznych, cofnięte w stosunku do linii zabudowy pałacu.

Elewacja północna (od strony parku) została zakomponowana jako 7-osiowa ze skrajnymi osiami zryzalitowanymi, ujętymi w pilastry i widocznymi ukośnymi ściankami dawnych w pełni widocznych ryzalitów (il. 9). Osie wy-

¹² F. Stolkowski, *Nawra z tamtych lat*, Toruń 2014, s. 41.

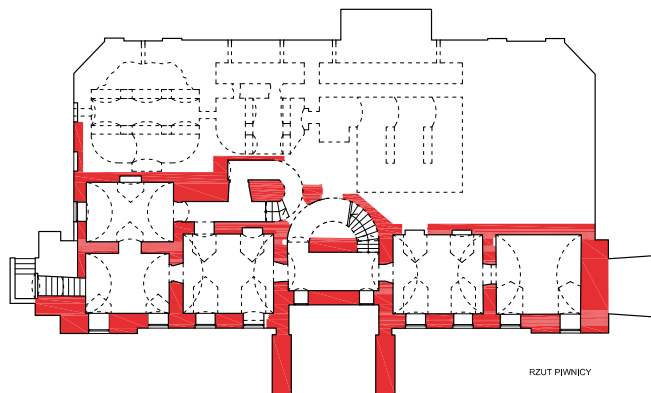
¹³ Wygląd pałacu – zwłaszcza jego detali – zrekonstruowano w oparciu o zachowane źródła ikonograficzne z okresu międzywojennego, przechowywane w KPCD w Toruniu jako zbiory prywatne A. Szczanieckiego, zamieszczone m.in. w opracowaniu dokumentacyjnym L. Milewskiej-Kułakowskiej i M. Kułakowskiego: „Program prac konserwatorskich elewacji” oraz w publikacji F. Stolkowskiego, op. cit. Fot. drzwi zob. np. „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 27, fot. 22–23.

¹⁴ „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 28, fot. 24.

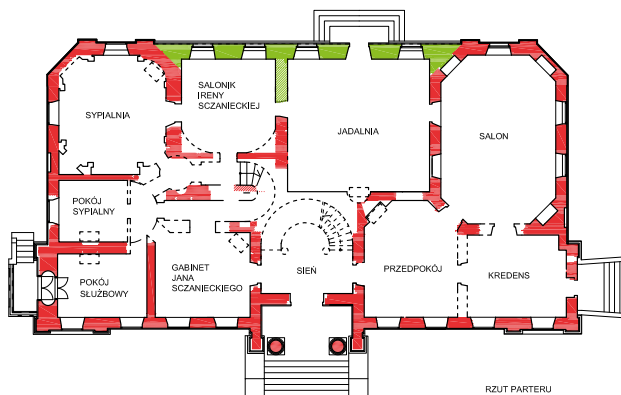

A) UKŁAD PRZESTRZENNO FUNKCJONALNY Z XIX W.

Il. 5. Nawra, pałac. Rekonstrukcja układu przestrzenno-funkcjonalnego w XIX i na początku XX w. (oprac. M. Prarat).

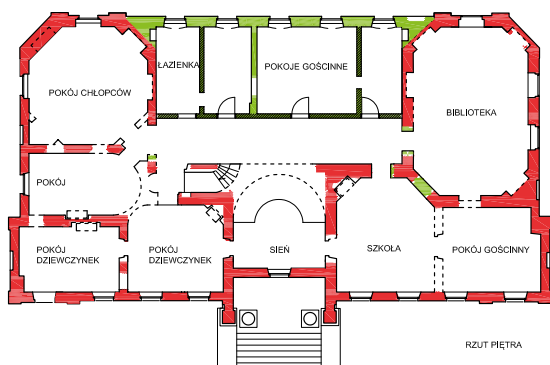
RZUT PIWNICY

RZUT PARTERU

LEGENDA

- FAZA I - 1798-1805 r.
- FAZA II - 1868-1881 r.
- ELEMENT REKONSTRUOWANY NA PODSTAWIE BADAŃ

RZUT PIĘTRA

B) UKŁAD PRZESTRZENNO FUNKCJONALNY SPRZED 1939 R.

BADANIA ARCHITEKTONICZNE	
WYKONANE NA ZLECENIE KUJAWSKO-POMORSKIEGO CENTRUM DZIEDZICTWA W TORUNIU	
OBIEKT	PAŁAC
ADRES	NAWRA, 87-140 NAWRA
TYTUŁ RYSUNKU	HIPOTETYCZNA REKONSTRUKCJA III FAZY, RZUT PIWNICY, PRZYZIEMIA I PIĘTRA
OPRACOWANIE	DR MACIEJ PRARAT
NR RYSUNKU M10/10	SKALA 1-200 DATA 09-11.2021

Il. 5. Nawra, pałac. Rekonstrukcja układu przestrzenno-funkcjonalnego w XIX i na początku XX w. (oprac. M. Prarat).

Il. 6. Nawra – fragment mapy majątku z 1866 r. (F. Stolkowski, *Nawra z tamtych lat*, Toruń 2014, s. 21–22).

Il. 7. Plan Nawry na mapie: Topographische Karte 1:25 000 (Meßtischblatt), Culmsee 1430 [Neue Nr 2877], 1877 r. [Mapa B IV a 135] 1877 r. (<https://maps.arcanum.com>) [dostęp: 1 września 2023 r.].

Il. 8. Nawra, pałac, widok od strony południowo-wschodniej, po 1918 r. (przed 1939 r.). Fot. Adam Wisłocki (Biblioteka Narodowa, Zbiory Mieczysława Orłowicza, sygn. F.60684/I).

Il. 9. Nawra, pałac, elewacja północna (północno-wschodnia), lata 30. XX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Sczanieckiego).

znaczały okna ujęte w tynkowane opaski i zwieńczone prostymi naczółkami w części głównej, na parterze – wspartymi na konsolach. Pod oknami parteru umieszczono prostokątne tynkowane płyciny w formie cokolików. Okna pierwszego piętra ryzalitów zakończono półkolistym nadświetlem, a na wysokości ich nasady na odcinkach ścian ryzalitów biegła linia tynkowanego pseudogzymsu. Również na wysokości naczółków okien parteru i piętra przez całą szerokość elewacji przebiegał pseudogzyms. Pod oknami piętra znajdowały się prostokątne płyciny ujęte w opaski z dwoma dolnymi uszakami. Całość wieńczył profilowany gzyms, a ściany dawnych ryzalitów – murowane attyki z balustradą. W trzeciej osi od strony wschodniej usytuowano wyjście z salonu – pierwotne wyjście w osi środkowej było wówczas przekształcone na okno. Okna o podziale krzyżowym posiadały konstrukcję skrzynkową z nadświetlem z listwą przymykaną z pilastrem z kapitelem w porządku korynckim¹⁵. Stolarki piętra wykonano także w konstrukcji skrzynkowej, jako czteroskrzydłowe z nadświetlem¹⁶. Dwa niewielkie facjatkowe okienka nakryte dwuspadowymi daszkami znajdowały się także w połaci dachowej nad częścią środkową.

Elewacja boczna zachodnia była dwukondygnacyjna, 4-osiowa, z nieznacznym ryzalitem w skrajnej, południowej osi, ujętym w dwa gładkie pilastry (il. 10). Osie w strefie parteru wyznaczały od południa: otwór wejściowy, okna oraz widoczny fragment boniowanej w tynku, ukośnej ściany północnej ryzalitu. Do wejścia prowadziły boczne, murowane schody z podestem. Na piętrze okna umieszczono tylko w osi północnej i dwa od południa – zamknięto je półkolistym nadświetlem (w pełni wykonanym tylko w oknie w osi północnej). Pozostałe osie zaakcentowane były blendami z imitacją okna – w ryzalicie – zamkniętym prosto. Półkoliste nadświetlenie nad oknem w drugiej od południa osi było również wykonane jako malarskie opracowanie iluzjonistyczne. Iluzjonistyczne nadświetlenia nad otworami okiennymi były spowodowane brakiem możliwości wprowadzenia pełnego otworu okiennego ze względu na poziom stropu, który w tych pomieszczeniach był skonstruowany na niższym poziomie. Wykonanie otworów było możliwe w ryzalitach elewacji bocznych, ale niepotrzebne, gdyż pomieszczenia dostatecznie doświetlały okna w elewacji południowej¹⁷.

Otwory ujęto w opaski okienne. Pod górnymi oknami dodatkowo tworzyły one ramę z prostokątnym polem płyciny. Nadświetle okien przedzielał pas

---

¹⁵ Ibidem, op. cit., s. 17; F. Stolkowski, op. cit., s. 136, fot. 194.

¹⁶ „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 39, fot. 38.

¹⁷ Poszczególne pomieszczenia pałacu miały oryginalnie różne poziomy stropów i posadzek. Zob. Ibidem, s. 12, 32 oraz fot. 29–33.

Il. 10. Nawra, pałac, elewacja boczna zachodnia (północno-zachodnia) od strony zachodniej, lata 30. XX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szczanieckiego).

gzymsu biegnący przez cztery osie. Całość wieńczył profilowany gzyms, w osi południowej z fryzem i attykową balustradą jak w fasadzie. W połaci dachu na osi środkowej znajdowało się małe facjatkowe okienko.

Elewacja boczna wschodnia była analogiczna do zachodniej (il. 5). Do wejścia w pierwszej osi od południa prowadziły schody jednobiegowe z podestem o układzie trapezowym. Okna znajdowały się tylko w dwóch osiach północnych, natomiast w drugiej od południa osi parteru oraz dwóch południowych osiach piętra – były to blendy. Całość opracowano analogicznie jak w elewacji zachodniej – „otwory” parteru zamknięte były prosto, a pierwszego piętra półkoliście z imitacją iluzjonistyczną stolarek. Okna na piętrze posiadały rzeczywiste półkoliste nadświetle, na co pozwalał poziom stropów¹⁸.

Więźba w trakcie południowym posiadała konstrukcję jętkową, dwustolcową ze środkowym wieszakiem i ścianką kolankową, w trakcie północnym dach podtrzymywała konstrukcja jednostolcowa i przyścienne słupy. Stropy wykonano jako drewniane, belkowe z powalą, a niektóre z pułapem i podsufitką.

¹⁸ Zachowane jest jedno, niezbyt wyraźne zdjęcie elewacji sprzed remontu, które pozwala zidentyfikować półkoliste nadświetle. Zob. F. Stolkowski, op. cit., s. 221, il. 340.

Układ wnętrz

Układ wnętrz w tym czasie stanowił zestaw pomieszczeń różnej wielkości i form (il. 5). Na osi środkowej znajdowała się zamknięta półkolistą sienią kryta drewnianym stropem, z klatką schodową, z jednobiegowymi schodami wachlarzowymi. Po stronie wschodniej w trakcie południowym usytuowano pomieszczenia przedpokoju i kredensu, skomunikowane od północy z salonem i jadalnią (dawną bawialnią). Po stronie zachodniej sieni było przejście do gabinetu Jana Szanieckiego, połączonego od strony północnej z korytarzykiem z drugą klatką schodową o schodach jednobiegowych z zakrętem oraz z korytarzem/przedsionkiem prowadzącym do pokoju służbowego (dawnego pomieszczenia kancelarii) w trakcie południowym. Z pokoju prowadziło boczne wyjście z budynku, z niewielkim przedsionkiem w grubości muru. W trakcie środkowym, po stronie zachodniej, znajdował się pokój sypialny (dziecięcy), a w ryzalicie sypialnia Ireny i Jana Szanieckich. Na północ od bocznej klatki schodowej, w trakcie północnym, w sąsiedztwie sypialni, znajdował się salonik I. Szanieckiej¹⁹.

Na pierwszym piętrze układ w ryzalitach powtarzał układ parteru. Na wschód od głównej klatki schodowej, w trakcie południowym, znajdował się pokój przeznaczony na naukę (tzw. szkoła), sąsiadujący z pokojem gościnnym. W ryzalicie wschodnim (trakt północny) zlokalizowano bibliotekę. Na zachód od sieni, w trakcie południowym, znajdowały się pokoje dziecięce dziewczynek, a w ryzalicie zachodnim – pokój dziecięcy chłopców. Rozdzielał je mniejszy pokój zamknięty półkolistą ścianą²⁰.

Wyposażenie

W tym okresie istniały dekoracje ścienne i sufitowe wnętrz, które w większości powstały w czasie budowy i XIX-wiecznej przebudowy pałacu (il. 11). W głównej mierze zawierały one motywy architektoniczne, klasycystyczne, w typie stylu pompejańskiego. W pomieszczeniach były podłogi dębowe i sosnowe, układane w proste wzory geometryczne, które pochodziły z czasów

---

¹⁹ B. Chrapkowski, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 21; F. Stolkowski, op. cit., s. 40.

²⁰ F. Stolkowski, op. cit., s. 40.

Il. 11. Nawra, pałac, wewnątrz, parter, trakt północny: bawialnia (ob. pom. nr 011), lata 20. XX w., gdy pełniła już funkcję salonu („Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, mps. w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/2850, il. 34).

powstania pałacu²¹. Salon (il. 12) posiadał dekoracje malarskie iluzjonistyczne o charakterze architektonicznym²². Na suficie z fasetami znajdował się dekorowany plafon w obramieniu sztukatorskim. Całość miała przypominać kopułę. Ściany sypialni posiadały także malarską dekorację architektoniczną w formie pilastrów, pomiędzy którymi płaszczyzny ścian podzielono geometrycznie na płyciny dekorowane motywami sztuki klasycystycznej. W bibliotece ściany ozdobiono malarsko motywem boniowania z belkowaniem i fryzem trygli-fowym. Na suficie znajdował się polichromowany plafon z widokiem nieba²³.

²¹ APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 537, k. 15. Zachowała się ikonografia do pomieszczeń: jadalni, bawialni, sypialni i biblioteki. Zob. „Pałac w Nawrze”, oprac. J. Frycz, s. 15–16; F. Stolkowski, op. cit., s. 44. W publikacji również zamieszczono zdjęcia wewnątrz.

²² „Pałac w Nawrze”, oprac. J. Frycz, s. 16; F. Stolkowski, op. cit., s. 45.

²³ Ibidem, s. 16; Ibidem, s. 174.

Il. 12. Nawra, pałac, wnętrze, parter, trakt północny w ryzalicie wschodnim: dawna jadalnia (ob. pom. nr 014), lata 30. XX w. („Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, mps. w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/2850, il. 28).

Park

Samo otoczenie pałacu formowano od pocz. XIX w., ale jego wygląd z okresu międzywojennego jest efektem działań podjętych od lat 60. XIX w. (ok. 1865 r.) do ok. 1910 r.²⁴ Wówczas założono od strony północnej i wschodniej pałacu park w stylu angielskim. Przecinały go biegnące łukiem aleje, a w narożniku wschodniej części parkowej zlokalizowano niewielki staw. Granicę południową parku stanowiła linia zabudowy folwarku i oficyny prawej (wschodniej). Wschodnia granica parku otwierała widok panoramiczny na okoliczne pola²⁵ (il. 7).

Na osi pałacu, w kierunku południowo-zachodnim, wytyczono od kolejnego podjazdu szeroką aleję, na której zamknięciu widok osiowy od zachodu zamykał budynek kościoła. U wylotu alei od strony dziedzińca stały postumen-

²⁴ B. Chrapkowski, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 37–38; F. Stolkowski, op. cit., s. 191.

²⁵ F. Stolkowski, op. cit., s. 191.

ty z rzeźbami putt. Na środku podjazdu wytyczono kolisty gazon z klombem kwiatowym podzielonym promieniście na sześć klinów nasadzeniami krzewów bukszpanu. Po obu stronach alei biegingy dwie równoległe do niej, obsadzone lipami²⁶.

Wzdłuż fasady południowej rozciągały się prostokątne pasy trawników obramowane wąskimi pasami kwietników. Nasadzono w nich osiem żywotników przyciętych do form stożkowych. Sięgały wysokością do pierwszego piętra. Nawierzchnię dziedzińca wybrukowano mozaiką z kamieni polnych, z geometrycznymi wzorami. Wybrukowana była także aleja ciągnąca się wzdłuż ogrodu warzywnego o powierzchni trzech hektarów i sadu – wytyczonych po stronie północno-zachodniej od alei. W części zachodniej sadu znajdowało się wybetonowane boisko do gry w tenisa²⁷. W części środkowej ogród przecinała poprzeczna alejka, przy której stanął dom ogrodnika, a dalej, w kierunku południowo-zachodnim – dom rządcy. Granicę obszaru pałacowego stanowiła droga dojazdowa do folwarku²⁸.

Historia i analiza przekształceń pałacu w latach 1940–1941

Prace adaptacyjne, jakie wykonano w tym okresie, zmieniły częściowo układ wnętrza, doprowadziły do zniszczeń dekoracji oraz zmieniły wygląd elewacji. Według relacji prasowej z 1942 r., na pewno jednak nieadekwatnej do rzeczywistości, pałac przed pracami, choć prezentował się od zewnątrz w dobrym stanie, to jego wnętrza były w stanie „kompletnego zniszczenia” i dlatego przystąpiono do generalnego remontu (il. 13, 14). Efekt końcowy adaptacji określono jako wzorcowy przykład ośrodka rekreacyjnego. Budynek został przemalowany na kolor „jasny”, w związku z czym miał sprawiać na przyjezdnych „pogodne” i „przyjazne” wrażenie, a jednocześnie posiadać miał cechy reprezentacyjne (il. 15)²⁹.

W prasie przytoczono też skrótowy opis wnętrza. W przebudowanej klatce schodowej i pozostałych pomieszczeniach, kosztem historycznych polichromii, wprowadzono jasną kolorystykę ścian. Na parterze znajdował się salon i jadal-

²⁶ Ibidem.

²⁷ „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 30, fot. 26; F. Stolkowski, op. cit., s. 188–189, 192–193.

²⁸ F. Stolkowski, op. cit., s. 188–189, 193, 196–197.

²⁹ *Ein stolzes*, s. 4.

Il. 13. Nawra, pałac, fasada południowa (południowo-zachodnia) widok od strony południowej, przed 1941 r. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego).

Il. 14. Nawra, pałac, elewacja północna (północno-wschodnia) od strony północnej, lata 40. XX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego).

Il. 15. Nawra, pałac, fasada południowa (południowo-zachodnia), lata 40. XX w.
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Sczanieckiego).

nia, kuchnia, łazienki oraz pokój dyrektorki. Na pierwszym piętrze urządzono wieloosobowe pokoje dla pensjonariuszek z ilością łóżek od trzech do sześciu, salon, pokój lekarski i pokój ambulatoryjny. Podkreślano, że wyposażenie spełniało wszystkie niezbędne warunki higieniczne, a jednocześnie komfortowe i sprzyjające wypoczynkowi pensjonariuszek³⁰.

W ten sposób przygotowano miejsce wypoczynkowe dla 35–40 matek. Miały one zapewnioną opiekę zdrowotną i kulturalną: organizowano dla nich wykłady/odczyty, wyjścia do teatru i kina, zajęcia rękodzielnicze, np. wykonywanie zabawek dla dzieci. Dbano też o zdrowie fizyczne – dzień rozpoczynano porannymi ćwiczeniami, a kobiety miały do dyspozycji także otoczenie parkowe. Przyjmowano najczęściej kobiety pracujące w przemyśle obrony powietrznej. Większość miała możliwość wypoczynku urlopowego do czterech tygodni z czterema posiłkami dziennie³¹.

Przeprowadzone badania architektoniczne potwierdziły, że prace adaptacyjne w głównej mierze łączyły się ze znaczną przebudową wewnątrz (il. 16, 17). Wprowadzono nowe podziały wydzielając mniejsze pokoje. Bardzo dużą ingerencję widać zwłaszcza w części centralnej poszczególnych kondygnacji. Było to spowodowane wprowadzeniem nowych klatek schodowych. Usunięto schody z zakrętami i półkolistą ścianę sieni, wstawiając w to miejsce dwie kolumny

³⁰ *Eine Stätte*, s. 3; *Ein stolzes*, s. 4.

³¹ *Eine Stätte*, s. 3.

dźwigające ścianę piętra (il. 18). W trakcie północnym wydzielono nowy, podłużny korytarz, w którym zlokalizowano nową klatkę schodową, wykorzystując częściowo bieg dawnej bocznej klatki schodowej. Korytarz od strony północnej oddzielono od dawnej jadalni (pom. nr 011) nową ścianą. Wprowadzono też nową, boczną klatkę schodową (nr 1) z zejściem do piwnicy.

W ramach tej kampanii budowlanej w dawnym gabinecie wydzielono dwa nowe pomieszczenia nr 02 i 03, skomunikowane z korytarzem od północy. Zlikwidowano tam sfazowane narożniki północno-wschodni i północno-zachodni. Usunięto też przedsionek w kształcie półkola, poprzedzający pierwotnie pomieszczenie nr 05. W ten sposób powstał korytarz (nr 06), który skomunikowany był z sienią i prowadził do wspomnianych, nowych pomieszczeń w trakcie południowym i przejścia do dawnego saloniku w trakcie północnym (pom. nr 02, 03, 04 i 08). Układ ten został zachowany do dziś. W tym czasie zamurowano również otwór wejściowy z dawnej sypialni do saloniku (pom. nr 07 do 010) oraz wnękę w pomieszczeniu nr 05, w której umieszczony jest kanał kominowy. W dawnej sypialni w ryzalicie (pom. 07) zlikwidowano wszystkie pionowe elementy dekoracyjne ścian w postaci pilastrów okalających otwory okienne i drzwiowe. Po stronie wschodniej pałacu na parterze usunięto ścianę działową dzielącą dawny przedpokój i kredens, wprowadzając ścianki z cegły dziurawki (il. 19) i wydzielając w ten sposób obecne pomieszczenia nr 015, 016, 017, 018 oraz wspomnianą klatkę schodową nr 1.

Na piętrze przebudowano sień, która była zamknięta od północy półkoliście. W położonym na zachód od sieni w trakcie południowym dawnym pokoju dziewczynek (pom. nr 112 i 114), zamurowano wejście z sieni i zlikwidowano sfazowane narożniki północno-wschodni i północno-zachodni z przejściem do klatki schodowej na osi środkowej ściany północnej. Obecnie istniejącego podziału pokoju na dwa pomieszczenia, dokonano natomiast po wojnie. Zamurowano również otwór wejściowy prowadzący z pokoju do zachodniej sypialni dziewczynek (pom. 115–116). Sypialnię tę, która w swojej oryginalnej wersji stanowiła jedno wnętrze, przedzielono ścianką działową z cegły dziurawki. Podobnego zabiegu z podziałem pomieszczenia na dwa mniejsze wnętrza, dokonano w północno-wschodnim ryzalicie (dawnej bibliotece, pom. 107–108), tu również użyto do tego cegły dziurawki.

Natomiast w piwnicy, poza wspomnianą ingerencją w oryginalne klatki schodowe, przekształcenia z lat 40. XX w. występują w postaci zamurowania otworu wejściowego z pomieszczenia pod częścią środkową ryzalitu zachodniego, prowadzącego do pomieszczenia w części południowej oraz wejścia do

Il. 18. Nawra, pałac. Parter po przebudowie w latach 40. XX w. Fot. K. Zalewski.

Il. 19. Nawra, pałac. Wtórne ścianki dostawione z cegły dziurawki w latach 40. XX w. Fot. K. Zalewski.

części piwnicznej pod sienią – dziś niedostępnego. W części tej zmniejszono jeden z otworów okiennych w ścianie południowej.

Przebudowano też przewody kominowe. Komin wschodni rozebrano i nadbudowano jako masywny z przesunięciem w kierunku wschodnim (il. 20)³². Podczas tych prac doszło do zawalenia ścianki attyki, w związku z czym, oraz z powodu złego stanu technicznego³³. W oryginalnym tynku wykonano nasieki, a pałac otynkowano – prawdopodobnie w kolorze ugru. Ściany wewnętrzne pobielono, zasłaniając dekoracje malarskie w pomieszczeniach klatki schodowej i sieni, jadalni, sypialni oraz biblioteki³⁴.

Na podstawie przeprowadzonej analizy przekształceń stwierdzono, że od strony elewacji zachodniej, wschodniej i południowej zmniejszono w tym czasie otwory okienne. W tym celu dostawiano węgarki do ościeży w celu wprowadzenia nowych stolarek, a także zwężono otwór wejściowy od strony południowej. W elewacjach usunięto konsolki podtrzymujące naczółki nadokienne okien parteru i parapety okien pierwszego piętra w elewacji południowej. Zlikwidowano też płyciny imitujące cokoliki pod oknami parteru. W elewacji zachodniej usunięto malarstwo iluzjonistyczne stolarki w blendach (il. 21)³⁵. Te same prace musiały także dotyczyć elewacji wschodniej. Inwentaryzacja z 1957 r. ukazuje okna pierwszego piętra bez półkolistych nadświetli – obecnie są to okna prosto-

³² „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 44.

³³ J. Dygdała, Sz. Wierzchosławski, op. cit., s. 168; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 11: *województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1972, s. 53.

³⁴ „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 153; *Katalog Zabytków Sztuki*, s. 53; „Pałac w Nawrze”, oprac. J. Frycz, s. 14.

³⁵ „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 32.

Il. 20. Nawra, pałac, elewacja północna (północno-wschodnia), 1957
(„Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps,
dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, mps
w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/2850, il. 37).

Il. 21. Nawra, pałac, elewacja boczna zachodnia (północno-zachodnia), ok. 1940–
1941 r. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szczanieckiego).

Il. 22. Nawra, pałac, elewacja boczna wschodnia (południowo-wschodnia), ok. 1974 r.? („Pałac, Nawra pow. Toruń. Inwentaryzacja budowlano-konserwatorska, architektura”, oprac. L. Mausolf, R. Wierzbicki, PP PKZ Toruń 1974, mps w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. 256 (R/2656)).

kątne 8-podziałowe, 4-poziomowe (il. 22). Fasada na rysunkach i zdjęciach z lat 50. XX w. jest także pozbawiona sztukatorskiej dekoracji³⁶. W elewacji zachodniej, w wspomnianym wyżej oknie pierwszego piętra w osi północnej, usunięto półkoliste nadświetle, wprowadzając proste zamknięcie i wymieniono stolarkę, wprowadzając nową o układzie 8-podziałowym (4-poziomowym) (il. 21). Skuto także opaski oraz pas gzymsu na wysokości linii nadślemion okien pierwszego piętra³⁷. W połaci dachowej traktu północnego głównego korpusu, wprowadzono przeszklenie w formie świetlików, dach pierwotnej bryły traktu południo-

³⁶ Por. *ibidem*, s. 35, fot. 33, s. 52, fot. 52 oraz rys. inwentaryzacyjny elewacji wschodniej cyt. za: „Inwentaryzacja pałacu w Nawrze”, oprac. R. Pawłowski, PP PKZ Toruń 1957, mps w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/591.

³⁷ Drzwi w elewacji bocznej pozostawiono.

wego pozostawiono natomiast bez zmian³⁸. Zmian dokonano też w najbliższym otoczeniu, m.in. wycięto rząd drzew rosnących przed fasadą południową i usunięto rzeźby putt stojące u wylotu alei dojazdowej (il. 15)³⁹.

Podsumowanie

Pałac w Nawrze przetrwał do naszych czasów w bardzo złym stanie technicznym. Mimo dwóch przebudów związanych z powiększeniem powierzchni użytkowej (II poł. XIX w.) i jej dostosowaniem do nowych funkcji (lata 1940–1941), budynek posiada nadal czytelne cechy oryginalnego układu funkcjonalno-przestrzennego, zaś pod względem elewacji i bryły pozostał w zasadzie niezmieniony (oprócz traktu północnego). Pierwszy badacz pałacu – J. Frycz uznał, że kompozycja tego układu jest bardzo wartościowa pod względem proporcji i różnorodności form, wielkości (różnica poziomów wysokości) oraz asymetrii rozmieszczenia pomieszczeń. Czyni to z pałacu w dużym stopniu zachowany przykład XVIII-wiecznej funkcji mieszkalnej, nawiązujący do rozwiązań architektury francuskiej. To zdanie podzielają także inni badacze, a wszyscy podkreślają, że rozwiązania formalne odzwierciedlają nurty sztuki XIX w.⁴⁰. Pałac w Nawrze wg J. Frycza stanowi jednak pod tym względem szczytowy przykład rozwoju koncepcji układu funkcjonalno-przestrzennego architekta Hilarego Szpilowskiego, łącząc szczególną formę z wysoką funkcjonalnością (racjonalnością) i harmonią symetrii, która widoczna jest w fasadzie⁴¹. Budynek, mimo swojego dzisiejszego stanu, stanowi nadal najdalej na północ w Polsce wysunięty przykład pałacowej architektury odzwierciedlający styl klasycyzmu warszawskiego z XVIII/XIX w. i jedyny na terenie Pomorza i dawnych Prus Królewskich

---

³⁸ J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 168; „Program prac konserwatorskich elewacji”, s. 54.

³⁹ J. Frycz, op. cit., s. 323; J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 168.

⁴⁰ J. Frycz, op. cit., s. 340–342, 345; M. Kwiatkowski, *Mazowiecka grupa pałaców klasycystycznych*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 25, 1963, nr 2, s. 162–163; T. S. Jaroszewski, *O dwóch grupach polskich rezydencji wiejskich w drugiej połowie XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 11, 1966, z. 2, s. 187; Z. Kruszelnicki, *Z dziejów architektury ziemi chełmińskiej w latach 1772–1920*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, t. 7 (91), 1979, s. 44; D. Szwugier, „Pałac w Nawrze, jego dzieje i problematyka konserwatorska”, Toruń 2017, praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr K. Zimnej-Kaweckiej, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, w zbiorach Katedry Konserwatorstwa UMK.

⁴¹ J. Frycz, op. cit., s. 334–337.

tak dobrze zachowany (mimo opisanych tu przekształceń) przykład architektury tego czasu⁴².

Wartość artystyczna jest nadal zachowana i dlatego budynek stanowi ważny obiekt do badań architektury klasycystycznej. Nośnikiem tej wartości jest także przemyślana i dopracowana forma architektoniczna, symbolizująca ambicje właściciela ziemskiego i sankcjonująca jego elitarność wynikającą z pełnionych urzędów⁴³. Wiarygodność podkreśla znaczny stopień zachowania autentyzmu substancji zabytku z czasów sprzed przebudowy w czasie okupacji. Integralność w sferze wizualnej obniża natomiast dzisiejszy stan budynku – oprócz przekształceń: brak detali, części stolarek oraz dekoracji i wystroju wnętrz a także pierwotnej formy klatki schodowej. Ich przywrócenie w procesie remontu rekonstrukcyjnego jest na szczęście możliwe ze względu na zachowane źródła i wyniki badań⁴⁴.

Funkcja historyczna pałacu – mieszkalna – jest nadal czytelna ze względu na zachowany układ pomieszczeń. W części przekształconej, możliwa jest rekonstrukcja pierwotnego układu: zarówno teoretyczna (rysunki), jak i faktyczna ze względu na zachowane projekty, projekty rozbudowy oraz w oparciu o wyniki badań strukturalnych. Wartość użytkowa na cele współczesne zostanie podniesiona przy założeniu powrotu do układu po rozbudowie w II poł. XIX w. Przebudowa części układu w latach 40. XX w., drobne zmiany z etapów późniejszych oraz nadane funkcje (Mutterheim, mieszkania i pomieszczenia administracji PGR, następnie pomieszczenia Zakładu Doświadczalnego Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin PAN), wskazują na bardzo dużą wartość użytkową zabytku do zmieniających się funkcji przy zachowaniu planu funkcjonalno-przestrzennego z XIX w. Należy podkreślić, że obok autentyczności i integralności, razem z wystrojem zewnętrznym (kompozycja elewacji), możliwe jest także odtworzenie części pierwotnej dekoracji ściennej i sufitu dawnych pomieszczeń reprezentacyjnych (salonu/jadalni, bawialni, sypialni, biblioteki), które nie przeszkadzają w nadaniu współczesnej funkcji tym pomieszczeniom – np. na planowane cele muzealne.

⁴² „Pałac w Nawrze”, oprac. J. Frycz, s. 13, 18.

⁴³ O symbolicznej idei oświeceniowych i wolnomularskich pisze M. Getka-Kenig, *Trzy pałace Hilarego Szpilowskiego: klasycyzm a problem elitarności wśród szlachty na Mazowszu końca XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 77, 2015, nr 2, s. 301.

⁴⁴ Projekty rekonstrukcji zostały opracowane już w latach 80. XX w. w ramach planów adaptacji pałacu. Zob.: „Projekt wnętrza pałacu w Nawrze”, oprac. O. Piotrowicz, B. Awgul, A. Szulc, PP PKZ Toruń 1980, mps w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/2101.

Zabytki i księgozbiór archeologiczny z kolekcji rodziny Szczanieckich

Zainteresowania archeologiczne ziemiaństwa w sposób szczególny wpłynęły na rozwój tej dziedziny nauki. Powstające na dworach XIX i XX w. kolekcje „pamiątek przeszłości” wielokrotnie stanowiły fundament pod powstanie późniejszych zbiorów muzealnych¹. W ten powszechny w polskim środowisku ziemiańskim trend wpisali się również przedstawiciele rodziny Szczanieckich².

Szczególne zainteresowania starożytnictwem wykazywał Michał Szczaniecki. Postać ta jest szeroko znana ze względu na swoją aktywność publiczną, m.in. poprzez działalność patriotyczną, gospodarczą i naukową. Jego zaangażowanie w działalność Towarzystwa Naukowego w Toruniu pozwoliło nawiązać liczne kontakty z przedstawicielami różnych instytucji naukowych i kulturalnych na czele z Uniwersytetem Jagiellońskim, Akademią Umiejętności czy Biblioteką Kórnicką. W tym okresie Szczaniecki nawiązał też współpracę m.in. z Gotfrydem Ossowskim (1835–1897), który był związany z krakowskim środowiskiem archeologicznym³.

Prace terenowe Ossowskiego w Nawrze z lat 70. XIX w. pozwoliły udokumentować dwa groby skrzynkowe oraz żarna neolityczne⁴. Jeden grób znajdował się „w trójkącie z kamieni ustawionym”, drugi zaś na południu wsi nieopodal „kamieni ustawionych”⁵. Co istotne, w opracowaniu tym podkreślony został udział Szczanieckiego w ratowaniu zabytków, pojawiających

---

¹ Przedmioty będące własnością Szczanieckich były z całą pewnością wykorzystywane podczas wystaw i uroczystości, o czym pisała lokalna prasa pod koniec XIX w. (*Wiadomości potoczne*, „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 188, s. 3; *W żywych obrazach*, „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 209, s. 3).

² T. Łaszkiwicz, *Zainteresowania naukowe i kolekcjonerskie ziemian na Pomorzu w okresie międzywojennym elementem dziedzictwa kulturowego regionu*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenie, stan obecny, perspektywy*, red. S. Łaniecki, Bydgoszcz 2014, s. 111–112.

³ J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, *Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990, s. 150–158.

⁴ *Ibidem*, s. 152.

⁵ G. Ossowski, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami Wielkiego Księstwa Poznańskiego na podstawie badań dokonanych 1875–1878*, Kraków 1881, s. 67.

się na powierzchni pola w wyniku niszczącej cmentarzysko głębokiej orki⁶. Właściciel majątku nawrzańskiego ocaloną urnę i pokrywkę miał przekazać Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu⁷. Ponadto Ossowski wspomina o 18 urnach znalezionych na gruntach plebańskich na południowy zachód od wsi⁸. Z relacji wspomnianego autora wiemy, że jedną z mogił Szczaniecki podarował Towarzystwu Naukowemu w Toruniu (dziś stanowi część zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu), a drugą Muzeum Archeologicznemu Uniwersytetu Jagiellońskiego⁹. Wykonana w ostatnich latach kwerenda zbiorów dawnego Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu w zasobach obecnego Muzeum Okręgowego w Toruniu pozwala domniemywać, że większość znalezisk z badań w południowo-zachodniej części wsi w 1875 r. trafiła do zbiorów Towarzystwa. Kwerenda źródłowa wykazała, że zachowały się dotychczas informacje o 22 naczyniach ceramicznych, czterech pokrywkach ceramicznych, żelaznej brzytwie półksiężycowatej, fragmencie brązowej szpili łopatkowatej, fragmencie przepalonych kolczyków, szczypczykach żelaznych z prostokątnej taśmy, fragmencie szpili, okrągłym gładziku kamiennym, dwóch skorodowanych kółkach żelaznych, dwóch fragmentach skorodowanego drutu żelaznego i fragmentach przepalonych kolczyków¹⁰. Zabytki te można datować na okres od ok. 600 do 400 r. przed Chr. (od HaD do LtA). Zabytki te obecnie stanowią część zbiorów archeologicznych Muzeum Okręgowego w Toruniu¹¹. Zachowane metryczki wskazują, że przedmioty te zostały dobrowolnie przekazane przez M. Szczanieckiego w depozyt Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu, stąd też nie mogą one być uznawane za stratę wojenną. Na uwagę zasługują natomiast znaleziska z części północno-zachodniej Nawry. W trakcie oczyszczania terenu dawnego folwarku w Starym Kruszewie zniszczono na terenie dawnego cmentarzyska kilka mogił kamiennych. Dwie popielnice i pokrywki odkryte w mogiłach zostały przez właściciela majątku w Nawrze ocalone

---

⁶ Jedna z urn, prawdopodobnie znalezionych w okolicach Nawry, znajduje się na fotografii z Michałem Szczanieckim w pałacowym gabinecie (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 549).

⁷ G. Ossowski, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich*, s. 67.

⁸ Ibidem, s. 83; idem, *O pomnikach przedhistorycznych Prus Królewskich*, „Roczniki TNT”, r. 1, 1878, s. 39.

⁹ G. Ossowski, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich*, s. 67.

¹⁰ Wykazy zbiorów archeologicznych z Nawry przechowywanych aktualnie w Muzeum Okręgowym w Toruniu znajdują się w zbiorach KPCD.

¹¹ *Kolekcja archeologiczna. Katalog Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, red. P. Gużyński, Toruń 2019, s. 296–307.

i „przechowują się na miejscu w jego zbiorze prywatnym”¹². Wykonana przez Jadwigę Chudziakową kwerenda źródełowa znalezisk związanych z kulturą łużycką wykazała, że w Starym Kruszewie pozyskano znacznie więcej znalezisk, niż wspomniane przez Ossowskiego. Notatki badacza znajdujące się w archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie wskazują, że na inwentarz znalezisk z północno-zachodniej części Nawry składać się miały następujące przedmioty: naczynie wazowate z dwoma uchami, dwa czerpaki, mała amfora i naczynie wazowate z trzema uchami. Przedmioty te można datować na okres halsztacki i łączyć najprawdopodobniej ze społecznością kultury łużyckiej¹³. Znaleziska te miały dawniej znajdować się w zbiorach prywatnych M. Szczanieckiego, a obecnie uznawane są za zaginione¹⁴. W trakcie badań Ossowskiego odkryto także w okolicach Nawry żarno, które zostało później użyte w lokalnym kościele jako naczynie do wody święconej¹⁵. Penetrowany był także rejon grodziska późnośredniowiecznego na północny wschód od majątku nawrzańskiego, lecz brak jest danych poświadczających pozyskanie w tym czasie jakichś zabytków¹⁶. Początek tworzenia archeologicznej kolekcji rodziny Szczanieckich, wynikający ze zwiększonego zainteresowania archeologią i antropologią przez właściciela Nawry, datować można na czas działalności G. Ossowskiego na terenie Pomorza.

Osobnego omówienia warty wydaje się również fragment księgozbioru nawrzańskiego, który dotyczy zagadnień archeologicznych. Na podstawie opracowanego wykazu książek z 1939 r. można zapoznać się przynajmniej z 30 tytułami z tej dziedziny¹⁷. Na obecnym etapie badań udało się zlokalizować trzy pozycje, pozostałe należy traktować w tym momencie jako straty wojenne. Książki zachowane do naszych czasów przechowywane są w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. To opracowania Antoniego Chudzińskiego, pt. *Thanatos czyli śmierć i życie pośmiertne u dawnych Greków. Studium mitologiczno-archeologiczne* (Lwów 1886), Gotfryda Ossowskiego, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich*

¹² G. Ossowski, *Zabytki Przechistoryczne Ziemi Polskich = Monuments Préhistoriques de l'Ancienne Pologne. Serja I, Prusy Królewskie*, Kraków 1879, s. 17.

¹³ J. Chudziakowa, *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa–Poznań 1974, s. 157.

¹⁴ Ibidem, s. 157.

¹⁵ J. Dygdała, Sz. Wierchosławski, op. cit., s. 152.

¹⁶ A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Toruń 1991, s. 154–155.

¹⁷ APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 434/3-14. Pełne odpisy cytowanych materiałów, opracowane przez M. Antonowicza i R. Krajniaka, znajdują się w zbiorach KPCD.

(dawniej Królewskich) z przyległymi częściami Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Kraków 1881) i Jana Nepomucena Sadowskiego, pt. *Sprawozdanie z posiedzeń ósmego międzynarodowego kongresu antropologiczno-archeologicznego w Peszcie w r. 1876* (Kraków 1877).

Zdecydowana większość pozycji archeologicznych z kolekcji nawrzańskiej została wydana w okresie, kiedy właścicielem majątku był M. Szaniecki. Były to prace o charakterze sprawozdawczym, jak również monografie, z zakresu ochrony zabytków oraz katalogi stanowisk. Tylko dwie pozycje (Kazimierz Michałowski, *Wystawa wykopalisk egipskich*, Warszawa 1937; Tadeusz Waga, *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń 1934) zostały włączone do biblioteki po jego śmierci.

Struktura księgozbioru może być cenną wskazówką do zrozumienia zainteresowań starożytnych Szanieckich, którzy głównie śledzili bieżące odkrycia archeologiczne na Pomorzu. Ta problematyka reprezentowana jest przede wszystkim przez prace autorstwa G. Ossowskiego, z którym aktywnie współpracował M. Szaniecki, a także Abrahama Lissauera i Tadeusza Wagi¹⁸. Obecnie prace tych autorów uchodzą za jedno z ważniejszych pozycji opisujących wczesne badania archeologiczne na terenie Pomorza. Na uwagę zasługują również prace poruszające problematykę na pozostałych ziemiach polskich. Są to pozycje wydawane głównie przez osoby związane z krakowskim i lwowskim środowiskiem archeologicznym¹⁹. Zapewne istotny wpływ na obecność tych pozycji w księgozborze mogła pełnić relacja właściciela majątku z G. Ossowskim, który przyjechał na Pomorze z tego właśnie obszaru. Interesującą grupą opracowań jest zestaw sprawozdań i roczników prezentu-

---

¹⁸ M.in. G. Ossowski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Prusach Królewskich z polecenia komisji antropologicznej Akad. Umiejętności w Krakowie dokonane w r. 1878*, Kraków 1879; G. Ossowski, *O potrzebie robót archeologicznych w Prusach Zachodnich i kierunku onych z dodatkiem informacji przy rozkopywaniu grobów i cmentarzysk starożytnych. Odczyt miany na pierwszym posiedzeniu Towarzystwa Naukowego w Toruniu dnia 17 maja 1876*, Toruń 1876; A. Kirkor, *Pokucie pod względem archeologicznym*, Kraków 1886; T. Waga, *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń 1934; A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz West-Preussen und der angrenzenden Gebieten*, Leipzig 1887 i A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit in der Provinz West-Preussen und der angrenzenden Gebieten*, Heft II, Danzig 1891.

¹⁹ M.in. J. Łepkowski, *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*, Kraków 1857; A. Pawiński, *Cmentarzysko w Dobryszycach*, Warszawa 1875; I. Polkowski, *Grób i trumna św. Stanisława biskupa i męczennika na Wawelu. Studium archeologiczno-historyczne*, Kraków 1885; M. Borucki, *Ziemia Kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882-83 oraz czasopismo „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” z lat 1889–1892.

jących wystawy archeologiczne w kraju i za granicą²⁰. Świadczą one o zainteresowaniu Szczanieckich starożytnościami i tendencjami w prezentowaniu tego typu zbiorów. Interesującym wątkiem jest wreszcie obecność publikacji nawiązujących do tematyki słowiańskiej. Nurt pansłowiański był w drugiej połowie XIX w. dość popularny w wielu środowiskach, zwłaszcza inteligentnych. Nie dziwi więc fakt obecności tego typu opracowań w omawianym księgozbiórze²¹.

Działania wojenne odcisnęły swoje piętno na wielu elementach majątku rodziny Szczanieckich w Nawrze. Dekompozycji lub zniszczenia nie uniknęły również zabytki archeologiczne oraz książki poruszające tę problematykę. Podkreślenia wymaga jednak fakt, że w stosunku do reszty strat wojennych w majątku nawrzańskim skala utraty tej kolekcji jest stosunkowo niewielka. Jest to głównie kilkadziesiąt zabytków związanych z okresem halsztackim oraz ok. 30 pozycji bibliograficznych. Zachowane do dzisiaj pamiątki archeologicznych zainteresowań Szczanieckich świadczą o pasji, z jaką śledzono popularne wówczas badania nad „starożytnościami”. W szczególny sposób interesowała ich najbliższa okolica, związana z archeologią Pomorza oraz obszaru ziem polskich²².

---

²⁰ M.in. K. Michałowski, *Wystawa wykopalisk egipskich uniwersytetu Józefa Piłsudskiego. Przewodnik*, Warszawa 1937; T. Nieczuja Ziemięcki, *Pierwsza polsko-ruska wystawa archeologiczna we Lwowie*, Kraków 1885; W. Jażdżewski, *Sprawozdanie z wystawy antropologiczno-archeologicznej w Berlinie w sierpniu 1880 r.* (odbitka z t. XI „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu” r. 11, 1881)

²¹ M.in. D. Bartolini, *Pamiętki historyczne, krytyczne, archeologiczne świętych Cyryla i Metodego oraz apostołstwa ich wśród narodów słowiańskich*, przeł. M. Chwaliszewski, Poznań 1855; *Sprawa wykopalisk mnikowskich: dodatek do tomu IX-go Zbioru wiadomości do Antropologii krajowej wydawanego staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, Kraków 1885 i K. Szulc, *Autentyczność kamieni mikołczyńskich*, Poznań 1876.

²² Osobnego omówienia wymaga zagadnienie kolekcji numizmatycznej w Nawrze. Z materiałów źródłowych wiemy o bogatej kolekcji Kruszyńskich (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 5). Wśród Szczanieckich duże zasługi w tworzeniu kolekcji numizmatycznej miał Ignacy i Michał (J. Dygdała, Sz. Wierchoślawski, op. cit., s. 128, 154). Poza tym, informacje o znaleziskach monet podczas badań archeologicznych w Nawrze można znaleźć w zasobach Archiwum Państwowego w Toruniu (APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 538, k. 1). Zbiory numizmatyczne po śmierci Michała Szczanieckiego zostały podzielone wraz z całym majątkiem między dwóch synów: Jan otrzymał majątek w Nawrze, wraz z księgozbiorem, a Władysław dostał Łaszczyn zabierając ze sobą numizmaty (J. Przybyłowa, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich w Nawrze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 29, Nauka o Książce V, 1968, s. 79). W związku z powyższym zbiory numizmatyczne nie mogą być uznawane za stratę wojenną, zaś temat zbiorów archeologicznych i numizmatycznych z Nawry wymaga oddzielnego opracowania.

Aneksy

Aneks 1. Wykaz zaginionych starodruków z biblioteki nawrzańskiej (oprac. Michał Antonowicz, Radosław Krajniak)¹

Lp.	Pozycja	Znak proweniencyjny	Szafa biblioteki w Nawrze
1	Pomay Francisci, Magnum Dictionarium Regium: I Latino-gallico-germanicum; II Gallico-germanico-latinum; III Germanico-latino-gallicum, Francofurti ad Menum 1690.	–	XVI
2	Kopczyński Onufry, Gramatyka dla szkół narodowych na klasę I, Warszawa 1790.	–	XVI
3	Heinrich Michaelis Johann, Hebraica Grammatica, Vratislaviae 1748.	–	XVI
4	Veneroni Giovanni, Le maitre Italien, Amsterdam 1689.	–	XVI
5	Homer, Iliada, przekł. Franc. Dmochowskiego, Warszawa 1800.	–	VII
6	Vergilio Polidoro, De Inventoribus Rerum, Basilae 1575.	–	VII
7	Publii Ovidii Nasonis, Metamorphoseon Libri XV, Lipsiae 1612.	–	VII
8	Petrarca Francesco, De remediis utriusque Fortunae Libri duo, [s.l.] 1595.	–	VII
9	Barclay John, Euphormionis Lusinini Satyricon, Satyricon quadri artitium 1623.	–	VII
10	Jansonius Doccomensis (Isselt Michael), Mercurii Gallobelgici: sive, rerum in Gallia et Belgio potissimum, Coloniae 1598.	–	VII
11	Arnisaeus Henning, Doctrina politica in genuinam methodum, quae est Aristotelis, reducta, & ex probatissimis quibusque philosophis, oratoribus, iurisconsultis, Lugduni Batavonum 1643.	–	VII

¹ Wykaz sporządzono na podstawie inwentarza księgozbioru Szczanieckich z 1939 r., spisu książek przekazanych z Archiwum Państwowym w Bydgoszczy do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu oraz kwerend bibliotecznych, zob. APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 434/3–14; APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252.

12	L Annæi Flori rerum Romanarum libri quatuor, annotationibus, in usum studiosæ juventutis, instar commentarii illustrati Auctore Johanne Minellio, Roterdami 1675.	-	VII
13	C. Julii Caesaris quae extant Jos.Scaligeri Elsevirius, Amsterdam 1683.	-	VII
14	Perrot d'Ablancourt Nicolas, Les annales de Tacite, Paris 1650.	-	VII
15	Perrot d'Ablancourt Nicolas, L'histoire de Tacite ou la suite des Annales troisieme partie, Paris 1670.	-	VII
16	Cornelii Nepotis vulgo Aemilii Probi de Excelentibus viris, Argentorati 1681.	-	VII
17	C. Crispi Sallustii Opera cum historiarum fragmentis, duabus epistolis ad C. Caesarem et declamationibus una in Ciceronem, in Sallustium altera, Halae 1748.	-	VII
18	Colonia Dominique de, De arte rhetorica libri quinque, Posnaniae 1758.	-	VII
19	Köppen Johann Heinrich Justus, Metamorphosen vom Ovid, Braunschweig 1791.	-	VII
20	Barclay Jean, L'Argenis, 2 parties, Romen 1643.	-	VII
21	La Calprenède Gauthier de Coste, La Cléopatre, 6 vol. (12 parties), Paris et Leyde 1648–1658.	-	VII
22	L'Astree De Messire Honoré D'Vrfé, Paris 1618.	-	VII
23	Lacoste Henri, Quelques scènes de la vie des femmes: ou, Les aventures d'un chevalier français, Paris 1618.	-	VII
24	Faret Nicolas, L'honneste-homme ou, L'art de plaire a la court, Paris 1637.	-	VII
25	Courbé Augustin, Cassandre, 8 vol., Paris 1653.	-	VII
26	Dacier Anne, Les comedies de Terence, Halle et Leipsie 1744.	-	VII
27	Argens Jean-Baptiste de Boyer d', Nouveaux Memoires Pour Servir a L'Histoire De L'Esprit Et Du Coeur, 2 vol., [s.l.] 1749.	-	VII
28	Rousseau Jean-Jacques, Emile, ou De l'éducation, 4 vol., Paris 1799.	-	VII
29	Histoire Des Avantures Heureuses Et Malheureuses de Fortunatus, Qu'il À Eue En Son Voyage, Rouen 1656.	-	VII
30	Oeuvres Mêlées De Mr De Saint-évremond, Amsterdam 1704.	-	VII

31	Milleran Rene, Lettres Familières, Galantes Et Autres Sur toutes sortes de sujets, Choisis Des Meilleurs Auteurs, Jena 1723.	-	VII
32	Marini Jean Ambroise, Les Désespérés, Histoire héroïque, Paris 1732.	-	VII
33	Des Herrn Moliere sämtliche Lustspiele, 4 Theile, 4 Bände, Hamburg 1753.	-	VII
34	Lettres de deux amants, 3 vol., Amsterdam 1768.	-	VII
35	Madame L. G. D. R., Aventures de Don Ramiro de Roxas et de Dona Leonor de Mendose, Paris 1737.	-	VII
36	Paradis Nicolas Hyacinthe (Paradis de Tavannes), Le Naufrage, ou le Royaume de la Lune. Opéra-comique, Copenhague et Leipsic 1763.	-	VII
37	Saint-Évremond de Charles, Mélange Curieux des Meilleures Pièces Attribuées, Amsterdam 1739.	-	VII
38	Salignac de la Motte Fénelon François (Fénelon François), Les aventures de Télémaque fils d'Ulysse, 2 vol., Paris 1757.	-	VII
39	Sévigné Marie de Rabutin-Chantal (Marquise de Sevigne), Recueil Des Lettres, Ronen 1784.	-	VII
40	Leprince de Beaumont Jeanne-Marie, Le Magasin des enfants, ou Dialogues d'une sage gouvernante avec ses élèves, Haye et Leyde 1740.	-	VII
41	Leprince de Beaumont Jeanne-Marie, Magasin des adolescentes, ou Dialogues entre une sage gouvernante & plusieurs de ses élèves de la première distinction, Loudres 1763.	-	VII
42	Amelot De La Houssaie (Gracian Baltasar), L'Homme De Cour Traduit de l'Espagnol De Baltasar Gracian, Hiene 1692.	-	VII
43	Beweise und Vertheidigung der Rechte des Königs auf den Hafen und Zoll der Weichsel, Berlin 1771.	-	V
44	La science des médailles , pour l'instruction de ceux qui commencent à s'appliquer à la connoissance des médailles antiques et modernes, Amsterdam 1693.	-	VII
45	Les Amours des grands Hommes, Paris 1671.	-	VII
46	Les Conseils De La Sagesse, Ou Le Recueil Des Maximes De Salomon, Amsterdam 1728.	-	VII
47	Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnestes gens, Paris 1682.	-	VII

48	Scarron apparu à Madame de Maintenon et les reproches qu'il lui fait sur ses amours avec Louis le Grand., Cologne 1694.	-	VII
49	Le Noble Eustache, L' École Du Monde, Amsterdam 1697.	-	VII
50	Montfleury Antoine Jacob, Trasibulo. Tragicommedia, Amsterdam 1697.	-	VII
51	Piron Alexis, Oeuvres Choiesies, Tome troisième, Loudres 1782.	-	VII
52	Ville Antoine de, De la charge des gouverneurs forteresses, Paris 1640.	-	VII
53	M. L. M. D. P., Choix de petits romans de différents genres, 2 vol., Loudres 1789.	-	VII
54	Nouvelle manière de fortifier les places tirée des méthodes Du Chevalier de Ville, du Comte de Pagan, & de Monseieur de Vauban, Amsterdam 1689.	-	VII
55	Swift Jonathan, Satyrische und ernsthafte Schriften, 8 Bänden, Frankfurt u. Leipzig 1760–1766.	-	VII
56	Vermischte Werke des Weltweisen zu Sans-Souci, 3 Theil, [s.l.] 1762.	-	VII
57	Iffland Wilhelm August, Die Mündel: Ein Schauspiel in fünf Aufzügen, Berlin 1775.	-	VII
58	Der Ehrentisch oder Erzählungen aus den Ritterzeiten, Königsberg 1793.	-	VII
59	Iffland Wilhelm August, Der Magnetismus: Nachspiel in einem Aufzug, Munchen 1787.	-	VII
60	Hume David, Sittenlehre der Gesellschaft: als dessen vermischter Schriften, Hamburg u. Leipzig 1756.	-	VII
61	Vermischte Anmerkungen über Gellerts Moral, dessen Schriften überhaupt und Charakter, Leipzig 1772.	-	VII
62	Blohm Michael Dieterich, Vermischte Gedicht, Altona 1756.	-	VII
63	Der Philosophus zu Sans-Souci gegründet Sittenlehre des Teufels um Einung einer reimern Moral, [s.l.] 1762.	-	VII
64	Gellerts Christian Fürchtegott, Lustspiele, Leizpg 1755.	-	VII
65	Bruchstücke aus den Begebenheiten eines unbekanntnen Beherrschers der verborgenen Obern, Halle 1794.	-	VII
66	Rabener Gottlieb Wilhelm, Briefe, von ihm selbst gesammelt, Leipzig 1772.	-	VII
67	Novalis Schriften. Herausgegeben von Ludwig Tieck und Fr. Schlegel, Berlin 1615.	-	VII

68	Bunkels Johann, Leben Bemerkungen und Meinungen, Berlin 1778.	-	VII
69	Kupisz Łukasz, Hippika o koniach, Kraków 1647.	Egzemplarz posiadał adnotację „Hippika o koniach per J. Rubinkowski Mio Antonio Kruszyński Castellanide Gedenesis ad usum ejus et conservationem Equariumque Dono Cessa(ta)”	IX
70	Tiemann Johann Ernst, Versuch den Eingesessenen des Königl. Preußischen Amts Brackwede in der Grafschaft Ravensberg eine einträglichere Landes-Kultur beliebt zu machen oder Vorschläge wie die Brackwedischen Amts-Eingesessenen in wenig Jahren reich werden können, Berlin 1785.	-	IX
71	S. Ignati de Loiola, Apophthegmata sacre, [s.l.] 1662.	-	VIII
72	Walchii Christiani Francisci, S. T. D. et P. P. de Obedientia Christi activa commentatio, Göttingen 1755.	-	VIII
73	Sartorius Johannes, Dissertationes Ethicae, Thoruni 1689.	-	VIII
74	Per P. Stephanum Sczaniecki S. J. Theologum Brevi Calamo. Orbi Monstrata Remonstratio contra cujusdam D. Lutherani mellite Maledicam de Sanctissimo D. Nostro Benedicto XIII. demonstrationem. Ejusdem supremi Capitis, Posnaniae 1727.	-	VIII
75	Cypriani Soarii, Clara Et Praeclara Methodus Parandae Eloquentia, Coloniae 1689.	322 H. (biała nalepka)	VIII
76	Sulpicius Severus, Historiae sacrae a mundi exordio ad sua vsq[ue] tempora deductae libri duo, Coloniae 1600.	-	VIII
77	B. Theodoreti Episcopi Cyri, Opera Omnia ex recensione Jacobi Sirmondi, denuo edidit. locupletavit. et variantes lectiones adiecit Joann. Ludov. Schulze, Halae 1769.	-	VIII

78	Rudimenta historica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi, Pro Gymnasiis Societatis Jesu in Bohemiae Provincia, Wratislaviae 1710.	318 H. (biała nalepka)	VIII
79	Hannenberg Godefridus, Defensio Beatissimae Virginis Dei Genitricis Mariae Contra nostrae tempestatis Haereses: In qua specialis Cultus et Invocatio ejus, Manifestis Argumentis evincitur, Calissii 1728.	-	VIII
80	Morawski Jan, Actvs Virtvtvm & Orationes ad Devm deique Parentem, Calisia [1691–1773].	-	VIII
81	Propositiones, de quibus respondebunt, Magister Georgius Aemylius Mansfeldensis, & Simon Musaeus, & Magister Petrus Praetorius Cotbusianus, Witebergae 1554.	-	VIII
82	Heroina Chrzescianska Rozmaitością Modlitw i Strzelistemi Aktami Nieoszacowanych Łaski Boskiej Skarbow i Niebieskiego Krolestwa Nabywająca [...] drukiem odnowiona R. P. 1794 w drukarni Jasnej Góry Częstochowskiej.	-	VIII
83	Apocalypsis. To iest dziwna sprawa skrytych tajemnic Pańskich, które Janowi świętemu, gdy był wygnan przez wyznanie wiary świętej na wysep kthory zwano Patmos przez widzenia y przez Anyoły rozlicznie zwiastowane były, Z drukani Macieia Wirzbięty roku pańskiego 1565.	-	VIII
84	Konsolacja Philosopy Boecyuna, Collegium Scholarum Piarum, Warszawa 1738.	-	VIII
85	Le Noble Eustache, Szkoła świata albo nauka jednego ojca dana synowi swemu, jak ma żyć i postępować w świecie, na rozmowy podzielona podzielona, Kraków 1755.	-	VIII
86	Kazania X Gwilelma Kalińskiego. Congr. Mission, Warszawa 1791.	-	VIII
87	Kazania odświętne w różnych nabożeństwach okolicznościach przez X. Józefa Męcińskiego prowincyi Mało-Polskiej Reformata kaznodzieję zebrane, Kraków 1795.	-	VIII
88	Skarb karmelitański (Starodruk – bez karty tytułowej, końca i początku. Zaczyna się od str. 67. Kończy na 445).	-	VIII
89	Portrait Au Naturel Des Jesuites Et Anciens Et Modernes: Ou Image Veritable Du Premier Et Du Dernier Siecle de La Societe de Jesus, Amsterdam 1731.	-	VIII

90	Gobinet Charles, Instruction de la Jeunesse en la Pieté Chrétienne, Liege 1771.	-	VIII
91	Les sept trompettes pour réveiller les pécheurs et les insuire à faire pénitence, Rouen 1655.	-	VIII
92	Sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Clementis divina providentia Papae XIII Constitutio qua institutum Societatis Jesu denuo approbatur, Romae 1765.	-	VIII
93	Biestkens Nicolaes, Dat Nieuwe testament ons liefs heeren Iesu Christi, Groningen 1690.	-	VIII
94	Bekker Balthasar, Die bezauberte Welt; oder, Eine gründliche Untersuchung des allgemeinen Aberglaubens und was diese durch derselben Krafft und Gemeinschaft thun, Amsterdam 1693.	-	VIII
95	Biscoe Richard, Erläuterung der Apostelgeschichte aus den Weltges schichten und Alterthümern, Magdeburg und Leipzig 1751.	-	VIII
96	Sturm Christoph Christian, Gebete und Lieder fuer Kinder, Halle 1776.	-	VIII
97	J. C. Lavaters Geist, aus dessen Schriften gezogen, Berlin 1786.	-	VIII
98	Dittmann Andreas Christlieb, Dank und Denkmahl. Gottlicher Güte hern Johann Boihrik, Pflichtmässig aufgerichtet und gewidmet von innem Benannten, Marienburg 1758.	-	VIII
99	Benjamin Moseley's der Arzneykunst Doctors Abhandlung von den Eigenschaften und Wirkungen des Coffee, Lübeck 1786.	-	VIII
100	Perrault Charles, Des hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siècle, avec leurs portraits au naturel, Paris 1696.	-	XII
101	Scheuchzeri Johannis Jacobi, Physica Sacra, Augsburg 1731-1733.	-	XII
102	Iconismi Aenei inseruientes illustrationi et exornationi Physicae Sacrae Johannis Jacobi Scheuchzeri, Auguste Vindelicorum 1735.	85 G. (biała nalepka)	XII
103	Baldens Philippus, Wahrhaftige Ausführliche Beschreibung Der Berühmten Ost-Indischen Kusten Malabar und Coromandel, Als auch der Insel Zeylon, Amsterdam 1672.	86 G. (biała nalepka)	I

104	Büsching Anton Friedrich, Vorbereitung zur gründlichen und nuetzlichen Kenntniß der geographischen Beschaffenheit und Staatsverfassung der europäischen Reiche und Republiken, Hamburg 1776.	4 G. (biała nalepka)	I
105	Forster Johann Reinhold, Magazin von merkwürdigen neuen Reisebeschreibungen: aus fremden Sprachen übersetzt und mit Anmerkungen, Berlin 1790–1794.	67 G. (biała nalepka)	I
106	Nieuhof Joan, Die Gesandtschaft der Ost-Indischen Gesellschaft in den Vereinigten Niederländern an den Tartarischen Cham und nunmehr auch Sinischen Keiser, Verrichtet durch die Herren Peter de Gojern und Jacob Keisern, Amsterdam 1666.	–	I
107	Martiny Jean, Nouvelle géographie où toute la terre est décrite avec beaucoup d'exactitude et de brièveté selon les auteurs les plus approuvez & les cartes les plus nouvelles, Paris 1693.	50 G. (biała nalepka)	I
108	Maundrell Heiunes, Reise-Beschreibung nach dem Gelobten Lande mit einer zweyten Reise Von Venedig auf Jerusalem, Cairo in Aegypten und Constantinopel, Hamburg 1737.	41 G. (biała nalepka)	I
109	Pfennig Christoph Johann, Einleitung in die Mathematische und Physikalische Geographie nach den neuesten Beobachtungen, Stettin u. Leipzig 1765.	53 G. (biała nalepka)	I
110	Ptolemaeus Claudius, Geographia universalis, vetus et nova, complectens /... libros VIII : quorum primus nova translatione Pirkheimheri et accessione commentarioli illustrior quam hactenus fuerit, redditus est..., VIII. Adjectae sunt huic prosteriori editori novae ... tabralae, Petrum Basileae 1545.	85 G. (biała nalepka)	I
111	Über Sitten, Temperament, Alterthümer, Ackerbau, Handel, Theater, Finanzen, und die Gerichtshöfe Spaniens: von einem reisenden Beobachter in den Jahren 1777 und 1778 : aus dem Französischen, mit Dokumenten die aus dem Spanischen übersetzt wurden, Lepzig 1781.	67 G. (biała nalepka)	I
112	Funke Carl, Vieth Gerhard, Atlas du monde ancien en 12 cartes géographiques, Weiner 1800.	–	I
113	Steinwehr Adolf, Physische Abhandlungen, Breslau, 1748.	–	XIV
114	Bion Nicolai, Neu-eröffnete mathematische Werck-Schule, Norymberga 1717.	–	XIV

115	Alstedt Johann Heinrich, Elementale mathematicum, in quo mathesis methodice traditur per præcepta brevia, theoremata perspicua, commentaria succincta, Frankfurt am Main 1611.	–	XIV
116	Schulz Johann, Kurzer Lehrbegriff der Arithmetik, Königsberg 1797.	–	XIV
117	Helwig Christ, Hundertjähriger Kalender, Lipsk 1786.	–	XIV
118	Ładowski X. Pijar, Dykcyonarz służący do poznania Historyi Naturalney, Kraków 1785.	–	XIV
119	Véritable manière de bien fortifier de M. de Vauban, Paris 1694.	–	XIV
120	Ozanam Jacques, Tables de sinus tangentes et secantes, Paris 1697.	–	XIV
121	Kluk Krzysztof, Zwierząt domowych i dzikich... historii naturalnej początku, Warszawa 1779.	–	XIV
122	Kluk Krzysztof, Rzeczy kopalnych, osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie, Warszawa 1781.	–	XIV
123	Kluk Krzysztof, Roslin Potrzebnych, Pozytecznych, Wygodnych, Osobliwie Kraiowych, Albo Ktore W Kraiu Uzyteczne Byc Mogą, Utrzymanie, rozmnozenie i zazycie, Warszawa 1777.	–	XIV
124	Katona Inscritpa cum germanica, Islebii 1604.	–	XIV
125	Sperling Johannis, Zoologia Physica, Lipsk 1661.	–	XIV
126	Czarnocki Alojzy, Arytmetyka czyli nauka o rachunkach do wyższych matematyki części służąca, dla wygody szkolney młodzi z różnych wybornych autorow zebrana y sposobem łatwym, Kalisz 1775.	–	XIV
127	Höll Maxymilian, Elementa mathematica, Posnaniae 1760.	–	XIV
128	Tissot Samuel Auguste, Rada dla spóółstwa względem zdrowia, Warszawa 1775.	–	XIV
129	Bode Johann Elert, Anleitung zur Kenntniss des gestirnten Himmels. Pflanzen u. d. mondes 1773–1774, Berlin 1775.	–	XIV
130	Gamersfelder Sebastian, Ein new Rechenbüchlein, Danzig 1620.	–	XIV
131	Richter Christiaani, Succinta Recensio de Medicamentis aliquot selectis quae Halae Magdeburgicae in orphanotropheo dispensantur, Halae 1752.	–	XIV

132	Koppe K., Physch, Essen 1667.	-	XIV
133	Beynon Elias, Świeżo przyczyniony miłosierny Samarytan albo przyjazno - braterska rada na wszelakie choroby, łamania w ludzkim ciele, 1691.	-	XIV
134	Cadogan William, Abhandlung von der Gicht, Frankfurt 1772.	-	XIV
135	Whitehursts John, Untersuchungen über den ursprünglichen Zustand und die Bildung der Erde, Leipzig 1788.	-	XIV
136	Sander Heinrich, Historia naturalna i ekonomiczna rolnicza, Kraków 1786.	-	XIV
137	Sendel Christiono, De respiratione difficuli, Erfordia 1743.	-	XIV
138	Theophilus Johannes, Dissertatio medica inauguralis recensens Morbes et plethora, quam sub auspiciis divienis et gratiosi medicorum ordynus concensu im academia Albertina, pro gradu doctoris, Regionontis 1758.	-	XIV
139	Mitzler de Kolof Wawrzyniec Krzysztof (Laurentius Mizleru), De usu ac praestantia medicamentorum chemicorum, Varsaviae 1751.	-	XIV
140	Historia Rerum Polonicarum concinnata ad Sigismundum Tertium poloniae et sveciaeque regem libris decem a Salomone Neugebauero ci Padauo, Hanouiae 1618.	270 H. (biała nalepka)	-
141	Chronica sive historiae polonicae compendiosa, ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens authore magn. viro Joanne Herburto de Fulstin, Regni Polonici Senatore, Dantisci 1609.	-	-
142	Icones sive Imagines imp. regum principum, electorum et ducum Saxoniae Nicolai Reusnerii Leoniri, Jenae 1597.	-	-
143	Iconismi Aenei inseruientes illustrationi et exornationi Physicae Sacrae Johannis Jacobi Scheuchzeri, Augusta Vindelicorum 1735.	85 G. (biała nalepka)	-
144	Nordberg Jöran Andersson, Leben Karl des Zwölften Königs in Schweden mit Münzen und Kupfern, [S.l.] 1745-1757.	472 H. (biała nalepka)	-
145	Cypriani Tabulae Rhetoricae [s.l.] 1728.	-	-
146	Quaestio utrum expediat et licant ut Sacra Biblia ab omnibus utriusque sexus personis discreminatim legantur Bibliorum, Gedani 1634.	-	-

147	Hartwachs Abraham, Geographisch-historische Landes-Beschreibung derer dreyen im polnischen preussen ligenden Werdern als des Dantziger, Elbing u. Marienburgischen, Königsberg 1722.	-	-
148	Bekker Balthasar, Die Bezauberte Welt oder Eine gründliche Untersuchung des allgemeinen Aberglaubens, Betreffend die Arth und das Vermögen, Gewalt und Wirckung des Satans und der bösen Geister über den Menschen, Amsterdam 1683.	-	-
149	Zernecke Jacob Heinrich, Thornische Chronica in welcher die Geschichte dieser Stadt von 1721-1726, Berlin 1727.	-	-
150	Promptuarium legum et constitut. Regni Poloniae ac Magni ducatus Lithuaniae ad faciliorem ingentis voluminis multa annorum sesie adulti Indagationem in capita per status, duobus libris per Augustinum Kołudzki 1697.	-	-
151	Prawa Konstytucye y przywileje Król. Polskiego y Wielkiego X. Litewskiego. Od Sejmy Wiślickiego R. P. 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone, Warszawa 1733.	-	VI
152	Allgemeine Weltgeschichte, Leipzig 1711-1795.	-	-
153	Petrarca Francesco, De remediis utriusque fortunae, [s.l.] 1595.	-	-
154	K. J., Geschichte der polnischen Staatsveränderung vom 3 V 1791, Warschau 1791.	-	-
155	Arnaeus Horus, Rotterdamii 1680.	-	-
156	Kalendarzyk polityczny 1794, Warszawa.	-	-
157	Julius Caesaris Amstelodami Elsevirius 1683.	-	-
158	Cornelii Nepotis vulgo Aemilii Probi de Excellentibus viris, Argetorati 1684.	-	-
159	Les fonctions du capitaine de cavalerie, & les principales de ses officiers subalternes, [s.l.] 1688.	-	-
160	Chronica Slavorum Helmoldi, presbyteri bosouiensis, et Arnoldi, abbatis lubecensis : in quibus res slavicae & saxonicae fere à tempore Caroli Magni usque ad Ottonem IV. seu, ad ann. Ch. [1209] exponuntur, Lubecae 1659.	62 H. (biała nalepka)	-
161	Portraits au naturel der Jesuites et anciens et modernes, Amsterdam 1731.	-	-
162	Herburt Jan, Statuta Regni Poloniae in ordinem alphabeti digesta, Samoscii 1597.	-	-

163	Recueil de pièces relatives au procès entre S.A. le prince Adam Czartoryski, accusateur, et MM. Komarzewski et Ryx, accusés du crime d'empoisonnement, 1785.	-	-
164	Caspar Schütz, Historia Rerum Prussicarum, Lipsk-Eisleben 1599.	-	-
165	Dögen Matthiae, Dramburgensis Marchici Architectura Militaris Moderna Varijs Historijs, tam veteribus quam novis confirmata et praecipuis totius Europae munimentis, ad exemplum adductis exornata, Amsterdami 1647.	-	-
166	Compendium to jest krótkie zebranie wszystkich praw, statutów i constitucyi Koronnych aż do r. 1613 inclus. na 6 rozdziałów rozporządzone i wydane przez Teodora Zawadzkiego z Zawad szlachcica polskiego, herbu Rogala. W Krakowie u Kempiniego 1614.	-	-
167	Carte generale de la Pologne z 1772.	-	-
168	Statistisch-Topographische Beschreibung der Kurmark Brandenburg, Berlin 1788.	-	XV
169	Foerster Johann Christian, Einleitung in die Staatslehre, Halle 1765.	-	V
170	Discours aux grands de Pologne sur la necessite de faire les Jesuites de ce Royaume pour y retablir l'union et la tranquillite. Par un Seigneur Polonais. Trad. du latin, Amsterdam 1726.	334 H. (biała nalepka)	XV
171	Jesus-Christ sous l'anatheme et l'excommunication, Amsterdam 1731.	334 H. (biała nalepka)	XV
172	Jöcher Christian Gottlieb, Compendioses Gelehrten Lexicon, Leipzig 1726.	162 H. (biała nalepka)	XV
173	Dittmann Andreas Christlieb, Gemach volles Dank und Denkmal göttliches Güte, für die umälligen wohlthaten...dem Hernn Johann Bobribl, Marienburg 1758.	176 H. (biała nalepka)	XV
174	Respublica Sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc. diversorum Autorum, Lugduni Bat. 1627.	-	XV
175	La Science des medailles pour l'instruction de ceux qui s'appliquent a'la connoissance des medailles Antiques et modernes, Amsterdam 1693.	-	XV
176	Wielądek Woyciech Wincenty na Wielądkowie, Heraldyka czyli opisanie herbów w jakim który jest kształcie...Heraldyka czyli opisanie familii y krwi związku, Warszawa 1792.	-	XV

177	Daneykowicz Jan Ostrowski, Swada polska łacińska albo Miscellanea oratorskie, seymowe, weselne...prozą y wierszem, wyd. XX. Jezuitów, Lublin 1745-47.	-	VI
178	Leibniz Gottfried Wilhelm, Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae, Lipsiae et Hallae 1748.	-	V
179	Codex Diplomaticus Pomeraniae, Stettin 1748.	-	VI
180	Inwentarz nowy praw, statutów, konstytucyj koronnych, y W. X. Litew Znaydujących się w sześciu tomach Voluminis Legum , niegdyś przez Macieja Marcjana Ładowskiego od Roku Pańskiego 1550 do Roku 1683, potym przez ... Józefa Andrzeja Załuskiego [...] do R. 1726 zebrana teraz przez X. Arnolfa Kazimierza Żeglickiego.	-	VI
181	Promptuarium legum et constitutionum Regni ac M. D. Lituaniae ad faciliorem ingentis Voluminis, Multa annorum serie adulti indagationem in Capita per statuo duobus libris per generorum Augustinum Kołudzki judicaem terrestum Iunivladislaviensem. Ex mandato et privilegio J. R. M. dispositum A. D. 1694. Eleuchum librorum et statuum seu Papstum sequens pagina indicabit.	-	VI
182	Jus Culmense ex ultima revisione, oder das vollständige culmische Recht, mit nöthigen Anmerkungen, Beylagen, Register und einer vorgesetzten kurtzen Historie desselben, zum gemeinen Besten herausgegeben, Danzig 1745.	-	VI
183	Pamiętnik albo Kronika Pruskich Mistrzów i Książąt pruskich tudziesz Historya inflandzka y kurlandzka Mikołaja z Chwałkowa Chwałkowskiego z opisem woyny szwedzkiej i moskiewskiej za Augusta II, Poznań 1712.	-	II
184	Pisarski Jan, Mówca Polski albo suplement do tomu pierwszego mów sejmowych tom wtóry, Kalisz 1676.	-	II
185	Mowy na Radach y Seymach przez X. Andrzeja Chryzostoma na Załuskach y Błędowie Załuskiego biskupa kijowskiego y czernichowskiego opata wąchockiego etc., Oliwa 1689.	-	II
186	Jacob Andreas Friedrich, Geschichte des gegenwärtiges Krieges Augsburg, Frankfurt u. Leipzig 1772.	-	II
187	Leben Stanislaus Königs von Pohlen mit nöthigen Anmerkungen, Urkunden und Müntzen erläutert von S... Welchem das Leben des Cardinals Michael Radziejowski beygefügt woren, Stockholm 1741.	370 H. (biała nalepka)	II

188	Bajerski Adam, Z Dotrzymanego Indygenatu Pruskiego Dobro Pospolite, z Niedotrzymanego Uszczerbek y Ruina Prowincyi : Przez Indygenę Pruskiego swiatu wywiedziona. Przydana Juris Correcti inter Fratres & Sorores de Scessione Defensio, Concordiae gratia scripta 1669.	-	II
189	Juris correcti terrarum Prussiae inter fratres et sorores de succesione defensio, [S.l.] 1695.	-	II
190	Replika indygeny pruskiego na respons gruby in veritate et justicea błędzący; z obszerniejszym koło tego wywodem, każdemu prawdę i dobro pospolite kochającemu pod rozsądek podana A/dam/ B/ajerski/ A.D. 1697.	-	II
191	Stanislai Okszyz Orzechowski Roxolani Fidelis subditus sive de institutione regia ad Sig. Augustum libri duo, Varsaviae 1697.	-	II
192	Gratiani Severini Lipiński Nobil. Prutheni ad Vincentium Constantinum Starodobrski Nob. Polon. Epistola, Sicilimenta quaedam in Celsissimi olim Principis Ill. Rev. et Ex. Dom. Andreae Chryzostomi in Zaluskie Załuski Episcopi Warmiensi et cel. Epistolarum historico-familiarium loca nonnulla Terras Prussiae, speciatim Civitatem Gedanenses officientea, exhibens Anno 1712.	-	II
193	Synodus Diocesana Posnaniensis sub D. Christophoro Antonio in Słupow Szembek episc. Posn., Varsaviae 1720.	-	II
194	Zulaga Gedanensium civitati ab ordinibus asserta, Gedani 1761.	-	II
195	Micraelius Johannes, Altes Pommerland, buch 1-V, Alten Stettin 1640.	-	II
196	Der Polnische Insurrektionskrieg im Jahre 1794 von einen Augenzeigen. Nebst einigen freimütigen Nachrichten u. Bemerkungen über die letzte Theilung von Polen. Berlin 1797.	378 H. (biała nalepka)	II
197	Hartwig Abraham, Geographisch historische Landes-Beschreibung derer dreyem im Pohlischen-Preussen liegenden Werdeen als des Dantziger, Elbing und Marienburgischen, Königsberg 1722.	-	IV
198	Natalis Comitit Mythologiae sive explicationis fabularum, Francoforti 1596.	-	IV

199	R. Simon Ben Jochai, Das andere Buch der Historie des Krieges zwischen den Preussen und ihren Bundsgewossen und den Oesterreichern 1758, 1759, 1760, 1761, 1762.	-	IV
200	Le Roy Julien, Anweisung, die einfachen so wohl als Repetir Uhren wohl zu richten und zu gebrauchen, Dresden 1759.	-	IV
201	Skrzynecki Rafał, Spiknienie Burgofontskie samym swoim wykonaniem dowiedzione czyli prawdziwe ułożenie Jansenizmu, Kalisz 1783.	2 H?. (biała nalepka)	IV
202	Gespräch im Reiche der Todten zwischen Maria Theresia und Fridrich dem Zweyten worimen dieser hohen Personen Leben und merkwürdige Thaten bis zu Ihrem Tode unpartheiisch erzählet werden, Maltha 1786.	-	IV
203	Accurate Nachricht von der Russischen und Sächsischen Belagerung und Bombardirung der Stadt Dantzig, Cöln 1735.	-	IV
204	Römische Historie von Erbauung der Stadt Rom bis auf die Schlacht bei Actium, oder das Ende der Republik aus dem Französichen...ins Deutsche übersetzt, Theil I-XVI, Leipzig Breslau 1739-1763.	-	IV
205	Erleutertes Preussen oder auserlesene Anmerkungen über verschiedene zur Preussischen Kirchen, Civil und Gelehrten Historie gehörige Dinge, Königsberg 1724-8.	314 H. (biała nalepka)	IV
206	Colerus Johannes, Das Leben des Benedikt von Spinoza, Frankfurt u. Leipzig 1723.	-	IV
207	Plutarchi Chaeronensis ethicorum sive moralium, Pars II, Francfurti 1619.	-	IV
208	Les Mysteres les plus secrets des Jesuites contenus en diverses pieces originales, Cologne 1727.	316 H. (biała nalepka)	IV
209	Erklärung an Ihre Hohe Mitstände des deutschen Rechts über die Bayerische Succession angelegenheit, Berlin 1778.	-	IV
210	Leben Franz Balthasar Schönberg von Brenkenhof, Königl. Preuß. geheim. Ober- Finanz- Kriegs- und Domainenrath, Leipzig 1782.	98 H. (biała nalepka)	IV
211	Szczerbicz Paweł, Promptuarium, 1664.	-	IV
212	Constytucya Seymu Walnego ordynacyjnego sześci niedzielnego w Grodnie R.P. 1718, Varsaviae.	-	IV

213	Księga polska histor. [w pergam. brak karty tytułowej i 23 stron.] Warszawa 1632.	-	IV
214	Der Münz Geschichte der Stadt Danzig. Erstes Stück im 1762, [S.l.] 1762–1763.	-	IV
215	Erklärung an Ihre Hohe Mit-Stände des Deutschen Reichs über die Bayersiche Successions-Angelegenheit und über die Ursachen welche Höchstdieselbe nöthigen sich der widerrechtlichen Trennung des Herzogthums Bayern zu widersetzen, Berlin 1778.	335 H. (biała nalepka)	IV
216	Poniński Antoni, Sarmatides Seu Satyræ: Cujusdam Equitis Poloni Jllustrissimo & Excellentissimo D. D. Joanni Friderico Sacri [...] Romani Comiti in Koderi Dorokostaje, Czarnobyl, et Kopyły Sapieha Supremo Magni Ducatus Lithvaniaë Cancellario, Præfecto cum Jurisdictione Palatinatus Brestiensis, Propoyscensi, Gorzdoviensi etc. Capitaneo, Ordinis Aquilæ Albæ Equiti, [S.l.]1741.	-	XI
217	Opera Heroica Illustrissimi Domini Antonij Lodzia á Ponin Poninski Palatini Posnaniensis Equitis Ordinis Aquilae Albae, Olim Sub Nomine Equitis Poloni Sparsim edita Nunc verò plurimùm aucta cura studia ex impensis Joannis Maxiiniliani Królikiewicz Sacrae Regiae Maiestatis Secretarii, Varsaviae 1739.	-	XI
218	Historia obozowa Goffred abo Jeruzalem Wyzwolona Przekładania Piotra Kochanowskiego I.K.M. Sekretarza gwoli szlachenem rycestwu zabawie, Kraków 1687.	-	XI
219	Belizaryusz przez p. Marmontel, Akademika wymowy francuskiego napisany z francuskiego wyłożony i zodobniony Kopersztychami,	-	XI
220	edycja trzecia, Warszawa 1787.	-	XI
221	Kossakowski Józef Kazimierz, Książdz Pleban, edycya II, Warszawa 1788.	-	XI
222	Górnicki Łukasz, Dworzanin polski teraz nowo przedrukowany, gratia et przywilegio S. R. M., Kraków 1639.	-	XI
223	Sigismund Karl Otto Friedrich, Archiv für Accisebediente und Accisanten zur practischen Kenntniss, Berlin 1790.	-	V
224	Skrzetuski Wincenty, Prawo polityczne narodu polskiego, Warszawa 1787.	-	V

225	Orator Polonus : Primo aliquot Instructionibus de Comitijs, Legationibus, Militia, Politica : Deinde Occasionibus ibidem dicendi, modis, materijs, exemplis, & supplementis Informatus: Jllustr. Juventuti Scholas Pias frequentatin in exemplar Propositus: Sub Magni Protectione [...] D. Joannis Ansgarij Comitiss in Bekowo Czapsk, Varsavie 1740.	-	V
226	Chwałkowski Nicolas, Regni Poloniae ius publicum, Regiomonti 1684.	-	V
227	Wöhner Paul-Gottlieb, Handbuch über das Kassen- und Rechnungs-Wesen, Berlin 1797.	-	V
228	Ludovici Jacob Friedrich, Doctrina Pandectarum, Hallae 1743.	-	V
229	Farraginis actionum iuris civilis et provincialis Saxoni municipalisque Magdeburgensis et iuris Polonici libri septem. Per Joannem Cervum Tucholiensem olim collecti et revisi. Nunc vero, propter exemplarium inopiam recus, Zamosci 1607.	-	V
230	Über die Aufhebung der Leibeigenschaft, Berlin 1798.	-	V
231	Nouveau recueil des édits, déclarations, ordonnances, réglemens et arrests des Roys de France, depuis François I. jusques à présent, concernant ce qui doit être observé pour l'administration de la justice, Paris 1664.	-	V

Aneks. 2. Wykaz zaginionych archiwaliów z Nawry
(oprac. Mateusz Superczyński)¹

Dokumenty i przywileje królewskie		
Lp.	Tytuł dokumentu	Dodatkowe informacje
1	Jan III [Sobieski] mianuje Waleriana Kruszyńskiego na Sejmik Krajowy Pruski w sprawie jego służby w czasie wojny z Turcją i Tatarami [Warszawa, 14 V 1693]	Oryginalny dokument z pieczęcią, oblatowany
2	Jan III [Sobieski] zezwala Walerianowi Kruszyńskiemu organizować corocznie jarmark we Wsi Nawra [Warszawa, 30 V 1693]	Oryginalny dokument z pieczęcią, oblatowany
3	Rozporządzenie Skarbnika Koronnego Teodora Wessela w sprawie fałszowania monet [12 VIII 1761]	
4	Zygmunt I [Stary] wydaje rozporządzenie w sprawie podatków rocznych Starostwa Człuchowskiego [Kraków, 1525]	Dokument pergaminowy z odpadniętą pieczęcią
5	Jan Kazimierz nadaje Zygmunтови Guldensternowi Kasztelanę Gdańską [29 X 1656]	Oryginalny dokument z pieczęcią papierowo-woskową, oblatowany
6	Zygmunt III zwalnia Piotra Czernieskiego z obowiązków ławnika w powiecie Tczewskiego? [20 VIII 1590]	Oryginalny dokument z pieczęcią papierowo-woskową, oblatowany
7	Stanisław Leszczyński mianuje Stanisława Konopackiego, kasztelana chełm. na stanowisko do dyspozycji generała regimentu piechoty [15 IX 1708]	Oryginalny dokument z pieczęcią
8	Przywilej dla Lichtenfeld (Jasna) wystawiony w Dzierzgoniu przez komtura Konrada von Brunswik 1354, potwierdzony przez Zygmunta III [17 XII 1620]	Dokument pergaminowy z odpadniętą pieczęcią
9	Zygmunt III wynagradza służbę Bernarda Kruszyńskiego na wojnie z Rosją [15 II 1621]]	
10	Stanisław Leszczyński zwalnia ze służby Stanisława Konopackiego, kasztelana chełmińskiego z kontrybucji [4 VIII 1707]	Oryginalny dokument z pieczęcią

¹ Wykaz sporządzono na podstawie spisów Warschauera z 1920 r. oraz spisów zachowanych w aktach Archiwum Państwowego w Bydgoszczy i Archiwum Akt Nowych z 1945 r., zob. APB, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1601; AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471; APT, Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 5a.

11	Władysław IV potwierdza prawa dla miasta Janów z 1630 12 VII nadane przez Aleksandra Zmigrode Stadnickiego [7 VIII 1642]	Oryginalny dokument z pieczęcią
12	Stefan Batory zezwala aby królewski sekretarz Andrzej Bobolia sekretarzowi Maciejowi Konopackiemu przekazał dochody miasta Gdańska zgodnie z listem królewskim [18 XI 1582]	
13	Oryginalny dekret króla Stefana Batorego – kontrakt między Michałem Kozłowskim i Walentym Zimmermanem, obywatelem miasta Świecia dot. młyna w Kozłowie [1578]	
14	Diariusz wojewody wielkopolskiego Rafała Leszczyńskiego do Porty 1700 – Diariusz kampaniey terażniejszey umownie i prawdziwie spisany Gdańsk 1526	
15	Zygmunt I nadaje Jerzemu Konopackiemu wojewodzie pomorskiemu przywilej dla wsi Schlegsdorf (Wawrzichewice), wcześniej należąca do biskupstwa chełmińskiego, [Kraków 1532]	Dokument pergaminowy z pieczęcią
16	Jerzy Wilhelm, książę brandenburski potwierdza przywilej wydany przez Konrada z Brunszwiku, komtura dzierzgońskiego 1354, [Królewiec 20 II 1536 II]?	Dokument pergaminowy z odpadniętą pieczęcią
17	Zygmunt August transumuje dokument mistrza zakonu krzyżackiego Theodoryka Burgraf z Madenburga? z 1336 r. dla Budisch i Wepel, [Lublin 1569]	Dokument pergaminowy z odpadniętą pieczęcią
18	Brązowa obwoluta papierowa z pieczęciami i dokumentami pergaminowymi: – Władysław IV zezwala Jerzemu Czema szafarzowi w Pucku przekazać dobra Stare Kossowo Gabrielowi Szczepańskiemu [3 II 1637] – Zygmunt I nadaje dwóm braciom Achacemu i Fabianowi Czema przywilej na dobra Reichandreas (Andrisdorff oraz wieś Lichtenfeld, Polik, Morainen i Stagno	Dokumenty pergaminowe z pieczęciami
19	Jan Kazimierz poleca Jakubowi [Oktawianowi] Konopackiemu z Elbląga przybycie na Sejmik krajowy w Malborku [5 III 1649]	Oryginalny dokument z pieczęcią
20	Jan Kazimierz nadaje Teresie Szczepańskiej dobra w dożywocie Błędowo i Budę w starostwie [27 V 1667]	
21	Jan Kazimierz odpowiada Zygmuntowi Guldensternowi kasztelanowi gdańskiemu z rewizji ekonomii malborskiej w czasie wojen szwedzkich [18 VII 1660]	Oryginalny dokument z pieczęcią
22	Uniwersał Jana Kazimierza w sprawie służby u Szwedów [?] [4 II 1656]	

23	August II oznajmia, że Butler starostwa Nowego wydzierżawia starostwo na 3 lata Stanisławowi Konopackiemu [30 I 1698]	Oryginalny dokument z pieczęcią
24	Jan III [Sobieski] zezwala Teresie Konopackiej, wdowie po Szczepańskim, kasztelanie grudziądzkim jej prawa do tenuty w powiecie grudziądzkim do Stanisława Konopackiego [IV 1679]	Oryginalny dokument z pieczęcią
25	Jan Kazimierz zezwala Magdalenie Hodiewskiej jej prawa do starostwa wileńskiego i dóbr Witebsk przejętych od Krystiana Konopackiego [15 VII 1665]	Oryginalny dokument z pieczęcią
26	August III przekazuje kasztelanę chełm. po Sebastianie Czapskim Stanisławowi Konopackiemu [10 III 1699]	Oryginalny dokument z pieczęcią
27	Jan III [Sobieski] przekazuje po śmierci Andrzeja Konopackiego urząd podkomorzego województwa pomorskiego Stanisławowi Konopackiemu [17 VII 1688]	Oryginalny dokument z pieczęcią
28	Jan III [Sobieski] przekazuje urząd miecznika pruskiego, kasztelana inflanckiego Stanisławowi Konopackiemu, synowi kasztelana elbląskiego [23 IV 1685]	Oryginalny dokument z pieczęcią
Księgi rękopiśmienne i akta		
Lp.	Tytuł księgi/akt	Dodatkowe informacje
1	Polonese libertatis hereditarium fundum a domo Sczaniecciane in bonis Łaszczyn... Liber primus transactionum 1583–1699	
2	Akta dotyczące wyłączenia Stanisława Sczanieckiego z sejmiku powiatowego 1861–1865	
3	Akta i papiery dotyczące pogrzebu sędziego Józefa Sczanieckiego bei den Philippinen in Gostin 1815–1823	
4	Akta Komisji Sądowej dot. różnych hipotek Józefa Sczanieckiego właściciela Boguszyna. 1810–1823	
5	Demonstratio Familiae Guldensternianae (XVII w.)	
6	Das Guldenstierner Geschlecht Stamme und Herkomme	
7	Compendium universarum orationum diariumque atrium Rhetoricarum etc. Studentis fumodie Ciceroniae domini Konstanti Kruszyński A. 1766 die 1 septembris... z kolegium jezuickiego w Toruniu	
8	Historia ksiąźcia Argamona. Z francuskiego języka na polski przetłumaczona – rękopis. Ex libris Antoni Graf Kruszyński castell. Gedan. 1749	Księga rękopiśmienna
9	Ars poesos scholastice lucustratione et industria elaborate per P. M. D. Constantium Kruszyński ab anno 1764 ad annum 1765 et die ultima Julii contimate.	Księga rękopiśmienna

10	Mella attica eloquentiae candidatis in conventis SS. Jesu 1714–1715	Księga rękopiśmienna
11	Rękopis: „Liber privilegiorum” z XVIII w. Privilegium Culmense primum. 1233, Privilegium Culmen 1251, przywileje toruńskie, dla Nowego Miasta Torunia 1264, 1266, 1303, dla Torunia 1520, 1677	Księga rękopiśmienna
11	Sumarium documentorum in Archiv Castrensi Posnaniensi repertitum...Familiam Szczanieciam...	Rękopis

Bibliografia

Źródła niepublikowane

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

- Biuro Rewindykacji w Warszawie, sygn. 431: *Transporty rewindykacyjne. Wykaz wysłanych wagonów, korespondencja.*
- Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8471: *Rejestracja szkód wojennych [straty archiwów w Bydgoszczy, Kielcach, Krakowie. Wykazy i korespondencja].*
- Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8472: *Rejestracja szkód wojennych [straty archiwów w Bydgoszczy, Kielcach, Krakowie. Wykazy i korespondencja].*
- Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 8476: *Zbiory archiwalne w majątkach podworskich [zabezpieczenie i przejmowanie]. Korespondencja z archiwami i Zarządem Nieruchomości Ziemskich.*

Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu:

- sygn. 1/182: *Sprawozdanie Biblioteki UMK za 1947 r.*
- sygn. 1/281: *Depozyt z Nawry (ciąg dalszy).*
- sygn. 1/303: *Fragmety spisu depozytu Szczanieckich z Nawry.*
- sygn. 1/330: *Rejestr przybytków. 1949.*
- sygn. 1/333: *Rejestr przybytków. 1952.*
- sygn. 1/344: *Rejestr przybytków. 1962.*
- sygn. 1/355: *Rejestr przybytków. 1973.*
- sygn. 1/356: *Rejestr przybytków. 1974.*
- sygn. 1/358: *Rejestr przybytków. 1976.*

Archiwum Gabinetu Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu:

- Księga akcesji (bez sygn.).
- Wykaz starodruków sporządzony przez Magdalenę Awianowicz (bez sygn.).
- Zeszyt Marii Strutyńskiej, zawierający spis sygnatur starodruków proveniencji nawrzańskiej (bez sygn.).

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy:

- Archiwum dr Anny Perlińskiej, sygn. 242: *Akta podworskie w zasobie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Bydgoszczy [maszynopis, fiszki bibliograficzne, nadbitki].*

- Archiwum dr Anny Perlińskiej, sygn. 413: *Akta podworskie w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy – zbiór materiałów.*
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 201: *Korespondencja bieżąca dotycząca biblioteki.*
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 252: *Biblioteka archiwum.*
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 587: *Wiadomości o archiwum.*
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1601: *Spis dokumentów z archiwum majątku Nawra.*
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1623: *Informacje o archiwum i archiwaliach.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 1: *Korespondencja z Archiwum Rzeszy w Gdańsku.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 2: *Korespondencja z Archiwum Rzeszy w Gdańsku.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 6: *Verkehr mit den Reichsarchiv Danzig.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 37: *Erfassung und Sicherstellung von nichtstaatlichen Archivgut (nach Kreisen geordnet).*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 39: *Archivalien – Zugangsbuch.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 47: *Książka inwentarzowa biblioteki archiwum.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 48: *Książka inwentarzowa biblioteki archiwum.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 57: *Allgemeines, Personalien.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 91: *Wykazy repertoriów, rozmieszczenie zespołów w magazynach, ewidencja zespołów nieopracowanych.*
- Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, sygn. 156: *Notatki Tadeusza Esmana dot[yczące] wojennych losów bydgoskich archiwaliów.*
- Filharmonia Pomorska im. Ignacego Paderewskiego w Bydgoszczy, sygn. 71: *Pałac w Nawrze.*
- Filharmonia Pomorska im. Ignacego Paderewskiego w Bydgoszczy, sygn. 72: *Pałac w Nawrze. Projekt Andrzeja Szwalbego stworzenia ośrodka muzycznego, zdjęcia pałacu, koncert Capelli Bydgostiensis w Nawrze 26 XI 1978, korespondencja.*

Archiwum Państwowe w Łodzi:

- Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 25: *Księga inwentarzowa Miejskiego Muzeum Historii i Sztuki 1945–1947.*
- Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 320: *Historia założenia MSŁ.*
- Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 480: *Protokół. Akta: Ewidencja zbiorów. Rewindykacja zbiorów 1951–1956. Załącznik do protokołu spisane w Muzeum Sztuki w Łodzi 27 kwietnia 1951 r. po selekcji obiektów niemuzealnych i nie zabytkowych.*
- Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 565: *Inwentarz Dzieł Sztuki i Przedmiotów Artystycznych z lat 1948–1963 (T. I).*
- Muzeum Sztuki w Łodzi, sygn. 571: *Inwentarz Główny Eksponatów Muzeum Sztuki w Łodzi 1949–1955.*

Archiwum Państwowe w Toruniu:

- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 1: *Sumariusze dóbr: Nawra, Michrowo, Cichoradz, Polski Konopat, Biały Dwór, Drozdowo, Lichtenfeld, Mirakowo, Grodno, Pluskowęsy, Rynkówko.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 3: *Catalogus librorum in Bibliotheca Navrensi Kruszyńscyana existentium in anno 1780 conscriptus.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 4: *Spis księgozbioru Kruszyńskich z Nawry.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 5: *Specyfikacje zbiorów numizmatycznych i medali skolekcjonowanych w Nawrze-zestawienie monet jakie obowiązywały na ziemiach polskich wg monarchów; Władysław Warneńczyk, Ludwik Węgierski 1831.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 5a: *Rękopisy A. Warschauer`a: Notizen über das Szanieckische Familienarchiv zu Nawra.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 5b: *Schematy spisów dokumentów.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 15: *Jan Karol Konopacki opat wąchocki, nominat biskupa warmińskiego-kontrakty, pokwitowania, intromisje, podziały dóbr.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 357: *Odciski lakowe i papierowe pieczęci rodowych.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 433: *Spisy książek i dokumentów w bibliotece w Nawrze.*
- Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/1–14: *Spisy książek i dokumentów w bibliotece w Nawrze.*

- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 435: *Biblioteka w Nawrze – korespondencja*.
- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 536: *Nawra – kościół i plebania. Teksty o historii kościoła w Nawrze (autor m.in. ks. Gapiński), kontrakt na dzierżawę włók plebańskich (wraz z inwentarzem), korespondencja poświęcona wydatkom z kamlarii toruńskiej na kościół w Nawrze, itp.*
- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 537: *Nawra – pałac. Korespondencja dot. prac remontowych w 1805–1806 r., pismo wojewody pomorskiego z 1929 r. uznające pałac za zabytek, korespondencja z PP Pracowni Konserwacji Zabytków w Toruniu.*
- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 538: *Nawra – znaleziska archeologiczne. Rysunek naszyjnika z brązu znalezionej w Nawrze, egzemplarz czasopisma „Z Otchłani Wieków”, itp.*
- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 549: *Fotografie członków rodziny Szczanieckich: Joanna zam. Łubieńska, Ignacy, Ludwik, Michał.*
- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 550: *Fotografie kościoła i pałacu w Nawrze.*
- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 551: *Rysunki projektu przebudowy pałacu w Nawrze. Widoki fasad, przekroje pionowe i poziome wszystkich kondygnacji – stan przed – i projekt po przebudowie z lat 1868–69, 1881, 1908.*
- Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 589: *Druki różne. Treść religijna, polityczna, naukowa, itp.*
- Archiwum zakładowe, spis 38, sygn. 96: *Nabytki w drodze kupna, darów lub depozytów oraz przekazywanie osobom prywatnym 1956–1988.*
- Starostwo Powiatowe w Toruniu. Ref. Kultury i Sztuki, sygn. 248: *Wykazy i ankiety dotyczące zabytkowych budowli podworskich, ich stan zachowania oraz sposób użytkowania.*
- Towarzystwo Naukowe w Toruniu, sygn. 48a: *Komisja archiwalna TNT.*
- Urząd Kultury Rolnej w Toruniu, sygn. 1433: *Gut Nawra (Nawra), Eigentümer: v. Szczaniecki Johann. Grösse: 865 ha (Treuhand: Erich Klingler).*
- *Wstęp do Inwentarza Archiwum Szczanieckich z Nawry*, Bydgoszcz 1975 [maszynopis].

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie:

- Materiały Bronisława Pawłowskiego (1883–1962), sygn. 22: *Przegląd zasobu Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, spisy zawartości niektórych archiwów prywatnych: Popielów, Bnińskich, Komierowskich, Szczanieckich.*

Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu:

- Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-62/8: *Filharmonia Pomorska – współpraca od 1977 do 1983 [Pałac w Nawrze]*.
- Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-75: *Sprawozdania Biblioteki Uniwersyteckiej 1947/48–1948/49*.
- Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-77: *Biblioteka UMK – sprawozdania kasowe, rzeczowe X 1948–VII 1949, Sprawozdanie rzeczowe I II 1947–18 VII 1949*.
- Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-78: *Biblioteka UMK – sprawozdanie za rok 1948, 1949*.
- Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-198: *Domy wypoczynkowe UMK*.
- Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-206: *Majątki ziemskie UMK – Nawra, Koniczynka, Piwnice*.
- Sekretariat Rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika z lat 1945–1961, sygn. R-207: *Majątki uniwersyteckie*.
- Stelmach M., Zbiór kartograficzny Biblioteki Głównej UMK w Toruniu (1971) [maszynopis], sygn. 19817.

Biblioteka Narodowa:

- Zbiory Mieczysława Orłowicza, sygn. F.60684/I.

Biblioteka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy:

- Stojczyk Bogumiła, Charakterystyka literatury pięknej w bibliotece Sczanieckich w Nawrze (1977/78) [maszynopis].
- Solarek Grażyna, Analiza dzieł nauk matematyczno-przyrodniczych i geograficznych Biblioteki Sczanieckich w Nawrze (1981/82) [maszynopis].

Biblioteka PAN w Kórniku:

- Archiwum Biblioteki Kórnickiej (1869–1923), sygn. AB 025: *List Kętrzyńskiego do Celichowskiego z 23 III 1871 r.*

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu:

- sygn. Rps 1373/IV, 1374/IV, 1375/IV, 3537/II, 3538/II, 6026/IV, 6037/III, dok. 174, A-776-777, A-779, A-781-784, A-786-789, M-553, M-2781-2788, Rps

1373–1375/IV, 240/II, 247/II, Rps 239/ II, 247/I, 248/I, 277/III, Rps 240/II, Rps 339/I. Rps 3557–3558/II. Rps 6024/IV, Dok. 174.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin–Dahlem:

- I. Hauptabteilung, Generaldirektion der Staatsarchive, Rep. 178, Nr. 37: *Schutzverlagerung von Archivbeständen und vereinfachte Aussonderung von Registraturgut.*
- I. Hauptabteilung, Generaldirektion der Staatsarchive, Rep. 178, Nr. 64: *Mitteilungsblatt der preußischen Archivverwaltung 1942.*
- I. Hauptabteilung, Generaldirektion der Staatsarchive, Rep. 178, Nr. 2874: *Archivalienverlagerungen und Luftschutzmaßnahmen der deutschen Staatsarchive zu Beginn des Jahres 1945.*

Katedra Konserwatorstwa UMK:

- Szwegier Dominika, Pałac w Nawrze, jego dzieje i problematyka konserwatorska, (2017) [maszynopis].

Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu:

- Badania architektoniczne założenia pałacowego w Nawrze, t. 1–4, oprac. M. Prarat, Toruń 2021, mps.
- Kopia dokumentu „Propozycja Uniwersytetu Mikołaja Kopernika uregulowania statusu prawnego księgozbioru rodziny Szczanieckich w Bibliotece UMK w Toruniu”.
- Odpis księgozbioru pałacu w Nawrze z 1939 r. (oprac. M. Antonowicz, R. Krajniak).
- Odpis zbiorów numizmatycznych i medali skolekcjonowanych w Nawrze z I poł. XIX w. (oprac. M. Superczyński).
- Spis dawnego wyposażenia pałacu w Nawrze w zbiorach prywatnych (oprac. M. Antonowicz, A. Szczaniecki).
- Wykazy zbiorów archeologicznych z Nawry przechowywanych w Muzeum Okręgowym w Toruniu.
- Zbiór fotografii rodziny Szczanieckich.

Muzeum Narodowego w Warszawie:

- MP3471: *Portret Michała Szczanieckiego.*

Muzeum Sztuki w Łodzi:

- MS/SP/M/63: *Portret kanonika Józefa Korwin-Kochanowskiego* (ok. 1680–1756).
- MS/SP/M/64: *Portret Konstantego Kruszyńskiego* (1751–1818).
- MS/SP/M/65: *Portret Sylwestra Szczanieckiego* (1741–1786).
- MS/SP/M/66: *Portret kasztelana Jana Władysława Kretkowskiego* (1695–1728).
- MS/SP/M/74: *Portret Teresy z Konopackich Kruszyńskiej* (ok. 1676–1742).
- MS/SP/M/75: *Portret Ludwika z Wilkszyckich Kruszyńskiej* (zm.1832).
- MS/SP/M/77: *Portret Eleonory z Kochanowskich Kruszyńskiej* (zm. przed 1750).
- MS/SP/M/102: *Portret Antoniego Kruszyńskiego* (1706–1771).
- MS/SP/M/117: *Portret Waleriana Kruszyńskiego* (ok. 1654–1720).

Stowarzyszenie Potomków Rodziny Szczanieckich:

- Wykaz wyposażenia pomieszczeń pałacu w Nawrze z 1939/40 r.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy:

- Księga darów, sygn. 1947–1956.
- Inwentarz księgozbioru M.B.P. w Bydgoszczy 1949 r.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu:

- „Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, sygn. W/2850.
- „Pałac, Nawra pow. Toruń. Inwentaryzacja budowlano-konserwatorska, architektura”, oprac. L. Mausolf, R. Wierzbicki, PP PKZ Toruń 1974, sygn. 256 (R/2656)
- „Inwentaryzacja pałacu w Nawrze”, oprac. R. Pawłowski, PP PKZ Toruń 1957, sygn. W/591.
- „Projekt wnętrza pałacu w Nawrze”, oprac. O. Piotrowicz, B. Awgul, A. Szulc, PP PKZ Toruń 1980, sygn. W/2101.
- „Pałac, Nawra (pow. toruński)”, „Karta Ewidencyjna Zabytku Nieruchomego Wpisanego do Rejestru Zabytków”, oprac. H. Wiczorkiewicz, 1992.
- „Program prac konserwatorskich elewacji oraz dachu pałacu w Nawrze, gm. Chełmża, pow. toruński, woj. kujawsko-pomorskie”, oprac. L. Milewska-Ku-

łakowska, M. Kułakowski, „Atlant Konserwacja i Restauracja Zabytków”, Toruń 2010, sygn. W/5187.

Literatura

Anna Vasas brev till familjen Gyllenstierna 1591–1612 / Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591–1612, utg. av J. Dumanowski, P. Garbacz och W. Krawczuk i samarb. med O. Svensson, Kraków 2002.

Archiwum Szczanieckich w Nawrze, „Słowo Polskie”, r. 14, 1934, nr 92, s. 7.

Archiwum Szczanieckich w Nawrze na Pomorzu, „Piast”, 1934, nr 18, s. 7.

Baranowski Henryk, *Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, ich rozwój i kierunki przyszłego kształtowania*, „Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 5, 1990, s. 23–45.

Birecki Piotr, *Gmina Chełmża. Szkice z dziejów*, Chełmża 2010.

Bohdziewicz Michał, Klotowska Jadwiga, *Portret sarmacki XVII–XVIII. Katalog Muzeum Sztuki w Łodzi*, Łódź 1967.

Borowiak Stanisław, *Cenne... zagrabione... utracone? Dobra kultury zagarnięte z wielkopolskich siedzib ziemiańskich podczas okupacji niemieckiej w latach II wojny światowej: katalog wystawy*, Dobrzyca 2020.

Bukowski Andrzej, *Kruszyński Konstanty Sabin Ignacy h. Prawdzic z Nawry*, [w:] PSB, t. 15, 1970, z. 64, s. 443–444.

Chrapkowski Bogdan, Wierzchosławski Szczepan, *Nawra – gmina Chełmża. Zespół pałacowo-parkowy*, Toruń 1995.

Chudziakowa Jadwiga, *Kultura Łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa–Poznań 1974.

Chwalewik Edward, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa–Kraków 1927.

Ciesielska Karola, *Szczaniecki Michał Leon (1838–1920), właściciel ziemski, działacz narodowy, społeczny i gospodarczy, bibliofil*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 2, red. K. Mikulski, Toruń 2000, s. 212–215.

Ciszewska Wanda, *Biblioteki Torunia w latach 1945–1950*, „Folia Toruniensia”, t. 5, 2005, s. 73–91.

Dobrzycki Jerzy, *Z zachodnich dzielnic Polski*, „Czas”, 1926, nr 185 (15 VIII), s. 2.
Dokumenty po Sobieskim, „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 188, s. 3.

- Dygdała Jerzy, *Kruszyński Antoni h. Prawdzic (1706–1774), kasztelan gdański* [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, G–K, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 517.
- Dygdała Jerzy, *Kruszyński Konstanty h. Prawdzic (1751–1818), działacz polityczny i oświatowy*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, G–K, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 518–519.
- Dygdała Jerzy, *Szlachta posesjonaci w Prusach Królewskich w XVIII wieku i jej mentalność*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaszkiwicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 19–50.
- Dygdała Jerzy, *Wierzchosławski Szczepan, Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990.
- Echa pobytu Duńczyków. Nawra, pow. toruński*, „Słowo Pomorskie”, 1931, nr 142, s. 5.
- Ein stolzes Zeichen sozialer Aufbauarbeit im Kreis Thorn*, „Thorner Freiheit”, 1942, nr 241, s. 4.
- Eine Stätte der Kultur und Wärme. Das Mütterholungsheim in Nefer, Kreis Thorn*, „Thorner Freiheit”, 1943, nr 165, s. 3.
- Ertman Marta, *Malarstwo polskie od XVII do początku XX wieku w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi. Katalog*, Łódź 2009.
- Frankiewicz Czesław, *Działania wojenne w Wielkopolsce w roku 1848*, t. 2: *Miłośław i Sokołowo*, Poznań 1926.
- Frycz Jerzy, *Pałac w Nawrze. Ze studiów nad architekturą około roku 1800 w Polsce*, „Teki Komisji Historii Sztuki”, t. 3, 1965, s. 313–360.
- Frydrychowicz Romuald, *Nawra*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, Warszawa 1885, s. 939–941.
- Gemeinde- und Wohnplatzlexikon des Reichsgaus Danzig–Westpreussen*, hrsg. vom Statistischen Landesamt Danzig–Westpreussen, Bd. 1, Danzig 1944.
- Getka-Kenig Mikołaj, *Trzy pałace Hilarego Szpilowskiego: klasycyzm a problem elitarności wśród szlachty na Mazowszu końca XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 77, 2015, nr 2, s. 275–303.
- Glemma Tadeusz, *Historjografja diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*, „Nova Polonia Sacra. Czasopismo poświęcone badaniu historii kościoła, prawa kanonicznego i literatury teologicznej w Polsce”, t. 2, 1926, s. 1–133.
- Górski Stanisław, *Conciones in maximo totius regni Poloniae conventu apud Leopolum de republica habitae a.d. 1537*, wyd. W. Kętrzyński, Kraków 1877.

- Grochowina Sylwia, *Polityka kulturalna niemieckich władz okupacyjnych w Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie, w Okręgu Rzeszy Kraj Warty i w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Toruń 2013.
- Hiż Stanisław, *Zarys życia i twórczości Hilarego Szpilowskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 16, 1954, nr 3, s. 335–339.
- Imańska Iwona, *Zbiory specjalne w badaniach rynku książki okresu staropolskiego: na przykładzie badań nad aukcjami książek w dawnej Polsce*, [w:] *Zbiory specjalne w bibliotekach polskich. Problematyka badawcza i organizacyjna*, red. A. Borysowska, Szczecin 2015, s. 150–159.
- Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, red. B. Bieńkowska, Poznań 2000.
- Informator o zasobie archiwalnym Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (stan na dzień 31 grudnia 2011 roku)*, oprac. S. Błażejowski, L. Wakuluk, Bydgoszcz 2013.
- Jan Szczaniecki (1872–1952), „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1956, nr 7, s. 71–73.
- Jaroszewski Tadeusz Stefan, *O dwóch grupach polskich rezydencji wiejskich w drugiej połowie XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 11, 1966, z. 2, s. 167–191.
- Jarzębowski Leonard, *O potrzebie i metodach badań proveniencyjnych*, „Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 2, 1982, s. 101–118.
- Kaczmarczyk Kazimierz, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej*, „Archeion”, t. 17, 1948, s. 84–100
- Kamińska Lidia Małgorzata, *Powojenne składnice przemieszczanych dóbr kultury w Polsce. Przyczynek do szerszego opracowania*, „Muzealnictwo”, 2016, nr 56, s. 74–80.
- Kamiński Antoni, *Blask dobroci. Sylwetka Ireny Szczanieckiej*, Nawra 1992.
- Karbowiak Antoni, *Materyały do dziejów wychowania i szkół w ziemi chełmińskiej 1808–1814. Z archiwum nawrzyńskiego Szczanieckich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, r. 7, 1900, s. 3–160.
- Karecka Lidia Małgorzata, *Mienie zwane podworskim w Muzeum Narodowym w Warszawie*, „Muzealnictwo”, 2012, nr 53, s. 44–57.
- Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 6, oprac. H. Kozeńska, W. Stummer, M. Tyszkowa, Warszawa 1994.

- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 11: województwo bydgoskie, z. 16: powiat toruński, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1972.
- Kętrzyński Wojciech, *O narodowości polskiej w Prusiech Zachodnich za czasów krzyżackich. Studium historyczno-etnograficzne*, Kraków 1874.
- Kola Andrzej, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Toruń 1991.
- Kola Andrzej, *Początki toruńskiego ośrodka polskich badań archeologicznych*, „Rocznik Toruński”, t. 6, 1971, s. 77–88.
- Kolberg Oskar, *Pomorze. Dzieła wszystkie*, t. 39, Wrocław–Poznań 1965 (reprint).
- Kolekcja archeologiczna. Katalog Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, red. P. Gużyński, Toruń 2019.
- Kopiński Krzysztof, *Biblioteka Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Rocznik Toruński”, t. 29, 2002, s. 227–234.
- Kopiński Krzysztof, Milewska-Kozłowska Joanna, *Stare druki w bibliotece Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Folia Toruniensia”, t. 2, 2002, s. 133–175
- Kozerska Helena, *Straty w zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w czasie I i II wojny światowej*, Warszawa 1960.
- Kruszelnicka Janina, *Portret na Ziemi Chełmińskiej*, cz. 1–2, Toruń 1982–1983.
- Kruszelnicki Zygmunt, *Z dziejów architektury ziemi chełmińskiej w latach 1772–1920*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, z. 91, Nauki Humanistyczno-społeczne VII, 1979, s. 41–65.
- Kujot Stanisław, *Dokumenta odnoszące się do sprawy toruńskiej z r. 1724*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 21, 1895.
- Kujot Stanisław, *Sprawa toruńska z roku 1724*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 20, 1894.
- Kwiatkowski Marek, *Mazowiecka grupa pałaców klasycystycznych*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 25, 1963, nr 2, s. 158–169.
- Lewicki Jacek, *Antoni Szczaniecki – ostatni dziedzic Nawry. Portret przedstawiciela najmłodszej generacji ziemiaństwa polskiego okresu dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaszkiwicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 125–138.
- Lewicki Jacek, Lewicki Wojciech, *Chełmińscy myśliwi. Historia i działalność Koła Łowieckiego „Orzeł” w Chełmnie*, Chełmno 2013.
- Liczbik Przemek, *„Jak jasny, gorejący płomień...”. Fotobiografia ks. Wojciecha Gajdusa*, [b.m.w.] 2022.

- Liczbik Przemek, „Jestem Polakiem z krwi i kości...”. *Teksty oraz przemowy Michała i Jana Szczanieckich z Nawry*, [b.m.w.] 2022.
- Liczbik Przemek, „Kochajcie i mnie choć trochę”. *Korespondencja ks. Wojciecha Gajdusa: Brandstaetter, Znamierowska-Prüfferowa, Kasprowiczowa*, [b.m.w.] 2022.
- Liczbik Przemek, *W Nawrze, na zawsze... Vademecum*, [b.m.w.] 2022.
- Liczbik Przemek, *X. Szuman: In Memoriam*, Jersey 2021.
- Liczbik Przemek, *Mapy serca. Miscellanea*, [b.m.w.] 2019.
- Łaskiewicz Tomasz, *Zainteresowania naukowe i kolekcjonerskie ziemian na Pomorzu w okresie międzywojennym elementem dziedzictwa kulturowego regionu*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenie, stan obecny, perspektywy*, red. S. Łaniecki, Bydgoszcz 2014, s. 101–114.
- Łaskiewicz Tomasz, *Ziemiaństwo na Pomorzu w okresie dwudziestolecia międzywojennego – w perspektywie codzienności*, Inowrocław–Toruń 2013.
- Łuczak Agnieszka, *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa po roku 1944*, „Biuletyn IPN”, 2011, nr 3, s. 53–58.
- Łuczak Agnieszka, *Utracone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Warszawa–Poznań 2011.
- Matelski Dariusz, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. 1–2, Kraków 2006.
- Matyasik Joanna, *Odnajdują się zaginione księgi. Fragment nawrzyńskiego księgozbioru w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej. Studia*, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2020, s. 217–254.
- Matyasik Joanna, *Pozostałości księgozbiorów ziemiańskich w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy – przyczynek do badań nad proveniencją polskich starych druków*, „Kronika Bydgoska”, t. 36, 2015, s. 343–369.
- Matyasik Joanna, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy* [w:] *Książka dawna i jej właściciele*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2017, s. 157–173.
- Mączyński Ryszard, *Pałac w Walewicach i pałac w Małej Wsi, czyli rozważania o tym, jak w opinii potomnych uczeń zawłaszczył dzieła swego mistrza: Stanisława Zawadzkiego*, „Sztuka i Kultura”, t. 3, 2015, s. 113–243.

- Mocarski Zygmunt, *Biblioteka Szczanieckich w Nawrze*, [w:] *Księga Pamiątkowa Akademickiego Koła Pomorskiego przy Uniwersytecie Poznańskim*, Poznań 1929, s. 30–36.
- Nowosad Wiesław, *Archiwa szlachty Prus Królewskich*, Toruń 2005.
- Nowosad Wiesław, *Nagana szlachectwa jako czynnik archiwotwórczy na przykładzie archiwum rodziny Kruszyńskich z Nawry*, „Archiwa-Kancelaria-Zbiory”, t. 2, 2008, s. 191–217.
- Nowosad Wiesław, *Stanisław Konopacki i sumariusz jego archiwum*, [w:] *Archiwistyka i bibliotekoznawstwo. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, red. I. Rdzanek, Warszawa 1997, s. 86–96.
- Ossowski Godfryd, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami Wielkiego Księstwa Poznańskiego na podstawie badań dokonanych 1875–1878*, Kraków 1881.
- Ossowski Godfryd, *O pomnikach przedhistorycznych Prus Królewskich*, „Roczniki TNT”, r. 1, 1878, s. 15–49.
- Ossowski Godfryd, *Zabytki Przedhistoryczne Ziemi Polskich = Monuments Préhistoriques de l’Ancienne Pologne. Serja I, Prusy Królewskie*, Kraków 1879.
- Pałacha Przemysław, *Paweł Szczaniecki OSB (1917–1998). Historyk liturgii staropolskiej, badacz dziejów Tyńca*, „Studia Sandomierskie”, t. 22, 2015, s. 193–214.
- Piotrowska Małgorzata, *Stowarzyszenie Potomków Rodziny Szczanieckich: wyzwania wobec przywracania historycznych miejsc i kształtowania tożsamości lokalnej*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaszkiewicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 203–209.
- Popławska Lucyna, Robótka Halina, *Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, „Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 3, 1986, s. 111–159.
- Pruszyński Jan, *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*, t. 1–2, Kraków 2001.
- Przybyłowa Janina, *Kruszyński Konstanty Sabin Ignacy*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 475.
- Przybyłowa Janina, *Szczaniecki Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 804.
- Przybyłowa Janina, *Szczaniecki Michał Leon*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 804.

- Przybyłowa Janina, *Z dziejów Biblioteki Szczanieckich w Nawrze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 29, Nauka o Książce V, 1968, s. 69–89.
- Romanowska-Zadrozna Maria, *Badania proveniencyjne w Polsce (cz. 1)*, „Muzealnictwo”, 2016, nr 57, s. 179–191.
- Rybarski Antoni, *Działalność archiwów państwowych w latach 1945–1947*, „Archeion”, t. 18, 1948, s. 218–263.
- Rybarski Antoni, *Rewindykacja i zabezpieczenie archiwaliów w latach 1945–1947*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 55, 1948, s. 34–38.
- Rzyska-Laube Dobromiła, *Zbiory artystyczne polskich ziemian na Pomorzu Nadwiślańskim od końca XVIII wieku po czasy dzisiejsze*, Gdańsk 2022.
- Szczaniecki Adam, *Moja droga w przywracaniu tożsamości kulturowej domu rodzinnego Szczanieckich w Nawrze*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaskiewicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 183–202.
- Serczykowa Barbara, *Zygmunt Działowski (1843–1878). Organizator polskiego życia naukowego na Pomorzu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 11, Nauka o Książce II, 1964, s. 189–209.
- Skład osobowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika na rok akademicki 1972/1973*, red. T. Jasudowicz, Toruń 1973.
- Skład osobowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika za rok akademicki 1974/1975*, red. T. Jasudowicz, Toruń 1975.
- Sokołowska Wanda, *Dzieje Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 1959.
- Spandowski Szymon, *Został zrabowany przez Niemców. Gdzie jest teraz zaginiony księgozbiór z Nawry?*, <https://nowosci.com.pl/zostal-zrabowany-przez-niemcow-gdzie-jest-teraz-zaginiony-ksiegozbior-z-nawry/ar/c1-10914363> [dostęp: 04 września 2023 r.].
- Stażewski Marek, *Niemiecka polityka archiwalna na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy 1939–1945*, Warszawa–Łódź 1991.
- Stolkowski Feliks, *Chełmża z negatywów Bogusławy Szczanieckiej*, Chełmża 2018.
- Stolkowski Feliks, *Nawra z tamtych lat*, Toruń 2014.
- Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, t. 2: *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, t. 3: *Biblioteki*, red. P. Bańkowski, K. Konarski, Warszawa 1955–1957.

- Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, cz. 1: Analiza, cz. 2: Tablice, red. A. Mężyński, Warszawa 1994.
- Strutyńska Maria, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.
- Suchodolski Witold, *Archiwa polskie w obliczu strat poniesionych podczas wojny*, „Przegląd Biblioteczny”, r. 15, 1947, z. 1/2, s. 1–11.
- Superczyński Mateusz, *Nieznane starodruki ulotne w bibliotece Archiwum Państwowego w Toruniu*, „Folia Toruniensia”, t. 19, 2019, s. 183–199.
- Supruniuk Anna, Supruniuk Mirosław Adam, *Tajemnicze początki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Wilno i Lwów w Toruniu)*, Toruń 2017.
- Szpejenkowski Dariusz, *Niemiecka grabież dzieł sztuki w polskich dworach na terenie historycznej Ziemi Dobrzyńskiej w okresie 1939–1945*, [w:] *Zbrodnie niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. P. Gałkowski, A. Szalkowski, Rypin 2019, s. 943–993.
- Tondel Janusz, *Przyczynek do dziejów toruńskiego bibliofilstwa w XVIII w. Na marginesie książki Krystyny i Sławomira Wyszomirskich Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu*, Toruń 1996, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia”, z. 4, 2000, s. 203–223.
- W żywych obrazach*, „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 209, s. 3.
- Walczak Piotr, *Zabytki Nawry*, „Spotkania z Zabytkami”, t. 22, 1998, s. 27–28.
- Waniewska Janina, *Portrety Kretkowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, t. 32, 1998, s. 291–351.
- Wąsowski Andrzej, *Projekty wzorcowe w twórczości H. Szpilowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 46, 2001, z. 3, s. 275–298.
- Wiadomości potoczne*, „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 188, s. 3.
- Wierzchosławski Szczepan, *Rola ziemiaństwa w kształtowaniu tożsamości narodowej społeczeństwa polskiego Pomorza Nadwiślańskiego w XIX i na początku XX wieku (1815–1914)*, [w:] *Ziemiaństwo w kreowaniu tożsamości kulturowej na Pomorzu (XVIII–XX w.)*, red. M. Antonowicz, T. Łaszkiwicz, W. Olszewski, Toruń 2022, s. 51–90.
- Wierzchosławski Szczepan, *Szaniecki Jan Mieczysław*, [w:] PSB, t. 36, 1995, z. 148, s. 97–98.
- Wierzchosławski Szczepan, *Szaniecki Michał Leon*, [w:] PSB, t. 36, 1995, z. 148, s. 103–104.

- Wróbel-Lipowa Krystyna, *Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia”, vol. 46/47, 21, sec. F, 1991/1992, s. 485–497.
- Wysocka Agnieszka, *Pałac w Nawrze – niespełniona wizja o ośrodku kultury*, [w:] *Andrzej Szwalbe i jego dziedzictwo: zbiór studiów*, t. 3, red. M. Chamot, S. Pastuszewski, A. Kłaput-Wiśniewska, Bydgoszcz 2018, s. 219–228.
- Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. Przewodnik*, oprac. D. Kamolowa, Warszawa 1988.
- Zrębowicz Roman, *Malarstwo polskie w galerii Muzeum Sztuki w Łodzi*, Łódź 1957.
- Żychliński Teodor, *Złota księga szlachty polskiej*, r. 1, Poznań 1879.

Spis ilustracji

Losy księgozbioru nawrzańskiego (XVIII–XXI w.).

- Il. 1. Fasada pałacu w Nawrze na przełomie lat 20. i 30. XX w.
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 28
- Il. 2. Inwentarz księgozbioru nawrzańskiego z XVIII w. – *Catalogus Librorum in Bibliotheca Nawrensis Kruszynscyana Existentium in anno 1780 Conscriptus* (APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 3, strona tytułowa). 29
- Il. 3. Przykłady znaków własnościowych Konstantego Kruszyńskiego.
Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak. 30
- Il. 4. Pierwsza strona spisu książek biblioteki Kruszyńskiego z 1851 r.
(APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/1, k. 5). 31
- Il. 5. „Nalepki nawrzańskie”. Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak. 36
- Il. 6abc. Zeszyty ze spisem księgozbioru biblioteki nawrzańskiej z 1939 r. (APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 434/3–14). Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak. 37–38
- Il. 7. Pieczętki i znaki własnościowe rodziny Szanieckich.
Fot. M. Antonowicz, R. Krajniak. 41
- Il. 8. Przykłady opieczętowanej książki przejętej przez archiwum bydgoskie (Reichsarchiv Danzig Zweigstelle Bromberg) w czasie okupacji (Biblioteka APB, sygn. IV/160 i V/37). Fot. R. Krajniak. 44
- Il. 9ab. Współczesna spuścizna księgozbioru nawrzańskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Fot. A. Mycio. 56–57
- Il. 10. Zachowane książki w zbiorach prywatnych. Fot. M. Antonowicz. 63

Archiwum Szanieckich z Nawry – dzieje zasobu.

- Il. 1–8. Współczesny zasób zespołu Archiwum Szanieckich z Nawry w Archiwum Państwowym w Toruniu. Fot. M. Superczyński. 77–78

Wyposażenie pałacu i galeria portretów rodzinnych w Nawrze.

- Il. 1. Michał Leon Szaniecki w pałacowym gabinecie
(APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 549). 88
- Il. 2. Biblioteka w Nawrze (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 91
- Il. 3. Salon w pałacu w Nawrze. Na ścianach m. in. malarstwo dawne: pejzaże i *Kleopatra* lub *królowa Semiramida*, ok. XVIII/XIX w.
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 94

- Il. 4. Komoda z dawnego pałacu w Nawrze
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 97
- Il. 5. Skrzynia z napisami proweniencyjnymi (obecnie w zbiorach
prywatnych rodziny Szanieckich). Fot. A. Szaniecki. 98
- Il. 6. Biurko Jana Szanieckiego (obecnie w zbiorach prywatnych
rodziny Szanieckich). Fot. A. Szaniecki. 98
- Il. 7. Stół z krzesłami z tzw. pałacowego saloniku (obecnie w zbiorach
prywatnych rodziny Szanieckich). Fot. M. Antonowicz. 99
- Il. 8. Salonik z północnej części pałacu, lata 30. XX w.
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 99
- Il. 9. Konsolka (obecnie w zbiorach wnuka Ireny i Jana Szanieckich).
Fot. M. Antonowicz. 100
- Il. 10. Salonik w pałacu w Nawrze. Na drugim planie widoczna
konsolka posiadająca nieco inaczej zdobione (ornament
lambrekinowy) oskrzynienie oraz drobne różnice kanelowanych
nóg (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 100
- Il. 11. Pokój gościnny sąsiadujący z biblioteką, w którym zamieszkali
J. i I. Szanieccy po przejęciu pałacu przez Niemców
(zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 101
- Il. 12. *Portret Konstantego Kruszyńskiego* (1751–1818). Olej, płótno,
73 x 63 cm, MS/SP/M/64. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi. 104
- Il. 13. *Portret Ludwiki z Wilkszyckich Kruszyńskiej* (zm.1832).
Olej, płótno, 79,5 x 63 cm, MS/SP/M/75. Ze zbiorów
Muzeum Sztuki w Łodzi. 105
- Il. 14. *Portret Teresy z Konopackich Kruszyńskiej* (ok. 1676–1742).
Olej, płótno, 79,5 x 65,5 cm, MS/SP/M/74. Ze zbiorów Muzeum
Sztuki w Łodzi. 106
- Il. 15. *Portret Waleriana Kruszyńskiego* (ok. 1654–1720). Olej, płótno,
80 x 62 cm, MS/SP/M/117. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi. 107
- Il. 16. *Portret Antoniego Kruszyńskiego* (1706–1771). Olej, płótno,
81 x 69,8 cm, MS/SP/M/102. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi. 108
- Il. 17. *Portret Eleonory z Kochanowskich Kruszyńskiej* (zm. przed 1750).
Olej, płótno, 81 x 65 cm, MS/SP/M/77. Ze zbiorów Muzeum
Sztuki w Łodzi. 109
- Il. 18. *Portret kanonika Józefa Korwin-Kochanowskiego* (ok. 1680–1756).
Olej, płótno, 76 x 62 cm, MS/SP/M/63. Ze zbiorów Muzeum
Sztuki w Łodzi. 110
- Il. 19. *Portret Sylwestra Szanieckiego* (1741–1786). Olej, płótno,
81 x 60 cm, MS/SP/M/65. Ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi. 111

- Il. 20. *Portret kasztelana Jana Władysława Kretkowskiego (1695–1728)*.
Olej, płótno, 81 x 65 cm, MS/SP/M/66. Ze zbiorów Muzeum
Sztuki w Łodzi. 112
- Il. 21. *Portret Michała Szanieckiego (1699–1787)*. Ze zbiorów Muzeum
Narodowego w Warszawie, MP3471 MNW. 113
- Il. 22–24. Zdjęcia ukazujące wnętrza pałacowe
(ze zbiorów prywatnych I. Borowczak). 120–121

Przebudowa pałacu w Nawrze w okresie II wojny światowej.

- Il. 1. Nawra, pałac, elewacja południowo-zachodnia (południowa),
inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski
(APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 1). 126
- Il. 2. Nawra, pałac, elewacja północno-wschodnia (północna),
inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski
(APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 3). 126
- Il. 3. Nawra, pałac, rzut parteru, inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski
(APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 9). 127
- Il. 4. Nawra, pałac, rzut I piętra, inwentaryzacja 1868 r., S. Hebanowski
(APT, Archiwum Szanieckich z Nawry, sygn. 551, k. 11). 127
- Il. 5. Nawra, pałac. Rekonstrukcja układu przestrzenno-funkcjonalnego
w XIX i na początku XX w. (oprac. M. Prarat). 130–131
- Il. 6. Nawra – fragment mapy majątku z 1866 r.
(F. Stolkowski, *Nawra z tamtych lat*, Toruń 2014, s. 21–22). 132
- Il. 7. Plan Nawry na mapie: Topographische Karte 1:25 000
(Meßtischblatt), Culmsee 1430 [Neue Nr 2877], 1877 r.
[Mapa B IV a 135] 1877 r. (<https://maps.arcanum.com>)
[dostęp: 1 września 2023 r.]. 132
- Il. 8. Nawra, pałac, widok od strony południowo-wschodniej, po 1918 r.
(przed 1939 r.). Fot. Adam Wisłocki (Biblioteka Narodowa,
Zbiory Mieczysława Orłowicza, sygn. F.60684/I). 133
- Il. 9. Nawra, pałac, elewacja północna (północno-wschodnia),
lata 30. XX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 133
- Il. 10. Nawra, pałac, elewacja boczna zachodnia (północno-zachodnia)
od strony zachodniej, lata 30. XX w. (zdjęcie ze zbiorów
prywatnych A. Szanieckiego). 135
- Il. 11. Nawra, pałac, wnętrza, parter, trakt północny: bawialnia
(ob. pom. nr 011), lata 20. XX w. gdy pełniła już funkcję salonu,
(„Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz,
Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku
PP PKZ Oddział w Toruniu, mps w zbiorach WUOZ w Toruniu,
sygn. W/2850, il. 34). 137

- Il. 12. Nawra, pałac, wnętrze, parter, trakt północny w ryzalicy wschodnim: dawna jadalnia (ob. pom. nr 014), lata 30. XX w. („Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, mps. w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/2850, il. 28). 138
- Il. 13. Nawra, pałac, fasada południowa (południowo-zachodnia) widok od strony południowej, przed 1941 r. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 140
- Il. 14. Nawra, pałac, elewacja północna (północno-wschodnia) od strony północnej, lata 40. XX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 140
- Il. 15. Nawra, pałac, fasada południowa (południowo-zachodnia), lata 40. XX w. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). 141
- Il. 16. Nawra, pałac. Rozwarstwienie chronologiczne. Rzut przyziemia. Kolorem niebieskim zaznaczono zakres zmian dokonanych w latach 40. XX w. (oprac. M. Prarat). 142
- Il. 17. Nawra, pałac. Rozwarstwienie chronologiczne. Rzut piętra. Kolorem niebieskim zaznaczono zakres zmian dokonanych w latach 40. XX w. (oprac. M. Prarat). 143
- Il. 18. Nawra, pałac. Parter po przebudowie w latach 40. XX w. Fot. K. Zalewski. 145
- Il. 19. Nawra, pałac. Wtórne ścianki dostawione z cegły dziurawki w latach 40. XX w. Fot. K. Zalewski. 145
- Il. 20. Nawra, pałac, elewacja północna (północno-wschodnia), 1957, („Pałac w Nawrze. Woj. bydgoskie, pow. toruński”, oprac. J. Frycz, Toruń 1957, mps, dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ Oddział w Toruniu, mps. w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. W/2850, il. 37). 146
- Il. 21. Nawra, pałac, elewacja boczna zachodnia (północno-zachodnia), ok. 1940–1941 r. (zdjęcie ze zbiorów prywatnych A. Szanieckiego). ... 146
- Il. 22. Nawra, pałac, elewacja boczna wschodnia (południowo-wschodnia), ok. 1974 r.? („Pałac, Nawra pow. Toruń. Inwentaryzacja budowlano-konserwatorska, architektura”, oprac. L. Mausolf, R. Wierzbicki, PP PKZ Toruń 1974, mps w zbiorach WUOZ w Toruniu, sygn. 256 (R/2656). 147

Indeks osób¹

A

Altenburg Dietrich von 82
Amigoni Jacopo 98
Antonowicz Michał 3, 5, 9, 16, 17, 23,
25, 30, 36–38, 41, 42, 62–64, 80, 89,
96, 99, 100, 157
Arnisaeus Hennig 67
Awgul B. 22, 149
Awianowicz Magdalena 21, 55

B

Banasiak Patryk 5, 23, 24, 151
Bańkowski Piotr 69
Baranowski Henryk 13, 14, 48
Bartolini Domeniko 155
Bekker Balthasar 68
Bernoulli Jakob 30
Bieńkowska Barbara 11, 42, 69
Biernacki Andrzej 114
Birecki Piotr 125
Błażejowski Stanisław 43
Bohdziewicz Michał 115, 116
Bohr Ryszard 10
Borowczak Irena 24, 120
Borowiak Stanisław 11
Borucki Maksymilian 154
Borysowska Agnieszka 30
Brandenburski Jerzy Wilhelm 82
Bukowski Andrzej 16, 28
Burhardt Stefan 50–52
Bülów-Cummerow Ernst von 62

C

Celichowski Zygmunt 25
Chamot Marek 10
Chrapkowski Bogdan 14, 124, 125,
136, 138
Chrzanowski Tadeusz 145
Chudziakowa Jadwiga 153
Chudziński Antoni 153
Chwalewik Edward 69
Cichowscy, rodzina 36
Cichowski Henryk 88
Ciesielska Karola 16, 79, 89
Czapska Maria 87

D

Dąbrowska Jadwiga 35
Dittmann Andrzej Christlieb 30
Długosz Jan 30
Dmochowski Franciszek 67
Dobrzycki Jerzy 34, 88, 89
Dorohostajski Krzysztof Mikołaj 27, 65
Dumanowski Jarosław 79
Dygdała Jerzy 9, 10, 14–16, 25, 27, 28,
30, 32, 33, 41, 42, 45–47, 65, 73, 75,
85, 86, 90, 124, 145, 148, 151, 153,
155
Działowski Zygmunt 25

E

Ertman Marta 118
Esman Tadeusz 45–47, 50, 51

---

¹ Indeks nie obejmuje osób z aneksów.

F

Falck Jeremias 86
Forster Johann Reinhold 30
Franczyk-Cegła Agnieszka 15, 25, 58,
79
Frankiewicz Czesław 97
Frycz Jerzy 13, 22, 90, 124, 125, 137,
138, 145, 146, 148, 149
Frydrychowicz Romuald 12

G

Gałkowski Piotr 12
Gapiński Maksymilian 12
Garbacz Piotr 79
Geret Krzysztof Henryk Andrzej 61
Geret Samuel Luter 79
Getka-Kenig Mikołaj 149
Gierszewski Stanisław 16, 27, 28
Glemma Tadeusz 12, 26
Goethe Johann Wolfgang von 30
Golon Mirosław 4, 24
Gorstkin-Wywiórski Michał 94
Górnicki Łukasz 67
Górski Stanisław 12, 25
Grochowina Sylwia 11
Guldenstern, rodzina 30, 70, 72, 73,
74, 79, 82, 118
Guldenstern Katarzyna Lukrecja 118
Guldenstern Władysław Kazimierz 70
Guzyński Piotr 152

H

Hahn Adalbert 19, 44, 45, 46, 75
Hebanowski Stanisław 124, 126, 127
Hevelke Jan Andrzej 30, 86
Hinckel Jan Daniel 118
Hinz August 60

Hiż Stanisław 124

Homer 67

I

Imańska Iwona 30

J

Jan III Sobieski, król pol. 61, 73, 74,
81, 82, 84, 89
Jan Kazimierz, król pol. 81
Jaroszewski Tadeusz Stefan 148
Jarzębowski Leonard 13
Jasudowicz Tadeusz 53
Jażdzewski Władysław 155

K

Kaczmarczyk Kazimierz 69
Kamińska Lidia 91–93
Kamiński Antoni 14
Kamolowa Danuta 61
Kania Agnieszka 23
Karbowski Antoni 12, 26
Karecka Lidia Małgorzata 85
Karpiński Franciszek 30
Kętrzyński Wojciech 12, 25, 33
Kirkor Adam 154
Klein Jakub Teodor 30
Klinger Erich 18
Klotowska Jadwiga 116
Kłaput-Wiśniewska Aleksandra 10
Kola Andrzej 153
Kolberg Oskar 26
Konarski Kazimierz 69
Konopaccy, rodzina 30, 70, 72, 73, 76,
82, 102
Konopacki Jerzy 81
Konopacki Stanisław Aleksander 71,
73, 82

- Konrad z Brunszwiku 82
 Kopcewicz Jan 56
 Kopiński Krzysztof 15, 59, 79
 Kornecki Marian 145
 Korwin-Kochanowski Józef 103, 110, 117, 118
 Kossakowski Józef Kazimierz 67
 Kozerska Helena 14, 69, 80
 Koziel Małgorzata 55
 Krajniak Radosław 3, 5, 9, 23, 25, 30, 36–38, 41, 42, 44, 64, 80, 153, 157
 Krasicki Ignacy 30
 Krawczuk Wojciech 79
 Kretkowscy, rodzina 30, 72, 76, 90, 102, 118
 Kretkowski Jan Władysław 103, 112, 114, 116, 117, 118
 Kruszelnicka Janina 16, 117, 118
 Kruszelnicki Zygmunt 148
 Kruszyńscy, rodzina 7, 9, 13–16, 23, 25, 26, 30, 32, 33, 48, 54, 58, 70, 72, 73, 75, 76, 82, 85, 86, 90, 102, 121, 123, 155
 Kruszyńska Bogusława (1844–1927) 9, 32, 73
 Kruszyńska Eleonora (z d. Kochanowska) (b.d.–1743) 102, 109, 114, 116, 117
 Kruszyńska Ludwika (z d. Kochanowska) (ok. 1720–1802) 114
 Kruszyńska Ludwika (z d. Wilkszycka) (ok. 1770–1832) 102, 105
 Kruszyńska Olimpia (z d. Skórzewska) (1795–1832) 87
 Kruszyńska Teresa (z d. Konopacka) (1676–1742) 102, 106, 114, 116, 117, 118
 Kruszyński Andrzej Jan (1953–2012) 39, 42, 53
 Kruszyński Antoni (1706–1774) 27, 28, 73, 80, 102, 108, 114, 116
 Kruszyński Józef (1788–1852) 9, 87
 Kruszyński Konstanty Sabin Ignacy (1751–1818) 9, 16, 28, 30, 58, 61, 79, 83, 86, 87, 102, 104, 114, 118
 Kruszyński Walerian (1654–1720) 73, 82, 102, 107, 114, 116
 Kruszyński Władysław (1816–1855) 30, 32, 124
 Kujot Stanisław 12, 26
 Kułakowski Maciej 22, 125, 129
 Kupisz Łukasz 27
 Kwiatkowski Marek 148
 Kwieciński Grzegorz 51, 52
- L**
- La Bizardiere Michel David de 61
 La Houssaye Nicolas Amelot de 67
 La Mettrie Julien Offray de 30
 Larass Johann 124
 Leibnitz Gottfried Wilhelm 30
 Leszczyński Rafał 82
 Leszczyński Stanisław, król pol. 76, 82
 Lewicki Jacek 16
 Lewicki Wojciech 16
 Liczbik Przemek 13, 17, 34
 Linneusz Karol 30
 Lissauer Abraham 154
 Liwiusz Tytus 58
- Ł**
- Łaniecki Sławomir 16, 151
 Łaskiewicz Tomasz 4, 9, 15, 16, 17, 24, 32, 35, 62, 89, 96, 151

Łepkowski Józef 154
Łoski Piotr 54
Łuczak Agnieszka 11, 34, 85

M

Marmontel Jaen-François 67
Matelski Dariusz 11
Matyasik Joanna 15, 25, 33, 36, 41, 42, 58, 79
Mausolf L. 147
Mączyński Ryszard 124
Mężyński Andrzej 11, 42
Michałowski Kazimierz 154, 155
Mickiewicz Adam 26
Mieczkowski Stanisław 124
Mikulski Krzysztof 16, 89
Milewska-Kozłowska Joanna 15, 59, 79
Milewska-Kułakowska Luiza 22, 125, 129
Mincer Franciszek 13
Minich Marian 103
Mocarski Zygmunt 13, 27, 30, 86, 87
Molière (pol. Molier), właśc. Jean Baptiste Poquelin 67
Mołodcówna Maria 53
Monteskiusz (fr. Montesquieu), właśc. Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu 30
Morański (b. i.) 36
Mrowińska Karolina 123
Musaei Szymon 79
Mycio Andrzej 5, 23, 25, 56, 57, 80

N

Nieczuja Ziemięcki Tadeusz 155
Niedzielska Magdalena 62
Niemcewicz Julian Ursyn 26

Nierzwicka Magdalena 5, 23, 24, 85
Nierzwicki Krzysztof 23
Nowak Zbigniew 16, 27, 28
Nowosad Wiesław 70, 71, 73, 75, 80

O

Olszewski Wojciech 16, 17, 62, 89, 96
Orłowicz Mieczysław 133
Ossowski Godfryd 86, 151–154

P

Pallas Peter Simon 30
Pałacha Przemysław 16
Pastuszewski Stefan 10
Pawiński Adolf 154
Pawłowski Bronisław 21, 43
Pawłowski R. 22, 147
Perlińska Anna 19, 43, 45
Perrault Charles 68
Perrot d'Ablancourt Nicolas 67
Piaskowska Beata 123
Piotrowicz Olga 22, 149
Piotrowska Małgorzata (1951) 17, 22, 24, 62, 96
Polak Katarzyna 123
Polkowski Ignacy 154
Popławska Lucyna 13, 53
Prarat Maciej 5, 23, 24, 123, 130, 131, 142, 143
Pruszyński Jan 92
Przybyłowa Janina 10, 13, 16, 25, 26, 28, 30, 32–36, 41–45, 47, 48, 50–52, 65, 79, 155
Ptolemaeus Claudius (pl. Klaudiusz Ptolemeusz) 67
Puciatowa Maria 51

R

Rafael, właśc. Raffaello Santi 101
 Rdzanek Izabella 70
 Robótka Halina 13
 Romanowska-Zadrozna Maria 119
 Rousseau Jean-Jacques 30, 67
 Rubnikowicz Marek 4, 5, 8
 Rybarski Antoni 60, 69
 Rzyska-Laube Dobromiła 9, 11, 16,
 69, 85, 87, 90, 92–94, 102, 119

S

Sadowski Jan Nepomucen 154
 Sarnicki Stanisław 54
 Schaaf Ulrich 123
 Scheuchzer Johann Jacob 68
 Sczanieccy, rodzina *passim*
 Sczaniecka Anna (z d. Cichowska)
 (1920–2007) 76, 79, 80, 93, 94
 Sczaniecka Bogusława (z d.
 Cichowska) (1912–1976) 18, 35, 36,
 40, 41, 45, 65, 95
 Sczaniecka Bogusława (z d.
 Kruszyńska) (1844–1927) 9, 73
 Sczaniecka Irena (z d. Cichowska)
 (1890–1958) 14, 18, 88, 96, 100,
 101, 136
 Sczaniecki Adam (1950) 17, 22–24,
 28, 56–58, 91, 94, 95, 97–100, 101,
 129, 133, 135, 140, 141, 146
 Sczaniecki Antoni (1913–1980) 89
 Sczaniecki Ignacy (1801–1864) 87, 93,
 96, 114, 115, 121, 155
 Sczaniecki Jan Kanty (1923–2011) 15,
 95, 101
 Sczaniecki Jan Mieczysław (1873–
 1952) 10, 18, 33–36, 40–42, 48, 52,

58–62, 65, 71, 75, 80, 87–89, 93, 95,
 96, 100, 101, 124, 136, 155
 Sczaniecki Ludwik (1833–1915) 87,
 97
 Sczaniecki Michał (1699–1787) 24,
 93, 102, 115, 102, 113, 114, 115,
 116, 119
 Sczaniecki Michał Leon (1838–1920)
 9, 32, 33, 71, 73, 85, 87, 88, 121,
 151, 152, 153, 154, 155
 Sczaniecki Stanisław 80
 Sczaniecki Sylwester (ok. 1740–1785)
 87, 94, 103, 111
 Sczaniecki Tadeusz (1917–1998) 89
 Sczaniecki Władysław (1869–1942)
 60, 155
 Serczyk Jerzy 50
 Serczykowa Barbara 25
 Sidorowicz-Mulak Dorota 15, 25, 58,
 79
 Skórzewska Anastazja 87
 Skórzewscy, rodzina 79, 90, 102
 Sokołowska Wanda 69
 Solarek Grażyna 13
 Spandowski Szymon 62
 Stasiewicz Marcin 103, 114
 Stażewski Marek 11
 Stefan Batory, król pol. 81, 82, 84
 Stefański Paweł 124
 Steinborn Otton 26
 Stelmach M. 13
 Stojczyk Bogumiła 13
 Stolkowski Feliks 9, 15, 25, 32, 35, 38,
 39, 42, 87, 93, 95, 97, 101, 129, 132,
 134–139
 Strutyńska Maria 14, 21, 48, 49, 55
 Stummer Wanda 14, 80
 Suchodolski Witold 69

Superczyński Mateusz 5, 15, 23, 59,
69, 78, 175

Supruniuk Anna 10, 15

Supruniuk Mirosław Adam 10, 15

Svensson Ola 79

Sydow Marian 75

Szalkowki Andrzej 12

Szpejenkowski Dariusz 11

Szpilowski Hilary 9, 124, 148, 149

Szturo Grzegorz 23, 55

Szulc A. 22, 149

Szulc Kazimierz 155

Szwalbe Andrzej 10, 15

Szwugier Dominika 148

T

Tondel Janusz 61

Treichel Irena 16, 28, 32, 33

Tyszkowa Maria 14, 80

U

Ujejski Kornel 26

V

Volney Constantin François 30

W

Waga Tadeusz 154

Wagner Joseph 98

Wakuluk Lidia 43

Waniewska Janina 118

Warschauer Adolf 18, 33, 71, 73, 80,
81, 83

Wazówna Anna, królowa szwed. 79

Wąsowski Andrzej 124

Węclewski Stanisław 30, 32, 73

Wieczorkiewicz Hanna 22, 125

Wierzbicki R. 147

Wierzchosławski Szczepan 9, 10,
14–16, 25, 27, 28, 30, 32, 33, 41, 42,
45–47, 65, 73, 75, 85, 86, 90, 124,
125, 136, 138, 145, 148, 151, 123,
155,

Władysław IV Waza, król pol. 81, 84

Wodziński Józef 98

Wolter (fr. Voltaire), właśc.

François-Marie Arouet 30

Wróbel-Lipowa Krystyna 69

Wysocka Agnieszka 10, 15

Z

Zalewski Krystian 123, 145

Zawadzki Stanisław 116

Zawiszanka Maria Beata 54

Zerneke Jakub Henryk 54

Zimna-Kawecka Karolina 5, 23, 24,
123, 148

Zrębowicz Roman 116

Zygmunt I Stary, król pol. 81, 84

Zygmunt II August, król pol. 82, 84

Zygmunt III Waza, król pol. 81

Ż

Żychliński Teodor 115

INTRODUCTION TO THE ISSUES¹

Michał Antonowicz, Radosław Krajniak

Nawra is a small town located in the vicinity of Toruń, but boasting a rich history connected with a broadly understood Polish landed gentry of Pomerania. The oldest preserved monument of architecture is — dating back to the 14th century — the parish church of St. Catherine of Alexandria, where one can admire, among other things, the epitaph of the Kruszyński family, dated 1815. It is the Kruszyński family, and later the Sczaniecki family, that the glory years of Nawra are associated with. The most tangible sign of this period, irrespective of the current state of the building, is the classicist palace built for Konstanty Kruszyński at the turn of the 18th and 19th centuries. It was built to a design by outstanding Polish architect, Hilary Szpilowski, and replaced the previous wooden mansion. Subsequent extensions and investments were already related to the Sczaniecki family.

For many decades the palace was an important centre of political, social and cultural life in Vistula Pomerania. Both, the representatives of the Kruszyński family and the prominent representatives of the Sczaniecki family, were active in many social, cultural and economic organisations. They were participants in Sejm assemblies and took part in national uprisings. Besides, caring for native culture, they organised in the palace ‘Polish landed gentry balls.

The decline of the palace in Nawra began with the outbreak of World War II. After the Germans entered the village, they occupied the palace first. The most valuable book collection and archives dating back to the 16th century were transported to the Bydgoszcz branch of the Reich Archives in Gdańsk. During this time, reconstruction of the palace interior began in order to adapt it for the use as headquarters of Mütterheim (German: *Müttererholungsheim/ Müttererholungsklinik*) — a rest home/sanatorium for pregnant women and mothers. Initially, the Sczaniecki family was allowed to remain in Nawra, but

---

¹ This book was written as part of a task titled “Badania strat wojennych kolekcji prywatnej – pałac w Nawrze” [English: Research on War Losses of the Private Collection of the Sczaniecki Family] (contract No.: 04722/22/FPK/DDZ) within the framework of the government programme titled “Badania polskich strat wojennych” [English: Research of Polish War Losses] from the financial resources of the Ministry of Culture and National Heritage, and more specifically of the Fund for Promotion and Culture, and co-financed from the budget of the Self-Government of the Kuyavia-Pomerania Voivodeship (contract No.: UM_KN.042.1.099.2022).

they had to abandon their former life and start manual work together with other workers. Due to their refusal to sign the German People's List (German: *Deutsche Volksliste*) they were deported to Chełmża in 1942.

After the war, the building briefly belonged to the Nicolaus Copernicus University in Toruń, then to State Agricultural Farm, and from 1974 to the Experimental Plant Breeding and Acclimatisation Institute. In the 1970s, attempts were made to establish a cultural centre, but they did not come to fruition. The post-war years also saw key demographic changes in Nawra, with the modern majority of the village's inhabitants being people who had arrived after 1945.

From the mid-1970s to the present day, the palace remains abandoned, and due to its poor condition requires urgent renovation work. In 2012, the building was handed over to the Sczaniecki family. It was not until 2020 that the Sczaniecki family heirs decided to hand over the palace and park complex in Nawra to the Self-Government of the Kuyavia-Pomerania Voivodeship in order to create the 'Sczaniecki Family Museum of Polish Landed Gentry in Nawra'. A year later, the Self-Government of the Kuyavia-Pomerania Voivodeship established a new institution, i.e. the Kuyavia-Pomerania Heritage Centre in Toruń.

* * *

During the occupation, heritage asset found in museums, libraries, churches, private houses, including palaces and manor houses were plundered and destroyed. The aim of this paper is to discuss the fate of the collection of the Sczaniecki family from Nawra during the occupation, including determining the initial extent of war losses incurred. Another intention is to provide an insight into the process of plundering and then the complicated post-war fate of the collection in question.

Research into the fate and war losses of private collections, including landed estates, has its own specificity. Unlike research on structured institutions, such as museums or public libraries, where systematic inventories or lists of equipment and books were usually kept, documentation — in the case of private collections — was kept sporadically and was usually fragmentary. In addition, it was destroyed or lost in the turmoil of World War II. In this type of research, the first challenge is to find all kinds of inventories and summaries to attempt to reconstruct the furnishings and collections. These include materials from both the pre-1939 period, as well as the time of the occupation and the

post-war period. The surviving materials on the Sczaniecki family's collection are scattered in several library institutions, archives, museums and private collections of people associated with the Sczaniecki family.

The presented collective work consists of an introduction, as well as five articles showing the results of research on the fate and war losses of the book collection, archival records, furnishings, architecture, and archaeological artefacts in the possession of the private collection of the Sczaniecki family of Nawra. The work concludes with an index of names, summaries of texts and brief biographical notes of authors.

FATE OF THE NAWRA BOOK COLLECTION (18th–21st century)

Michał Antonowicz, Radosław Krajniak, Andrzej Mycio

The pride of the Nawra palace was its library, which was regarded as one of the largest and best stocked in the Vistula Pomerania area. The first text, by Michał Antonowicz, Radosław Krajniak and Andrzej Mycio, presents the fate of the Kruszyński and Sczaniecki families' book collection. The authors introduced the beginnings of the library and then described in detail the process of plundering and the post-war fate of the books from Nawra.

The beginnings of the library are linked to the activities of Antoni Kruszyński and Konstanty Kruszyński. It was also successively expanded by the successive owners of the estate. During the Kruszyński family era, many books were donated and copies were exchanged. The expansion of the collection was undoubtedly fostered by the Kruszyński family's acquaintance with representatives of the Toruń patriciate and the local gentry. The library was also supplied with book items bought at auctions. However, the greatest development of the palace library took place under Michał Leon Sczaniecki, who became the owner of Nawra after his marriage to Bogusława Kruszyńska. With his wide-ranging scientific interests, he amassed an impressive book collection in various fields of knowledge. In addition to more volumes of books, he also collected numismatic items, medals, paintings, as well as stocked cartographic, geological and archaeological collections. The father's work was then continued by the son, Jan Sczaniecki.

In the literature on the subject, there are quite significant discrepancies concerning the size of the book collection of Kruszyński and Sczaniecki families from Nawra, indicating that it ranged from 5 to even 15 thousand volumes. The

richness of the Nawra book collection may also be evidenced by the fact that the library was repeatedly visited by historians, ethnographers, archaeologists and librarians of the time.

Until the outbreak of the World War II, it included the book collection and the archive. Only after the takeover of the Nawra palace by the Germans was it divided. Some of the books and periodicals were transported, together with the archive, to the Reich Archives in Danzig, the Bydgoszcz branch. The rest was destroyed. Then, in 1944, the archives were taken to Germany, while the books remained in Bydgoszcz. After the war, most of the surviving books were incorporated into the collection of the University Library in Toruń, while the remainder have been dispersed and can be found, among others, in libraries or private collections in Toruń, Bydgoszcz, Zabrze, Gdańsk, Ciechanów or Berlin. Work on the identification of further books from the Nawra book collection is still in progress, and the detailed results of these investigations have been published in another the present papers.

**THE SZZANIECKI FAMILY'S ARCHIVE IN NAWRA
— HISTORY OF THE RESOURCE**

Mateusz Superczyński

The archival and library collections stocked and stored for centuries in the Nawra palace by the Kruszyński and then Szczaniecki families were dispersed and partially destroyed as a result of the tragic events of World War II. The valuable and rich collection of archival records from the former Pomeranian archives of the Konopacki, Guldenstern, Kruszyński and Szczaniecki families was largely recovered after 1945 through revindication activities and then merged thanks to the activities of archivists from Bydgoszcz and Toruń. In spite of this, an analysis of the surviving inventories and lists of files taken out by the Germans in 1940 and 1944 reveals to us some surprising deficiencies in the currently preserved archival collection. Mateusz Superczyński's paper, in its premise, indicates what part of the documentation and what types of files were lost as a result of the actions of the Nazi authorities. It also presents the circumstances, often unclear, which accompanied the transportation and exportation of the archival records from Nawra, first to Bydgoszcz, and then to Germany. The text outlines the detailed history of the collection itself.

PALACE FURNISHINGS AND FAMILY PORTRAIT GALLERY IN NAWRA

Magdalena Nierzwicka

Throughout history, the intricate and often dramatic fate of our country has resulted in severe losses of public and private collections. For many years now, numerous institutions have been undertaking structured research to find out the extent of the losses and attempting to create as accurate a list as possible of the lost works of art suffered during World War II. Unfortunately, the post-war years were not kind to a particular type of collection: collections of works of art and furnishings of palaces and manor houses of Polish aristocratic and landed gentry families. By order of the Minister of Agriculture and Agrarian Reform on 1 March 1945, landowners were deprived of their heritage assets, leaving only that part of their personal belongings which had no 'scientific, artistic or museum value'. As a result of this policy, they were deprived of many valuable family heirlooms painstakingly handed down from generation to generation.

The manor, and later the palace in Nawra, once owned by the Kruszyński and Sczaniecki families, played an important political, economic and cultural role in Vistula Pomerania, which is why it was referred to as the 'Pomeranian Puławy'.

Today, the exact reconstruction of the palace interior is not an easy task. Archival photographs of the palace interiors may provide some supplementary information, although due to their poor quality and the fragmentary nature of the shots, they do not give an idea of the authors or the artistic quality of the works.

On the basis of queries conducted in museums, libraries, archives and private collections, Magdalena Nierzwicka presented the palace furnishings, in particular the family portrait galleries located in Nawra before 1939, as well as their post-war fate.

RECONSTRUCTION OF THE PALACE IN NAWRA DURING WORLD WAR II

Maciej Prarat, Karolina Zimna-Kawecka

The palace and park complex in Nawra is one of the most important Polish landed gentry residences in the present-day Kuyavia-Pomerania Voivodeship. This fact is connected not only with the value of the architecture itself, but also with the history of the Kruszyński and Sczaniecki families. The current state

of preservation of the complex is very poor. Therefore, for several years now, the Kuyavian-Pomeranian Heritage Centre in Toruń has been making efforts to carry out comprehensive conservation and restoration works and adapt the complex for museum purposes. One of the first steps taken by this institution was to carry out comprehensive pre-project research, including historical and architectural studies.

The main purpose of this paper is to present the changes that the palace underwent during the Nazi occupation. The transformations that were carried out at that time had a destructive effect on the interior layout, decoration and furnishings of the palace, which had been preserved until that time. This discussion is based on excerpts from the study cited above. For the sake of clarity, the text is divided into a short presentation of the history of the palace, a description of the condition of the building and its surroundings in the period before the destruction of the 1940s, and a more detailed description of the interior and furnishings. It also describes in some detail the changes made by the occupying authorities.

MONUMENTS AND THE ARCHAEOLOGICAL BOOK COLLECTION OF THE SZZANIECKI FAMILY

Patryk Banasiak

The archaeological interests of the Polish landed gentry have been particularly influential in the development of this field of study. The collections of 'souvenirs of the past' created on the manors of the 19th and 20th centuries repeatedly provided the foundation for later museum collections. Representatives of the Szczaniecki family were also part of this trend, common in Polish landed gentry circles. This paper presents the history and structure of the collection of books and artefacts located in Nawra in the context of its decomposition as a result of World War II.

Noty o autorach:

Michał Antonowicz, doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie historia, etnolog i antropolog kulturowy, absolwent Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pracownik Kujawsko-Pomorskiego Centrum Dziedzictwa w Toruniu na stanowisku specjalista ds. dziedzictwa niematerialnego. Zainteresowania badawcze dotyczą polskich diaspor na terenach b. Związku Radzieckiego i procesów tożsamościowych w środowiskach mniejszościowych.

Patryk Banasiak, doktorant na kierunku archeologia, związany z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu, koordynator ds. archeologii w Kujawsko-Pomorskim Centrum Dziedzictwa w Toruniu. Zainteresowania badawcze obejmują archeologię wczesnego średniowiecza, ze szczególnym uwzględnieniem studiów osadniczych, roli skamieniałości w kulturze Słowian oraz roli przepraw we wczesnośredniowiecznym systemie komunikacji.

Radosław Krajniak, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii. Absolwent Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Laureat Programu START Fundacji na rzecz Nauki Polskiej dla wybitnych młodych naukowców. Stypendysta Fundacji Lanckorońskich i Polskiej Misji Historycznej w Würzburgu. Realizował i realizuje indywidualne i zespołowe granty finansowane przez Narodowe Centrum Nauki, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki i Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Andrzej Mycio, doktor nauk humanistycznych, historyk, kierownik Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Zainteresowania badawcze związane z dziedziną rękopiśmiennictwa, badań struktur prowincjonalnych i historii Toruniu.

Magdalena Nierzwicka, doktor nauk humanistycznych, muzealnik, absolwentka muzealnictwa na Wydziale Sztuk Pięknych UMK w Toruniu oraz podyplomowej etnologii UMK. Kustosz dyplomowany Muzeum Okręgowego w Toruniu, od lat opiekun zbiorów Muzeum Podróżników im. Tony'ego Halika.

Organizatorka wielu wystaw oraz spotkań o tematyce podróźniczej. W szczególności zainteresowania swe skupia nad badaniami współczesnych kultur etnicznych z terenów Ameryki Łacińskiej. Zajmuje się również problematyką kolekcjonerstwa, zwłaszcza kolekcjonerstwa etnograficznego obiektów pozaeuropejskich, a także problematyką współczesnego muzealnictwa.

Maciej Prarat, doktor nauk o sztuce, adiunkt w Katedrze Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu. Jego obszar zainteresowań badawczych koncentruje się na historii architektury i technik budownictwa oraz badaniach architektonicznych.

Mateusz Superczyński, doktor nauk humanistycznych, archiwista. W latach 2012–2014 pracownik Archiwum Uniwersyteckiego UMK. Od 2015 r. pracownik Archiwum Państwowego w Toruniu. Zainteresowania badawcze dotyczą archiwistyki, źródłoznawstwa, edycji źródeł, dziejów miast i piśmiennictwa mieszczańskiego z okresu średniowiecza oraz czasów nowożytnych.

Karolina Zimna-Kawecka, doktor nauk o sztuce, adiunkt w Katedrze Konserwatorstwa, Wydział Sztuk Pięknych UMK, członkini PKN ICOMOS i Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Zainteresowania badawcze dotyczą historii i teorii ochrony zabytków oraz problematyki konserwatorskiej zabytków architektury i historycznych założeń przestrzennych.

„Całość to wartościowe podsumowanie aktualnego stanu wiedzy na temat zbiorów, ale też i samej historii pałacu w Nawrze w okresie ostatniej wojny i po jej zakończeniu, a w wielu częściach także i w XIX wieku. Niezwykle istotne jest bardzo mocne podkreślenie problemu strat wojennych w tej cennej kolekcji. Na uwagę zasługuje bogata podstawa źródłowa pracy, będąca efektem szerokich kwerend, które przeprowadzili autorzy”.

prof. dr hab. Mirosław Golon

„Otrzymujemy książkę wartościową, skupioną na problematyce strat wojennych i powojennych, jakich doznała rodzina Szczanieckich, dysponująca do 1939 r. pałacem w Nawrze – zabytkiem i dobrami pieczołowicie zbieranymi przez wiele pokoleń. Ich wysoka wartość dla historii regionu i kultury narodowej w pełni uzasadniały podjęcie takich badań. Należy mieć nadzieję, że jeszcze w przyszłości autorzy odpowiedzą na wiele wątpliwości i zagadek. Krok po kroku, także dzięki tej książce, Nawrze przywracane jest należne miejsce w świadomości mieszkańców Pomorza”.

dr hab. Tomasz Łaskiewicz, prof. IH PAN

Kujawsko-Pomorskie
CENTRUM DZIEDZICTWA
w Toruniu

